

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

мр Ана Р. Стјеља

**ЕЛЕМЕНТИ
ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ
У ДЕЛУ ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ**

докторска дисертација

Београд, 2012

Ментор:

Проф. др Мило Ломпар, редовни професор на Филолошком факултету
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Доц. др Мирјана Маринковић, доцент на Филолошком факултету
Универзитета у Београду

Доц. др Татјана Росић- Илић, доцент на Факултету за медије и
комуникације Универзитета Сингидунум у Београду

Датум одбране докторске дисертације: 2012.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

M. sc. Ana R. Stjelja

**TRADITIONAL AND MODERN ELEMENTS
IN THE WORK OF
JELENA DIMITRIJEVIĆ**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

САДРЖАЈ

1. САЖЕТАК

2. ABSTRACT

3. УВОД

4. ЈЕЛЕНА Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ У СВЕТЛУ СВОГ ВРЕМЕНА:

ЖИВОТ И ДЕЛО6

4. 1. Културно-историјски и друштвени амбијент крајем 19. и почетком 20. века као рефлексија на стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић..... 16

5. ПОЕТСКИ СВЕТ ЈЕЛЕНЕ Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ35

5. 1. „Јеленине песме”39

5. 2. Кратак осврт на оријентално наслеђе у српској културној традицији.....46

5. 3. Оријентално наслеђе у српској књижевности, с кратким освртом на српску романтичарску поезију49

5. 4. „Сарајске песме”60

5. 5. Рукописна заоставштина Јелене Ј. Димитријевић.....89

6. ПРОЗНИ СВЕТ ЈЕЛЕНЕ Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ.....96

6. 1. „Писма из Ниша о харемима”.....104

6. 2. „Ђул-Марикина приказња”.....113

6. 3. „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум”.....118

6. 4. „Нове”.....125

6. 5. „Американка”.....134

6. 6. „Писма из Солуна”.....139

6. 7. „Писма из Индије”.....146

6. 8. „Писма из Мисира”.....149

6. 9. „Нови свет или у Америци годину дана”.....152

6. 10. „Седам мора и три океана. Путем око света”.....161

7. КРАТАК ОСВРТ НА ЖЕНСКО ПИТАЊЕ И ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ-ПИСЦА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ.....175

7. 1. Осврт на феминизам у књижевном поступку Јелене Ј. Димитријевић.....194

8. ЗАКЉУЧАК.....199

9. ЛИТЕРАТУРА.....201

10. РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА.....208

11. SUMMARY.....213

12. ПРИЛОЗИ (ФОТОГРАФИЈЕ).....215

САЖЕТАК

Рад даје целовит приказ стваралаштва српске књижевнице Јелене Ј. Димитријевић. У сваком од поглавља остварене су главне замисли истраживања, које се првенствено односи на поетско и прозно дело ове књижевнице. Водећи рачуна о хронолошком аспекту, рад даје и критичку оцену појединачних дела, стављајући их у културно-историјски контекст.

У уводу рада дата је потпуна биографија Јелене Ј. Димитријевић која обједињује све значајне податке везане за њен лик и дело. Такође, дат је и кратак осврт на културно-историјски амбијент који је владао с краја 19. и почетком 20. века, чиме се осветљава друштвена и културна слика овог периода српске историје.

Песничком стваралаштву Јелене Ј. Димитријевић посвећено је поглавље *Поетски свет Јелене Ј. Димитријевић*, при чему је дат посебан осврт на српску романтичарску поезију и оријентално наслеђе у српској културној и књижевној традицији.

Прозном стваралаштву посвећено је поглавље *Прозни свет Јелене Ј. Димитријевић*, с посебним освртом на путописну књижевност.

Последње поглавље *Феминизам у стваралачком поступку Јелене Ј. Димитријевић* посвећено је историјату феминизма у свету и код нас, друштвеном ангажману Јелене Ј. Димитријевић, а у контексту феминистичког покрета с почетка 20. века, као и положају жена писаца у српској књижевности.

Овим радом даје се допринос осветљавању књижевног стваралаштва Јелене Ј. Димитријевић, као и његовог значаја у оквирима српске књижевности и културе.

Кључне речи: Јелена Ј. Димитријевић, српска књижевност с краја 19. и почетка 20. века, романтизам, путопис, оријентално наслеђе, феминизам.

ABSTRACT

The thesis provides complete purview of literary work of Serbian writer Jelena Dimitrijević. Each chapter contains main idea of the research, which primarily correlates with poetic and prosaic work of this writer. Paying attention to chronological aspect, the thesis provides critical review of each of her books, putting them in historical context.

The preface to the thesis gives complete biography of Jelena J. Dimitrijević, putting all together the facts about her life and work. The preface also gives brief overview to the cultural and historical atmosphere of the late 19th and the early 20th century, highlighting social and cultural climate of this period of Serbian history.

Chapter called *Poetic world of Jelena J. Dimitrijević* is dedicated to the research of her poetry work. This chapter provides particular retrospective view to Serbian romantic poetry, so as oriental heritage in Serbian cultural and literary tradition.

Chapter called *Prosaic world of Jelena J. Dimitrijević* is dedicated to the research of her prosaic work with special retrospective view to travel literature. This chapter also provides retrospective view to the status of women writers in Serbian literature.

Particular chapter *Feminism in creative style of Jelena J. Dimitrijević* is dedicated to the social engagement of Jelena J. Dimitrijević, in the context of feminist movement in the early 20th century.

This thesis gives contribution to lighting up the literary work of Jelena J. Dimitrijević, so as pointing out its importance for Serbian literature and culture.

Key words: Jelena J. Dimitrijević, Serbian literature in late 19th and early 20th century, romanticism, oriental heritage, travelogue, feminism.

УВОД

Докторска теза „*Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Ј. Димитријевић*” осветљава поетски и прозни свет српске књижевнице Јелене Ј. Димитријевић, кроз призму елемената традиционалног и модерног. Један од циљева овог научног истраживања јесте приказ њених књижевних стремљења, истицање значаја њеног дела за српску књижевност, као и разлога из којих је као књижевница запостављена а њено име заборављено. Главни циљ истраживања је доказивање наведених теза и поткрепљивање доказама до којих се током истраживања дошло. Докторску тезу чини неколико поглавља:

- увод; живот и стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић
- кратак осврт на књижевни и културноисторијски амбијент у којем је живела и стварала, као и његов утицај на њено стваралаштво
- поетски свет Јелене Ј. Димитријевић, с посебним освртом на романтичарску поезију у којој доминирају оријентални елементи, и на оне српске песнике који су јој послужили као инспирација
- прозни свет Јелене Ј. Димитријевић, с освртом на реализам у српској књижевности; путопис као један од жанрова у којем се највише остварила, с освртом на путописну прозу у српској књижевности и компарација са другим значајним српским путописцима
- друштвени ангажман Јелене Ј. Димитријевић с кратким освртом на феминизам, нарочито код српских књижевница; положај жене писца и кратак осврт на женску књижевност
- закључак; перцепција Јелениног дела данас, навођење доказаних или побијених теза; прилози (фотографије...)

4. ЈЕЛЕНА Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ У СВЕТЛУ СВОГ ВРЕМЕНА: ЖИВОТ И ДЕЛО

О животу Јелене Ј. Димитријевић најдетаљније говори есеј објављен у *листу за забаву, поуку и књижевност Босанска вила*, чији је власник и уредник био Никола Т. Кашиковић- Сарајлија. Претпоставља се да је аутор овог анонима под насловом *Јелена Јов. Димитријевића*, професор и књижевник Милорад Миле Павловић (звани Миле Крпа, 1865-1957) који се те године налазио на списку сарадника *Босанске виле*.¹ У овом врло поетичном есеју наводи се следеће: „Јелена се родила у времену када је српска поезија достигла свој највиши врхунац, онда када је Јакшић најљепше пјевао, када је Змај најдирљивије у лиру ударао, када је и Каћански најљепшим гласом кроз пјесму зборио, 62. године, а то значи у доба најљепшег цветања српске поезије. У престоном граду пошљедњега цара српскога, у Крушевцу двадесетог марта, осмјехнуо се први пут зрак сунчани на живот Јеленин. Оцу њеном било је име Никола, а матери Стаменка, од рода кнеза Милојка из Алексинца”.² Поред овог аутентичног чланка који је написао Јеленин савременик, постоји и неколико биографских извора који су објављени много деценија касније. Међутим, зависно од извора, ти се подаци прилично разликују. Сасвим је извесно да је Јелена Ј. Димитријевић рођена у Крушевцу 1862. године. Постоји недоумица везана за порекло њеног оца. Наиме, у неким изворима као што је *Лексикон писаца Југославије*, који иначе даје једну од њених најпотпунијих био-библиографских јединица, стоји да се Јеленин отац звао Никола Петровић. С друге стране, у тексту Ђорђа Перића³ наводи се да се њен отац звао Никола Миљковић. У истом тексту као податак наводи се да јој се старији полубрат звао Никола Петровић, који се,

¹ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 157.

² Аноним: *Јелена Јов. Димитријевића*, (ур.) Никола Т. Кашиковић- Сарајлија, *Босанска вила* 5/6, Сарајево, 1899, стр. 58.

³ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 157.

иначе, након смрти њеног оца старао о њој и представљао очинску фигуру. Из тога разлога је можда долазило до забуне, те су уз њено име додавали презиме Петровић. Мада, примера ради, у још једном чланку Ђорђа Перића под називом *Библиографија збирки српских песникања (1814-1944)* стоји Јелена Петровић-Димитријевић, што упућује на то да је њено девојачко презиме Петровић. У чланку љубљанског часописа *Женски свет*, који је 1933. године објавила Марја Боршникова, у наслову стоји Јелена Миљковић-Димитријевић. Ауторка наводи да јој је податке својеручно написала г-ђа Димитријевић, те се овај податак може узети с највећом поузданошћу. Оно што је сасвим извесно је да се Јелена никад није представљала нити потписивала презименом Петровић, те стога ова недоумица и није од неког нарочитог значаја. Такође је извесно да је њен отац био трговац и да је врло рано умро. Јелена је била десето дете своје мајке Стаменке Кнез-Милојковић која је иза себе већ имала један брак. Јелена, коју је мајка родила у својој 46. години, била је њено најмлађе дете. Чињеница да је Јеленина мајка била из виђене и богате породице знатно је утицала на околности под којима је Јелена одрасла. Породица Кнез-Милојковић била је најбогатија у Алексинцу и том делу Поморавља. Начином живота је подсећала на руско земљопоседничко племство. Посебовала је велико породично имање, а у кући се живело правим властелинским животом.⁴ Захваљујући оваквом пореклу, Јелена се учила манирима и посвећивала књизи, што је представљало само једну етапу на њеном путу испуњеном књижевном речју, широким видицима и светским познанствима.

У родном Крушевцу је живела до своје девете године када је, након смрти оца 1872. године, прешла код свог најстаријег полубрата Николе Петровића који је живео у Алексинцу. Ту је завршила четири разреда школе као одлична ученица, али ју је повреда ока у једанаестој години омела у намери да своје образовање настави на Вишој женској школи у Београду. Иако су јој лекари саветовали да нарочито избегава читање и писање како услед напрезања ока не би сасвим изгубила вид, она се одмах након опоравка посветила књигама, не обазирјући се на савете лекара. Јелена је у Алексинцу често боравила и у кући свог ујака Милицава Кнез-Милојковића. Посебно се зближила са његовим сином Добросавом који је био један од наших најбољих студената фармације у Бечу, касније докторанд који је свој

⁴ Миливоје Р. Јовановић: *Духовни простор у стваралаштву Јелене Димитријевић- прилози за биографију*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 89.

докторат одбранио 1893. године на Филозофском факултету у Бечу.⁵ Управо уз његову помоћ, имала је прилику да стекне шире образовање. Они су, у детињству, врло често боравили у породичној библиотеци. Ту су им угледни професори Учитељске школе која се налазила у непосредном суседству држали часове страних језика. Јелена је често користила ту библиотеку, из већ тада приметне, страсти за књигама и читањем, али и као разлог повлачења у себе. Занимљив је податак да је њен брат, видевши колико се посвећивала читању, једном приликом својим двојма сестрама поклатио „свилене махраме а Јелени *Пјесме Буре Јакишића*“.⁶ Чињеница да је заволела књигу, а нарочито поезију, има своје корене у њеној најранијој младости. Са непуних тринаест година Јелена је напамет знала велики број народних песама које је слушала од своје мајке. „Мати је њена била жива збирка народних умотворина. А мати је из своје душе претакала у дјетињу душу тај чисти извор поезије...“.⁷ Из овога, може се закључити да је њена мајка била та која је у њој пробудила песнички таленат. Међутим, тај таленат био је дубоко потиснут, јер је Јелена васпитавана у духу традиционалне породице, са старинским погледима на свет. У средини у којој је живела, није смела да покаже своју склоност ка перу из страха да би је паланачка средина одбацила, те је њен песнички дар чекао повољнији тренутак. Тај тренутак догодио се 15. фебруара 1881. године, када се, са деветнаест година, удала за артиљеријског капетана Јована М. Димитријевића. Јован Димитријевић је кратко службовао у Алексинцу, али се након венчања, заједно са Јеленом преселио у породичну кућу у Ниш. Његова породица је такође била угледна. Јованов отац, угледни трговац Светозар Димитријевић често је због посла путовао у Беч. За време једне од тих посета у Бечу се, у некој антикварници, срео са чувеним мађарским путописцем, етнологом и илустратором Феликсом Каницом. Јелена је тад први пут чула за овог занимљивог истраживача са којим ће се касније и упознати. Њен свекар је одмах уочио њену склоност ка књизи и са својих путовања јој уместо неких типично женских поклона, доносио разне књиге. Прва књига била је немачки речник а потом и књига *Serbien Byzantinische Monumente (Српски византијски споменици, Беч, 1862)*.⁸ Боравак у Нишу оставио је неизбрисив траг у њеном сећању и био од пресудног значаја за њено књижевно опредељење. Живот у Нишу јој је омогућио да боље упозна начин живота турских жена и тиме јој

⁵ Ибид.

⁶ Аноним: *Јелена Јов. Димитријевића*, (ур.) Никола Т. Кашиковић- Сарајлија, *Босанска вила* 5/6, 1899, стр. 59.

⁷ Ибид.

⁸ Иванка Косанић: *Моја драга Јелена*, Ниш, 2007, стр. 36.

приближио оријентални свет. Интересовање за живот жена у нишким харемима претворило се у опчињеност Истоком која ће Јелену пратити кроз читав живот. У том периоду је учила и стране језике, енглески, немачки, француски, грчки а код нишког муфтије учила је и турски језик. Своју прву песму је написала 1874. године⁹ а своју прву збирку поезије под називом *Песме Јелене Јов. Димитријевића* објавила је у Нишу 1894. године. Објавила је и једну поему под насловом *Une vision* (1936), која је написана на француском језику а посвећена њеној пријатељици, индо-иранској племкињи Леди Дораб Тата. Поред Јелене Ј. Димитријевић, на француском је писала и српска песникиња Драга Илић,¹⁰ што је за то доба представљало реткост. О изузетности њених песама писаних на француском језику говори и податак да су те песме биле веома цењене у француским салонима.¹¹

Јелена Ј. Димитријевић је била плодан писац. Сарађивала је са бројним књижевним часописима, листовима, календарима и алманасима: *Отаџбина, Дело, Цариградски гласник, Босанска вила, Јавор, Слобода, Видело, Ред, Звезда, Српски преглед, Бранково коло, Зора, Искра, Градина, Српски књижевни гласник, Венац, Жена, Мисао, Вардар, Српкиња, Вечерње новости, Политика*.¹²

Инспирисана Нишом и нишким животом, 1897. године објавила је књигу *Писма из Ниша о харемима*, што уједно представља прву прозну књигу на српском језику чији је аутор била жена.¹³ У Београд се преселила 1899. године и настанила у кући која се налази у улици, тада Позоришној, а сада Француској бр. 29. Већ 1901. године објавила је приповетку *Бул-Марикина приказња*. У истом, оријенталном духу, као и претходне две, 1907. године објавила је и књигу *Фати-Султан, Сафи-Ханум, Мерјем-Ханум*. Пошто се већ профилисала као озбиљан писац, Српска Књижевна Задруга је, на предлог књижевног критичара Павла Поповића, 1912. године у свом редовном колу објавила њен роман *Нове*.

Поред књижевног, Јелена Ј. Димитријевић била је предана друштвеном и хуманитарном раду. Тај сегмент њене личности од изузетног је значаја и за разумевање њених књижевних стремљења. Била је веома активна на пољу борбе за права жена и њихову еманципацију. Истакла се као најмлађа чланица *Подружине Женског друштва* у Нишу, била је болничарка

⁹ Др Живомир Младеновић: *Лексикон писаца Југославије*, Нови Сад, 1972, стр. 630.

¹⁰ Ђорђе Перић: *Библиографија збирки српских песникиња (1814-1944)*, (ур.) Мирослав Пантић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 2000, стр. 158.

¹¹ Марја Боршничкова: *Србске књижевнице*, Женски свет бр. 6, год. 11, Љубљана, 1933, стр. 133.

¹² Др Живомир Младеновић: *Лексикон писаца Југославије*, Нови Сад, 1972, стр. 630.

¹³ Рајко Лукач: *Антологија приповедака српских књижевница*, Београд, 2002, стр. 5.

за време Балканског рата, Управна чланица *Кола српских сестара*, члан књижевног одбора београдског листа *Домаћица* и један од покретача календара *Вардар*. Такође, била је члан *Друштва српских књижевника*. Занимљив је податак да је 1911. године његов председник био Борисав Станковић а да је Јелена Ј. Димитријевић била изабрана за благајника.¹⁴ Са *Друштвом српских књижевника* је често путовала на конгресе и то у друштву наших еминентних књижевника и књижевник критичара.

Јелена Ј. Димитријевић је велики део свог живота посветила путовањима. Једна је од ретких која је тада обишла готово цео свет. Путујући Европом, Африком, Азијом и Америком имала је прилику да се упозна са тамошњим начином живота и та је искуства детаљно и верно пренела у своје путописе. Такође, имала је и изузетну част да на тим путовањима упозна, у светским оквирима, важне и истакнуте људе. Стекла је и бројне пријатеље, нарочито у Енглеској, Грчкој, Турској, Америци и Египту. Упознала је Худу Шарави, једну од најзначајнијих интелектуалки и феминисткиња Египта, затим је била гост у кући великог индијског песника Рабиндраната Тагора, а имала је и прилику да упозна америчке богаташе. Белешке са ових изузетно занимљивих путовања претворила је у књиге, те је тако 1918. године изашла књига *Писма из Солуна*, 1928. године *Писма из Индије*, 1929. године *Писма из Мисира*, 1934. године *Нови свет или у Америци годину дана* а 1940. године јој је Државна штампарија у Београду објавила књигу *Седам мора и три океана. Путем око света*.

О Јелени Ј. Димитријевић су за њеног живота мање-више похвално говорили њени савременици, и књижевни критичари. Због њеног изузетно надахнутог приповедања о оријенту упоређивали су је са азербејџанским песником Мирзом Шафијем, грчком песникињом Сафо, и српским песником Јованом Илићем,¹⁵ а због начина на који је осликавала живот Туркиња и са хрватском приповедачицом Јагодом Трухелком која је кроз своја дела приказивала муслиманску Босну.¹⁶ Ипак, савремена књижевна јавност ју је у потпуности заборавила. Необјашњива је чињеница да се кроз већину историја српске књижевности њено име само провлачи, а да се изоставља из антологија српске поезије, нарочито оних у којима су сакупљене песме највећих и најзначајнијих српских песникиња. Њено име се данас спомиње углавном у иностраној литератури и то у контексту њеног напредног, готово визионарског промишљања о будућности, положају жена, и односу

¹⁴ Милован Ј. Богавац: *Удружење српских књижевника 1905-1945*, Београд, 2007, стр. 150.

¹⁵ Слободанка Пековић: *Јеленина писма*, Горњи Милановац, 1986, стр. 3.

¹⁶ Драгутин Прохаска: *Преглед савремене хрватско-српске књижевности*, Загреб, 1921, стр.169.

источног и западног света. Данас, дела Јелене Ј. Димитријевић живе свој живот у оквиру библиотека и понекој антикварници. Већина њих је остала на свом првом издању, осим два дела која су доживела своја реиздања. Захваљујући Јелениној дарежљивости, скоро све њене књиге су сачуване, пре свега у Народној библиотеци Србије, али и у другим српским библиотекама. Такође, у Народној библиотеци Србије се налази и њена, не тако мала, рукописна заоставштина коју чине поетска и прозна дела која још увек чекају на своје прво издање. Дела Јелене Ј. Димитријевић превођена су и на стране језике. То су књиге преведене на чешки језик: *Safi-hanuma* (Československá republika, Praha, 147, 1920, prev. F. Sedláček), *Zambak-Hanum*, Národní osvobození, Praha, I 154, 1924, прев. F. Sedláček), на немачки језик: *Fati Sultan*, Leipzig 1923, прев. М. Миладиновић, и на руски језик: *Новые женщины* (Нове, Москва, 1928, прев. Б. И. Ярхо).¹⁷

За Јелену Ј. Димитријевић везане су и мање мистерије које се могу тумачити као резултат чињенице да је од самог почетка била врло оригинална појава и самосвесна жена која је искакала из друштвених оквира који су тада важали. Тако су рецимо, њене прве песме изазвале пажњу и знатижељу књижевне јавности која се питала ко се крије иза потписа *Јелена*. Нагађало се да је она Туркиња, побегла из једног харема, или да потиче са Истока. „...могло се мислити да је Јелена чељаде са далекога истока, јер је њена поезија тако живи и вјерни отсјев источњачке бујности, и страсности, тако рјечити отисак источњачкога живота и филозофије, да је оно, што она пјева, могло доводити у сумњу право поријекло њено”.¹⁸ Занимљиво је да се у почетку потписивала са *Јелена* а некада са *Јелена Милојковић*. То презиме је узела од кнез Милојка, свог деде по мајци, чији су се потомци презивали Кнез Милојковићи. Овај податак је значајан, јер је захваљујући Јелениној даљој рођаци Станислави Кнез Милојковић, презиме Кнез- Милојковић наставило и даље да живи. Она је иначе врло цењена сликарка која данас живи у словеначком граду Сежана.

Постоји претпоставка да је Јелена послужила као инспирација Стевану Сремцу, с којим је имала прилике да се сусретне док је живела у Нишу, за један лик који се помиње у Зони Замфировој. Наиме, постоји запис о разговору који су водили Стеван Сремац и књижевник Милорад Миле Павловић. Расправљајући о томе ко је заправо Јелена, Милорад Миле Павловић ју је овако описао: „Неколико пута виђао сам по нишком парку или крај Нишаве

¹⁷ Др Живомир Младеновић: *Лексикон писаца Југославије*, Нови Сад, 1972, стр. 630.

¹⁸ Аноним: *Јелена Јов. Димитријевића*, (ур.) Никола Т. Кашиковић- Сарајлија, *Босанска вила* 5/6, 1899, стр. 58.

шета достојанствено једна дама са црним цвикером на носу. Та прилика једном изазва пажњу моју и нијесам се мало зачудио кад ми пријатељ и колега по занату и раду, Стеван Сремац одговори: *То је Јелена!*¹⁹ И заиста, Јеленина фотографија начињена у младости одговара оваковом опису. Сремац је можда на њу и помишљао када је градио свој лик *мадмазељ Д'ангулем*, те је у Зони Замфировој овако записао: „Снева Ташана, кô њена Зона учена, није више онако умиљата, али је учена; врло учена, све на свету зна, носи чак и наочаре. Чуди се Ташана откуд све то зна, и где је научила Зона све то?! Говори француски, немачки, грчки зна. Иде по господским кућама, курдисује клавире, свира из неке велике књиге и печали паре, и учи господску децу да говоре француски и одасвуд доноси силне паре и меће их на гомилу. Ујутру оде, а увече дође. Нема више оне раскошно бујне косе, оног дугог лепог курјука, отрцао се и крзао једнако, док није дошао танак и кратак, мало дужи од мачјег репа, после нестаде и њега. Одсекла га Зона, ошишала се, а на тршавој глави јој мушки шешир неки (па дошла иста позната мадмазељ Д' Ангулем што учи децу француски)”.²⁰

Непознаница је због чега је Српска Академија Наука и Уметности одбила њен захтев да сву своју имовину остави овој институцији, али се може претпоставити да је њену заоставштину задесила судбина свих заоставштина, јер је те 1945. године, сва приватна имовина прешла у друштвену. Постоји податак да су, вероватно због њеног буржуаског порекла, након Другог светског рата, Академија, чак и једна женска школа, одбили да као легат приме њену богату библиотеку и документацију.²¹ Такође је непознато због чега нико није присуствовао њеној сахрани, односно из ког разлога је погреб обављен два сата раније од најављеног у новинама.

Јелена Ј. Димитријевић је, заједно са још неколико истакнутих књижевника и уметника, одликована Орденом Св. Саве четвртог степена који је лично потписао краљ Александар Карађорђевић. Та вест је објављена и у листу *Штампа* 14. јануара 1911. године.²² Деценију касније, 30. децембра 1928. године, прослављен је јубилеј поводом тридесетогодишњице њеног књижевног рада а на иницијативу Удружења југословенско-руских студената. Свечаност поводом овог јубилеја одржана је у великој универзитетској дворани, а присуствовао је и Краљев изасланик, тада министар просвете Милан Грол. Свечаности је

¹⁹ Ибид.

²⁰ Стеван Сремац: *Зона Замфирова*, Суботица, 1968, стр. 161.

²¹ Душан Милосављевић: *Век добротинства: Сто година Кола српских сестара Ниша: 1905-2005*, Ниш, 2005, стр. 35.

²² Милован Ј. Богавац: *Удружење српских књижевника 1905-1945*, Београд, 2007, стр. 146.

требало да председава, тада председник Удружења Богдан Поповић, који је у томе био спречен због болести, те је то уместо њега учинио угледни професор универзитета др Иван Ђаја.²³ Том приликом прочитано је писмо Павла Поповића, који је између осталог написао: „...На крају као председник Југословенско-Руског Студентског Савеза, мени је мило да Вам кажем, колико је год овај Савез учинио корисних и лепих дела, да ни једно није лепше и боље него што је организовао ову Вашу прославу. Савез је тим Вама одао дужно и заслужено признање, а себи је учинио високу част. Примите Поштована Госпођо, изразе мога најдубљег поштовања и најсрдачнијег честитања”.²⁴ Ово признање, Јелена Ј. Димитријевић је осим за допринос тадашњој српској култури и књижевности, добила и због своје активности на пољу борбе за женску еманципацију, као и изразитог хуманизма и добротинитељског рада. Према документацији Архива Србије, име Јелене Ј. Димитријевић се налази на списку српских задужбинарки.²⁵

Од те 1928. године па све до првих година наредног века, никаква слична свечаност није уприличена у њену част. Ипак, 28. и 29. октобра 2004. године, у Нишу је организован научни скуп под називом *Јелена Димитријевић: Живот и дело*. Организатори скупа били су Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу и Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу. Резултат тог научног скупа био је зборник реферата истоименог назива који је објављен у Нишу 2006. године. Овај научни скуп је део концепције великог, дугогодишњег пројекта под називом *Књижевни и културни живот Србије у 19. и 20. веку*. Центар за научна истраживања САНУ у Нишу, почев од 1996. године организовао је научне скупове о личностима (писцима, научницима, и културним радницима) који су један део свог животног и радног века провели у Нишу, или у неком од градова југоистока Србије. Научни скуп посвећен Јелени Димитријевић био је последњи у хронологији научних окупљања ове врсте.²⁶ Такође, охрабрује и вест да ће се име Јелене Ј. Димитријевић наћи и у великој едицији *Десет векова српске књижевности* за коју се свесрдно zaloжила и коју спроводи Матица српска. Како би антологија била успешна, њени састављачи желе и настоје да открију и нека заборављена имена српске књижевности. Тако ће

²³ Мирослав Пантић: *Јелена Димитријевић и Павле Поповић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 12-13.

²⁴ Павле Поповић: *Јубилеј 2-ће Јелене Димитријевић*, (ур.) В. Живојиновић, *Мисао*, Књ. 29, св. 1/2, Београд, 1929, стр. 124.

²⁵ Мира Софронијевић: *Даривале су своме отачеству*, Београд, 2009, стр. 169.

²⁶ Марија Славковић: *Научни скуп „Јелена Димитријевић- живот и дело”* (Ниш, 28. и 29. октобар 2004), (ур.) Богољуб Станковић, *Славистика IX*, Београд, 2005, стр. 436.

се ова српска књижевница наћи поред имена као што су Сава Текелија, Анка Обреновић, Нићифор Нинковић, Василије Суботић, Лазар Комарчић и други скрајнути и неправедно запостављени писци.²⁷

Након смрти свога мужа Јована 1915. године, Јелена је већи део свог времена, када није путовала, проводила у својој кући у Француској бр. 29 у Београду. У тој кући је живела и стварала све до своје смрти. Умрла је 1945. године у 83. години живота. Сахрањена је на Новом гробљу у Београду, где се и данас налази њен споменик.

Смрћу Јелене Ј. Димитријевић истовремено је престало и интересовање за њен књижевни рад. У том смислу, можемо рећи да је након њене смрти, рецепција њеног књижевног стваралаштва у потпуности изостала. Ни читалачка публика, ни стручна јавност нису показали заинтересованост за њене књижевне радове. Скоро сва њена дела остала су на својим првим издањима, објављеним још за живота књижевнице. Такође, ни за њену рукописну заоставштину није владало неко интересовање, тако да ниједно њено рукописно дело није приређено. Њено име је изостало из бројних историја књижевности и песничких антологија. Занимљив је податак да се по први пут име Јелене Ј. Димитријевић, након њене смрти, појавило у једном страном издању а не код нас. Наиме, француски историчар књижевности Филип Ван Тигем (Philippe Van Tieghem) уврстио је Јелену Ј. Димитријевић у први том свог дела „Dictionnaire des Littérature”, објављеног 1968. године. Он је у краткој библиографској јединици, Јелену Ј. Димитријевић назвао српском песникињом и списатељицом (...poétesse et narratrice serbe...). Такође, навео је њена најзначајнија дела, описујући њену збирку песама као збирку која има „оријентални мирис”.²⁸ Међу првима који је, пак, код нас скренуо пажњу на дело Јелене Ј. Димитријевић, био је др Живомир Младеновић који је урадио библиографску јединицу у оквиру првог тома врло значајног „Лексикона писаца Југославије” који је 1972. године објавила Матица српска. Иако та подробна библиографска јединица представља значајну полазишну тачку при проучавању дела Јелене Ј. Димитријевић, има и мањих недостатака (примера ради, аутор библиографије написао је да је поема *Une Vision* објављена 1891. године, што је погрешно, будући да је та поема објављена 1936. године). Захваљујући др Слободанки Пековић, 1986. године приређена је књига „Писма из Ниша о харемима”, у издању Народне библиотеке Србије и Дечјих новина

²⁷ Драган Богутовић: *Десет векова српске књижевности*, Новости, 31. јул 2010, стр. 25.

²⁸ Philippe Van Tieghem: *Dictionnaire des Littérature* (avec la collaboration de Pierre Josserand), Paris, 1968, стр. 1131.

из Горњег Милановца, и управо овом научном прегалнику иде заслуга за подсећање на књижевни рад Јелене Ј. Димитријевић. Овај путопис, доживео још једно издање, и то 2003. године, заслугом Јелене Јовановић и нишке издавачке куће Просвета. Да се у новије доба на дело Јелене Ј. Димитријевић поново скрене пажња, допринело је и двојезично издање путописа „Писма из Солуна” у издању издавачке куће Карпос, објављено у Лозници 2008. године. Заслуга за ово врло квалитетно издање иде приређивачима Владимиру Бошковићу и Дејану Аничичу, и преводиоцу на грчки језик Димостенису Стратигопулосу. Узбудљиви живот Јелене Ј. Димитријевић послужио је и као књижевна инспирација српској књижевници и новинарки Иванки Косанић која је 2007. године у издању нишке издавачке куће Зограф објавила романирану биографију Јелене Ј. Димитријевић под насловом „Моја драга Јелена”, те је тако Јелена Ј. Димитријевић постала јунакиња једног романа. Од велике важности је и подухват завичајног одељења Народне библиотеке Крушевац која је дигитализовала књижевни опус Јелене Ј. Димитријевић, и тако на њена заборављена дела наново скренула пажњу, и тиме јој се, њен родни град, достојно одужио и исказао захвалност.

Јелена Ј. Димитријевић била је образована, интелигентна жена, са помало наглашеном свешћу о својој изузетности и са помало трагичним осећањем за судбину изузетне жене која се нашла у свету у коме за жену има мало места.²⁹ Стога и не чуди што је од средине очекивала више поштовања и веће признање. Можда њен књижевни дар није савршен, али је свакако њена промисао била испред времена. Доказ за то је да се њена, готово визионарска размишљања о жени и односу Истока и Запада, данас сасвим лако могу применити на савремено тумачење тих питања. Женско виђење света очитује се, не само у критичком и ироничком односу према устаљеном устројству и правилима стварности коју одређују мушкарци, него и у познавању спецификаума и емотивних нијанси жена у оријенталним и уопште патријархално-источним културама. Такво виђење највише је дошло до изражаја у путописима, потом у песмама, које су, попут приповедака и романа, обележене егзотичним колоритом, па и извесним непретенциозним патриотизмом.³⁰ Положај жена у друштву и однос Истока и Запада и дан данас представљају актуелне светске теме о којима се врло активно расправља. Управо из тог разлога, било би упутно и корисно приступити поновном читању њених дела и тиме њено име отргнути од заборава.

²⁹ Предраг Протић: *Суочавања искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Саша Хаџи Танчић, *Градина*, Ниш, 1982, стр. 149.

³⁰ Сава Дамјанов: *Српски биографски речник*, Д 3, (ур.) Чедомир Попов, Нови Сад, 2007, стр. 235.

4. 1. Културно-историјски и друштвени амбијент крајем 19. и почетком 20. века као рефлексија на стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић

Књижевност представља вид уметности, али и примењену и илустровану социологију, јер слика друштво и његове нарави. Књижевност је, не само израз и слика друштва, већ је и неминовно ангажована, јер утиче на друштвене поступке, подстичући непрекидна друштвена преображавања. Због такве важне социјалне мисије књижевности, њени ствараоци названи су „архитекти људских душа”.³¹ Сваки уметник ствара у оквиру једног времена. То време неминовно обележавају разне друштвено-историјске околности.

Јелена Ј. Димитријевић је можда, била и привилегована, јер је живела и стварала у историјски најзначајнијем, политички најбурнијем, и културно најплодоноснијем периоду српске историје. То је период преображаја, доба када је Србија стекла своју независност и када је почела раскид са прошлошћу, коју је чинио традиционални, оријентални амбијент. Такође је важно истаћи да је ово период у коме и даље најважнију улогу у друштву има мушкарац, било отац, муж или брат. Чињеница да је Србија након дугог и мучног периода стекла своју независност, да је српско друштво пролазило кроз свеопшти преображај, да су у свету књижевности углавном владали мушкарци, да се сама књижевност окретала европским, модерним књижевним токовима, од пресудног је значаја за разумевање посебности лика и дела Јелене Ј. Димитријевић. Она је као слободна Српкиња пропутовала цео свет, а као жена имала је довољно смелости да закорачи у свет књижевности и да у њему опстане. Била је жена космополитског духа, са израженом толеранцијом према народима друге вере и културе, као и подједнаким интересовањем и за Исток и за Запад. У једном од својих дела је забележила: „Од свих жена с којима сам се у туђини дружила, највише ме интересују Туркиње и Американке. Туркиње и Американке? Шта оне могу имати заједничко?”³² Важно је истаћи и да је била поносна на своје српске корене, да је у себи имала развијено родољубље које је није напуштало ни у тренуцима када се налазила пред искушењима у туђини. Примера ради, приликом боравка у Америци, добила је понуду Колумбија Универзитета да предаје

³¹ Владимир Станојевић: *Болести и стваралаштво књижевника старог Београда*, Београд, 1966, стр. 1.

³² Јелена Ј. Димитријевић: *Нови Свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934, стр. 96.

српски језик. Када је видела да су јој у Билтену факултета погрешно написали име и када је обавештена да ће јој хонорар износити срамних 125 долара за семестар, Јелена је то одбила, рекавши: „О, не! Не чак ни из патриотизма! Из патриотизма сам радила некад у сиротој Македонији и сиротој Старој Србији без страха да западнем у беду, прво што сам била међу сиротима; друго што сам имала морални ослонац у патриоти– сапутнику, своме мужу. Али у богатој Америци међу богатима, и свирепо сама– било би ужасно”.³³ Чињеница да је поштовала и ценила туђе, не подразумева да је ниподаштавала своје. Такве спекулације могле су бити само плод злурадих коментара који су се појавили у српској штампи, попут текста извесног В. који је у *Српском Књижевном Гласнику* из 1934. године, између осталог, написао: „Сва обухваћена утисцима ратних грозота г-ђа Димитријевић бежи у свет, Нови Свет– Америку– да заборави страшне успомене”. До такве представе о њој је долазило можда због тога што је, за доба у коме је живела, била врло необична појава. Иако је била посвећена свом народу, својој вери, и то јасно истицала, није подлегла свеопштој туркофобији. Тиме је показала зрелост интелектуалке која се трудила да објективно гледа на свет око себе. Из тог разлога су историјски и друштвено-политички односи Срба и Турака, као и односи између српске и турске културе врло важни како би се на прави начин осветлио овај сегмент њеног стваралаштва. У наредном излагању, управо том односу биће посвећена посебна пажња.

Историјски посматрано, другу половину 19. века карактерише постепени прелаз из вазалне у независну државу, односно напуштање феудалног а стварање грађанског друштва. У том периоду долази до националног и културног препорода српског народа, искорењивања турског наслеђа, мада у почетку успореног услед туркофилске политике уставобранитеља. У први план, истиче се све што је српско, те се овај период означава као доба *србизације српског друштва*. Тај процес је подразумевао ослобађање од турског наслеђа, али не и нужно прихватање свега што долази са Запада. Највећи поборници борбе за искорењивање турског наслеђа били су српски устаници и либерали. С друге стране, најбољи прокламатори европских идеја били су чиновници и студенти школовани у иностранству. Прве промене биле су видљиве у начину одевања, пре свега у граду. У таквим околностима одевање градског становништва, као једног од националних симбола, није се могло, а није ни било нужно контролисати и сводити у традиционалне оквире, већ се морало препустити спонтаном

³³ Ибид. , стр. 255.

развоју према европском узору.³⁴ Истовремено, српско село остало је традиционално, теже се одрицајући турског наслеђа, а споро прихватајући европски утицај. Након тога следи период изграђивања српских институција и период када се друштво развија и отвара према Западу, и када долази до европеизације српског друштва.³⁵

Историја српског народа сведочи о великој нетрпељивости између Срба, као припадника православне вере и Турака, као припадника исламске вере. Овај антагонизам је сасвим разумљив ако се има у виду изузетно дуг период током ког Србија није била слободна држава, а што је још важније, током ког је била директно подређена Турцима. Тако је током 19. века непријатељство између Срба и Турака ушло у завршну фазу. Након српско - турских ратова, паралелно је текао процес настанка нововековне српске државе и протеривање муслимана из Србије. Резултат тог протеривања било је погоршавање односа са Турском. Ти прогони Турака били су у више наврата: у време Првог устанка, у време владавине кнеза Милоша, у време криза 1862. и 1867. и ратова 1876-1878 и 1912. године. Након ових ратова, погоршани су односи не само Срба и Турака, већ и Срба и муслимана нашег порекла.³⁶ Упркос томе, оријентални утицаји осећали су се све до почетка 20. века. Они су нарочито били изражени у књижевности која однос према Турцима и њиховом културном наслеђу третира на два начина. Први је изразито туркофобски и односи се на период када је Србија још увек била зависна од турске власти. У књижевним делима тог периода било је осликавано искључиво насиље и обест Турака. У књижевности је, такво виђење Турака било карактеристично за романтизам, када је основни мотив била мржња према Турцима. Пример је стих из песме *На Врачару* Ђуре Јакшића:

*Гледо је старац дубоке раке,
кржаве ране, крише јунаке,
где згнурв рукав с рамена десна,
одбјајући мишицама голим
челичан удар Турчина бесна,
паљени срца жестином бојном,*

³⁴ Мирјана Прошић- Дворнић: *Покушаји реформи одевања у Србији током 19. и почетком 20. века*, САНУ, Балканолошки институт, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)*, Београд, 1988, стр.192.

³⁵ Радош Љушић: *Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*, (ур.) др Славенко Терзић, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Београд, 1997, стр. 279-280.

³⁶ Ибид. , 283-284.

*газише чете дивљих Турака...*³⁷

Слично виђење Турчина, али нешто објективније има и Војислав Илић који у песми *Јутро на хисару код Лесковца* каже:

*Са пустих, далеких поља јутарња магла се диже,
и хладни ћарлија ветар. У граду живот се буди:
тамо убоги ужар износи мангале своје,
а тамо суморни Турчин озбиљно ножеве нуди,
или замишљен пуши;
на мушком његовом лицу мрачна се замрзла збиља
а бол у крепкој души.*³⁸

У другом периоду изражен је позитиван однос према источњаштву у коме предњаче Јован Илић, његов син Драгутин Ј. Илић, а у ком се Јелена Ј. Димитријевић посебно истиче. Она даје овакав опис Туркиње:

*Севдија више нећу–
Милица бићу ја
Туркиња, бајна цура,
то ми је зборила.*³⁹

Туркофилија је једним делом била плод занесености Истоком, као вид отпора против све веће европеизације, а пред прозаичним животом новог грађанског света. Исток се показује као ближи, топлији, душевнији. Најсликовитији однос источњачког и западњачког начина живота дао је Драгутин Ј. Илић: „Ко хоће да схвати како се прави добра машина, ко тражи научне спреме, нека иде на Запад. Али, ко тежи за срцем и душом, ко хоће оно васпитање које човека прави човеком, нека се махне Запада, његово место је на Истоку”.⁴⁰

Можемо закључити да је дубоко усађивање исламских/османских културних образаца у поједине слојеве културе балканских народа до те мере ојачало њихов одраније постојећи афинитет према Истоку, да је изван „оријентализам” или ендемско „источанство” у њиховим културама, па и укупном погледу на свет, остао активан и продуктиван све до данас. Управо тај трајни учинак, а не на различите начине материјализовани трагови прошлих

³⁷ Ђура Јакшић: *Песме*, Београд, 1978, стр. 116.

³⁸ Миодраг Павловић: *Антологија српског песничтва (XIII-XX век)*, Београд, 1973, стр. 134.

³⁹ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 97-98.

⁴⁰ Радош Љушић: *Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*, (ур.) др Славенко Терзић, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Београд, 1997, стр. 289.

времена, и чини суштину османског наслеђа. Османлије су све време, заправо, и били посредници једног ширег *оријенталног* цивилизацијског уплива на Балкан, односно, балканско-источне интеракције, започете још у византијско време.⁴¹

Да би се стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић могло правилно сагледати и перципирати, потребно је довести га у контекст традиционалног, оријенталног елемента, односно, појаснити њену склоност ка источњаштву. Интересовање за оријентално, источњачко, турско, код Јелене се јавило оног тренутка када је дошла у Ниш. Она се у Ниш преселила 1881. године, дакле три године након ослобођења Ниша од Турака. Иако је Ниш постао српски, у неким његовим деловима и даље је живела турска култура, а са њом и турски обичаји. Турци који су остали да живе у Нишу тешко су се мирили са новонасталим стањем. Дошло је до потпуног преображаја у друштву, јер су Срби који су до тада били раја одједном стекли иста права као турски феудалци. О овом, као и другим друштвеним односима говори приповетка Стевана Сремца *Јусуф- Агини политички назори* у којој Јусуф-Ага као представник Турака у ослобођеној Србији једном приликом у Београду среће свог слугу, чивчију који је постао народни посланик. Јусуф-Ага овако описује тај сусрет: „Еве да ви кажем тој! Имашем у турско нашо време много чивчије. Таг је такој бија ред... Имаше међу чивчије неки Јован (ми га викасмо Ване); беше ми санким неки *сеиз*, ама не беше *сеиз* на атови, веће на волови и на могоарики *сеиз*! Слушаше ме хубаво; хизмет ми чинеше какој је веће и ред тагај бија. –Истерај Ване краве– викам му ја. –Да истерам, ага– вика он. –Узни си чешађију, очисти си и дуздиши могоарике– викам ја. –Па ће ти дуздишем!– вика он. Ето то је правија и хизмет чинија тој Ване у наше турско време. Заступи Србија; Србија слободија, викају. Е, знаеш што си саг праји Ване?! Саг Ване не дуздисује више могоарики. Јок! Саг закони писује Ване!!... У нас беше Солиман, он писаше закони, зато га *Кануни* назваше а у вас мој чивчија стаде Ване Кануни!...Машалах!...⁴²

У још једној Сремчевој, по критичарима најбољој, најотменије сажетој приповеци *Ибиш- Ага*, описује се сеоба муслимана из Ниша. Она показује до какве је друштвено-политичке промене дошло у Нишу и шта су све Турци из Ниша били приморани да ураде. Приповетка се завршава речима које могу да послуже као показатељ тадашњег стања, дакле оно што је пре тог доба било незамисливо, за Турке је постало сурова реалност. Пошто је

⁴¹ Дарко Танасковић: *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, (ур.) Драган Станић, *Летопис Матице српске*, Год. 184, Књ. 482, св. 4, Нови Сад, 2008, стр. 680.

⁴² Стеван Сремац: *Нишке приповетке*, Ниш, 1995, стр. 247-248.

продао све своје имање Ибиш-ага, почастио је своје суграђане, али је одбио да се сва његова добротинства запишу и остану као доказ свету, рекавши крчмару Јевђи: „Што ми треба писување јевропејско! Има један наш реч, да га не запишеш, ама да га запамтиш убаво «Севап учиниш, фрли га у море; ако риба не зна– Алах ће да зна».⁴³

Када је 1881. године дошла у Ниш, Јелена Ј. Димитријевић постала је сведок великог преображаја. Након ослобођења од турске власти 1878. године, Ниш је захватио талас новог и слободног духа. Град у коме ће ова књижевница проживети своју младост доживљавао је тиху револуцију. Турско становништво, поражено и понижено, бежи ка југу и истоку, а српско, остаје усред вихора промена и неспоразума, како економских, друштвених, тако и политичких и културних. Заварани обреновићким обећањем да ће Ниш постати друга престоница, Нишлије уређују свој град по савременим, европским узорима. Све што је некада подсећало на турско, полако бива замењено модерним. Сокаци се проширују, калдрма се руши, стари занати изумиру, развија се индустрија, отварају се школе, певачка друштва, зурле, бубњеви и дахире уступају места швапским капелама а чочеци избљеним и нарумењеним певачицама, чаршија се шарени од света у белим сукненим оделима, хаљинама *a la franka* поред којих промичу још понеке шалваре.⁴⁴

Аутентичну слику Ниша даје и чешки сликар, музички етнограф и путописац Лудвиг Куба који кроз своје аквареле приказује сву привлачност Ниша али и његово осавремењивање. Он је у Нишу боравио две деценије након ослобађања од Турака. Био је фасциниран зеленилом, цветним баштама парковима и дрворедима: „Непрекидно поље кровова проткано је зеленилом бајног дрвећа које преплиће цијели град и које му даје мило, пријатно лице.”⁴⁵ Српски дипломата Коста Н. Христић бележи своје импресије о променама које су настале у Нишу: „Ниш је напредовао. Старе генерације које су виделе улазак српске војске и поздравиле српску заставу на градским бедемима, изумрле су. Наступиле су генерације нове које нису ни запамтиле турске гарнизоне. Њима би изгледало непојмљиво кад бисте им описивали како је изгледао Ниш 1878. године. Оне чисто не би поверовале кад бисте им причали да је «Трг краља Милана» био запуштено турско гробље, да су садање широке и сунчане улице биле тесни, криви сокачићи, оивичени зидом, жутиим блатом олепљеним, да су куће биле бедне плетаре са прозорима облепљеним хартијом „пенцерлијом”

⁴³ Стеван Сремац: *Ибиш-ага*, Ниш, 2007, стр. 246.

⁴⁴ Богомир Станковић: *Стеван Сремац- грађанин и песник старог Ниша*, Ниш, 1980, стр. 11-12.

⁴⁵ Борислав Андрејевић: *Стари записи о Нишу (од V-XIX века)*, Ниш, 1997, стр. 149.

и заграђеним решеткама. Оне не би веровале да су у Нишу биле 22 опале џамије, са чијих су минарета мујезини пет пута дневно узносили славу Пророкову, а да на црквама није било звона”.⁴⁶ Мађарски путописац Феликс Каниц, нарочито је скренуо пажњу на промене које су се десиле у Нишу. Он је био готово изненађен јер је након првог боравка у Нишу (1860. године), приликом другог 1887. године, Ниш затекао у потпуно новом руху. Ниш је био осветљен, на улицама су се налазили фијакери а излози дућана и продавница били су укусно аранжирани, испуњени углавном производима са Запада. О ономе што је видно недостајало Каниц је овако писао: „У кафанама нема више Турака који спокојно пуше на чибукe и наргиле, нити пред дућанима жена под велом испод кога провирују само ужарене очи, оних жена које су као нешто тајанствено увек изазивале нашу радозналост. Недостају нам и гојазне ефендије с њиховом послугом која их прати, телали који вичу, белобради продавци разне робе коју носе и нуде по улици, низами са фесовима, охоли Черкези и Арнаути, просјаци који очекују милостињу, дервиши и други муслимански типови.” Каниц такође примећује како се променио и положај жена у Нишу. С модернизацијом упоредо је ишла и промена начина живота, одевања, обичаја. Каниц то запажање овако бележи: „Јевтина помодна бечка роба готово је потпуно потиснула оријенталну ношњу. Још само понека старија хришћанска жена може се видети у пространим шалварама затвореним до чланака; сада их носе једино Циганке... У турско време мушкарци су вршили све набавке и за кухињу; ако се видела нека жена да нешто купује, онда је то сигурно била странкиња. Сада и српска жена са својом служавком иде на пијацу, јер после 1878. оријентална схватања и у том погледу уступају место западним”.⁴⁷

У Нишу се тако, открива један свет на граници између старог и новог, традиционалног, оријенталног и модерног, европског. Тај јаз, те разлике и та дилема остаће уткани у сећању Јелене Ј. Димитријевић, и том ће односу бити посвећена до краја свог живота. Иако је била сведок модернизације, Јелена Ј. Димитријевић се окренула оријенталном свету који је већ био у одласку. Пошто је била на самом извору догађања, Јелена се окренула истраживању оног што јој је највише привукло пажњу а то је живот жена у нишким харемима. У почетку са подозрењем и страхом, она је све дубље упознавала свет Истока, а у томе су јој помогле

⁴⁶ Коста Н. Христић: *Записи старог Београђанина*, Београд, 1989, стр. 88-89.

⁴⁷ Феликс Филип Каниц: *Срби и становништво*, Београд, 2007, стр. 157-158.

Туркиње из Ниша, које је до те мере заволела да је наставила да гаји пријатељство и након њиховог повратка у Турску.

На тему књижевности у Нишу и књижевника који су били инспирисани старим Нишом, говори дело или расправа „Политичко-економска историја Ниша 1907-1937” аутора Михајла Мике Палигорића. Аутор у свом делу износи изразито негативан став према идиличној слици старог Ниша. Он наводи да је књижевност у Нишу била чисто грађанска, и да је својим идеалистичко-романтичарским правцем, сејала заблуде и износила идилу старог Ниша: *”Књижевност у Нишу се јавља тек после ослобођења Ниша. Она није узела неки нарочито широк опсег, нити се наметала. Њу су створили разни чиновници, професори и учитељи, којима је оријентално смрадни Ниш распиривао фантазију. У својој машти они виде свуда само цвеће и песму, радост и свирку, а не залазе мало дубље у динамику нишког живота, не проучавају нишке масе, далеко од разних „чорбација” са својим мукама и патњама. Они не износе стварност већ „идилу”. Шта је то нишка идилу? Да ли би могли њу да представљају пролетаризовани нишки радници и занатлије, али каква љубав неке чорбацијске ћерке? Свет чита нишке књижевнике Стевана Сремца и Јелену Димитријевић и жали за севдахом и дертом, жали за оним старим. Али ти њихови натписи нису били чак ни лице Ниша, а камоли његово наличје”*.⁴⁸ Аутор у својој расправи помиње Стевана Сремца и Јелену Димитријевић као централне фигуре књижевности старог Ниша. Његов став о доприносу ова два књижевника, књижевности Ниша знатно се разликује. За њега је Стеван Сремац позитивнији, али сматра да његов хумор који је насртљив прелази у лакрдијашење. О Јелени Димитријевић пак, нема речи хвале: *„Јелена Димитријевић је сва у тону старих уседелица. Њена писма у којима она претенциозно употребљава турске речи, дају једино слику турских хамама, лепих шалвара, украшених нанула и извезених пешикира. И по њој то представљају „писма из Ниша”. Уколико би се уопште могло говорити о позитивности њених радова, то би долазило отуда што се из њених редова дају видети извесни обичаји. Али не народски, општи, масовни, већ обичаји дегенерисаних чорбација, слабо поштенних чак и у грађанском смислу”*.⁴⁹ Основна примедба аутора коју упућује на рачун оба књижевника је што нису на реалистичан начин сликали Ниш, односно што се према оријенталном наслеђу у Нишу нису односили критички. Палигорићу се допада Сремчев поглед на стари Ниш али сматра да је

⁴⁸ Михајло Мика Палигорић: *Књижевност*, (ур.) Зоран Пешић Сигма, Градина, Ниш, 2008, стр. 100.

⁴⁹ Ибид.

изабрао погрешан начин да то и прикаже, односно осуди. Ипак, можемо закључити да приповедни модел и Стеван Сремца и Јелене Димитријевић далеко превазилази остале нишке књижевне ствараоце. Они пониру у људску психологију и морал, те уметнички крајње уверљиво сликају нишки живот и људе у њему.⁵⁰ Дакле, док је, с једне стране, Стеван Сремац сликао Ниш и Турке у Нишу, Јелена је сликала Туркиње и њихов живот. Утолико је њена мисија била тежа, јер је Сремац писао о ономе што је било експлицитно и приступачно, док је Јелена писала о оном што је било „скривено под велом”, што се налазило иза брижљиво чуваних харемских одаја. О њеној способности и као жене и као писца-истраживача, говори и чињеница да је стекла велико поверење турских жена и њихових мужева, и тако постала њихов радо виђен гост. Сасвим је извесно да је Ниш оставио велики утисак на њено књижевно биће. Као резултат живота у Нишу и додиру са источњачким наслеђем, Јелена Ј. Димитријевић је за собом оставила неколико дела која обрађују оријентални начин живота у Нишу. Управо због тога, често се може наићи на податак да је Јелена нишка књижевница. Тиме јој се не умањује вредност, али је своди на узак опсег интересовања који је она, показало се, одавно превазишла. Ниш је сасвим сигурно одиграо најзначајнију улогу у Јеленином животу и због тога заслужује посебну пажњу. То је град у коме је Јелена открила песника у себи и крочила на књижевни пут. Што је још важније, захваљујући овом граду, сусрела се са богатом источњачком културом коју ће пасионирано проучавати током целог свог живота. Ниш се Јелени Ј. Димитријевић достојно одужио, тако што јој је подигао бисту а једну од својих улица назвао њеним именом. За разлику од Ниша, Београд, град у коме је живела и стварала већи део свог живота и у коме је умрла, потпуно ју је заборавио.

Историја старог Београда представља нужно полазиште за проучавање свих оних знаменитих личности које су у њему некада живеле и на неки начин оставиле свој траг. У његовој историји огледају се друштвене и културне прилике, као доминантно обележје једног времена. У животу и раду Јелене Ј. Димитријевић Београд има посебно место. Београд је био полазна тачка свих њених путовања, стециште културног живота чији је она била иманентни део, град који јој је омогућио да непрестано буде на извору књижевних збивања и константно упућена у оно што се на овом пољу дешава. На основу њеног књижевног и друштвеног ангажмана, присутности у српској штампи, истовремено може се пратити и културни развој Београда од почетка 20. века па све до пред избијање Другог светског рата.

⁵⁰ Горан Максимовић: *Антологија нишких приповедача*, Ниш, 2002, стр. 5.

Београд се већ средином 19. века профилисао као културна престоница, у то доба Краљевине Србије, а такав статус је задржао и у новооформљеној Држави СХС (Срба, Хрвата и Словенаца) у првој деценији 20. века. Велика школа, касније Београдски универзитет, Друштво српске словесности, касније Српска академија наука и уметности, Народно позориште, Народни музеј, само су неке од националних установа без којих се не могу замислити савремена српска култура и наука. То само говори у прилог чињеници да је овај период српске историје важан за истраживање, било да је његов предмет проучавања наука, уметност или култура. Овај период представља зачетак интелектуалног активизма чији су протагонисти били културни посленици и научници школовани на страним универзитетима, чија је намера била упознавање српског народа са идејама новог доба и савремене културе. У овом периоду такође долази и до оснивања првих уметничких удружења чији је циљ било покретање културних збивања а све како би се помогао општи културно-просветни и друштвено-политички развој Србије.⁵¹ Треба напоменути да су прве идеје о уметничким друштвима потекле још од угарских Срба у првој половини 19. века а да је њихов примарни циљ било спречавање асимилације малих народа, попут српског, односно очување народног идентитета. Циљ удружења насталих крајем 19. века у основи је био другачији, сходно политичким и друштвеним околностима. Оснивањем уметничких удружења добили су, не само уметници којима је удружено деловање олакшало креативни рад, већ је добио и сâм народ на чијем се културном и просветном освешћивању убрзано радило. Може се рећи да су у то доба родољубље и слобода били стављени у службу културног напретка нације.

До 1912. године, у Србији је деловало преко десет друштава и организација књижевника, уметника, публициста и научника. Сва та удружења која су деловала у краћем или дужем периоду представљају претечу *Српског књижевничког друштва*, као првог сталешко-професионалног удружења. Међу првима је било *Друштво за уметност* које је основано 1883. године. Друштво је покренуло и свој часопис *Преодница, лист за уметност, забаву и поуку* чији је уредник био песник Драгутин Ј. Илић. Упркос најбољим намерама и идеји да се удруживањем скрене пажња јавности на разне гране уметности и њихове протагонисте, *Друштво за уметност* било је кратког века. Бележи се да је постојало од 1883. до 1885. године и да није оставило дубљег трага у нашем уметничком и књижевном животу. Друга асоцијација писаца и уметника у Србији била је *Књижевно-уметничка заједница* која

⁵¹ Милован Ј. Богавац: *Удружење српских књижевника (1905-1945)*, Београд, 2007, стр. 11.

је основана 1892. године на иницијативу књижевника Андре Гавриловића. Ово удружење је поред основног циља зближавања књижевника, одиграло и значајну улогу, тако што је позитивно помогло српској књизи и уметности. Његови чланови су махом били београдски уметници. Значај *Књижевно-уметничке заједнице* лежи пре свега у њеном плодноном раду и афирмисању великог броја књижевника и уметника, али и у томе што су на састанцима које је чланство редовно одржавало изношене тенденције нове, модерније, више естетске критике. Она је унела и позитивне елементе у развој наше критичке мисли. Главни носилац тих идеја и њен главни тумач био је Љубомир Неђић који је својом напраситошћу и оштроумношћу унео буру у дотад мирне скупове. Може се рећи да је управо рад у овом удружењу у њему подстакло критичара. *Књижевно-уметничка заједница* је радила само пет година, временом се чланство осипало тако да је у потпуности престала са радом. Након њеног гашења, и даље је било покушаја да се књижевници организују у друштво које би водило рачуна о заштити интереса, како аутора тако и књижевности. Тако је, у Београду 1902. године основано *Друштво књижевника и уметника* чије је председник био Симо Матавуљ а потпредседник Бранислав Нушић. Ово друштво се посебно залагало за заштиту књижевне, односно уметничке својине а нарочито за заштиту од експлоатисања листова и издавача. *Српски књижевни гласник* који се на српској књижевној сцени први пут појавио 1901. године и који је био од изузетног значаја за српску културу, у једном од својих бројева је донео напис *Књижевна својина у Србији* у ком се каже: „Србија је једна од ретких земаља где је једна врло легитимна својина, својина књижевна, остала без икакве законске заштите, и где је несавесним издавачима остављена пуна слобода да пљачкају писце или њихове наследнике”⁵² Овај напис осликава какав је био однос књижара и издавача према српским писцима и њиховој интелектуалној својини.

Готово истовремено са оснивањем *Књижевно-уметничке заједнице* основана је и *Српска књижевна задруга*. Основана је 1892. године на инсистирање петнаест најпознатијих имена српских научника и књижевника међу којима су: Јован Јовановић Змај, Стојан Новаковић, Светомир Николајевић, Милан Ћ. Милићевић, Јован Ђорђевић, Милан Јовановић Морски, др Милан Јовановић Батут, Љубомир Ковачевић, Пера Ђорђевић, Светислав Вуловић, Љубомир Јовановић, Живан Живановић, Данило Живаљевић, Љубомир Стојановић и Андра Гавриловић. Потом је маја 1905. године основано *Српско књижевничко друштво*,

⁵² Ибид. , стр. 48.

прво професионално удружење српских писаца. Ово удружење је окупило готово све људе од пера и слободне речи, те се свакако мора сматрати значајним за нашу књижевност и културу. Занимљиво је то да само ретки истраживачи и хроничари културног живота у Србији у 19. веку дају податке о постојању овог, а и других удружења. О *Српском књижевничком друштву* не постоји одредница ни у *Народној енциклопедији Станоја Станојевића* иако је он био један од оснивача овог друштва и његов члан. За ово удружење је значајно то што је окупљало српске књижевнике из Краљевине Србије али и ван ње, не базирајући се пуно на њихове уметничко-естетске склоности као и идеолошко-политичка уверења. На тај начин, удружење је покушало да се клони дневне политике, и да искључиво ради на зближавању старијих и млађих писаца, као и писаца свих јужнословенских народа.⁵³

Напредне идеје попут неопходности удруживања писаца, долазиле су махом из Европе, понајвише Русије и Чехословачке. Наши уметници, пре свега поборници југословенства, тих година су се посебно надањивали панславистичким идејама царске Русије. Тако је у Софији 29. децембра 1904. године установљен Савез јужнословенских уметника *Лада* за који се истиче да је био један од поборника културне сарадње и националног зближавања Јужних Словена. У овом *Савезу* су предњачили чланови Друштва српских уметника *Лада*, основаног 4. септембра исте године. Оснивање овог савеза било је само корак до остваривања једног вишег циља а то је представљање српске књижевности на европској сцени. Идеја југословенства је постала својеврсни задатак времена те је тако, између осталог, покренут и часопис *Словенски југ*, као и истоимени клуб. Појава *Српског књижевног гласника* била је само најава тих нових стремљења којима је, између осталог, погодовала и општа друштвено-политичка клима у Србији.

Оснивању *Српског књижевничког друштва*, као прве професионалне асоцијације српских писаца, претходило је одржавање две конференције српских, хрватских, бугарских и словеначких књижевника, уметника и публициста. Прва конференција је одржана у Београду 1904. године а друга у Загребу 1905. године. Занимљиво је споменути да су поводом стогодишњице Првог српског устанка и годишњице крунисања краља Петра I Карађорђевића током 1904. године, у Србији биле организоване многе културне манифестације. У том циљу је у Београду била приређена и Прва јужнословенска изложба која је групи београдских књижевника окупљених око *Српског књижевног гласника* послужила као прилика да у исто

⁵³ Ибид. , стр.12.

време на заједнички састанак позове хрватске, словеначке и бугарске књижевнике и публицисте. Повод је био договор о сарадњи и предузимању активности које би доприносиле међусобном упознавању и зближавању, и тако помогле ширењу и јачању идеје културног уједињења Јужних Словена.⁵⁴ Ову идеју су подржали многи културни посленици тог доба, а међу њима, активну улогу је имала и Јелена Ј. Димитријевић. Она је заједно са Александром Белићем, Јованом Скерлићем, Богданом Поповићем и другим српским писцима и уметницима отпутовала у Загреб на Другу конференцију јужнословенских књижевника и уметника.⁵⁵ Овај податак само говори да је Јелена Ј. Димитријевић завређивала поштовање својих еминентних савременика, као и да је показала личну заинтересованост за културни активизам и књижевно прегнуће. Важно је напоменути да је она била једина жена у делегацији српских књижевника, док је сликарски еснаф представљала Надежда Петровић. Сама ова чињеница показује колико је Јелена Ј. Димитријевић у своје доба била цењена и као књижевник и као културни посленик, а такође потврђује и њену спремност и храброст да се избори за своје идеје.

Из претходно изложеног може се закључити да је Београд на почетку 20. века био окосница свих културних, превасходно књижевних збивања. Један од главних разлога за то је пре свега зато што је већина српских уметника и књижевника живела управо у Београду. Захваљујући њиховим напредним и полетним идејама и духовним снагама, Београд је све више растао као културна метропола. У њему је излазио и велики број часописа чије су рубрике и странице испуњавали како највећи књижевни, тако и највећи критичарски умови српске културне елите. Један од њих, и најцењенији био је свакако Јован Скерлић. Његово оштро перо, истанчан укус и праведан суд били су најдрагоценије што је српска књижевност и књижевна критика икада имала. На неки начин, он се може сматрати хроничарем културног живота једног времена, јер је његовом критичарском оку мало тога могло да промакне. Један његов чланак објављен у часопису *Одјек*, (бр. 105 из 1905. године) под насловом *За књижевничко друштво* на најбољи начин илуструје значај оснивања књижевног друштва али и значај Београда као културне престонице Србије. У том чланку Скерлић каже: „У последње време Србија је пошла путем удруживања, корпоративни дух почиње захватати све редове нашег друштва, и оне најзапуштеније и најмање образоване. Сваки који зна да је у наше доба општи напредак могућ само солидаризовањем интереса воља и напора, да је

⁵⁴ Ибид. , стр. 53.

⁵⁵ Ибид. , стр. 63.

задругарство оно што чини снагу и одлику времена у коме живимо, може видети само предзнаке бољитку томе општем покрету”. У истом чланку додаје: „Међутим, потреба једнога књижевнога друштва данас се осећа више но икада. Као што је пре сто година био Беч, као пре седамдесет и шездесет година Пешта, као пре четрдесет година Нови Сад, тако је и Београд данас неоспорно главно књижевно средиште српскога народа. Не само да су главна гласила наше књижевности у Београду, него ниједан српски часопис ван Србије не би могао опстати да му није редовне и велике помоћи у сарадњи из Београда”.⁵⁶ Скерлићева иницијатива и апел који је упутио београдским књижевницима имала је значајног одјека у јавности. Након неколико дана од објављивања овог чланка, уредници београдских часописа *Српског књижевног гласника* (власник Војислав Вељковић, уредници Павле Поповић, Јован Скерлић), *Нове Искре* (власник и уредник Риста Ј. Одавић) и *Дела* (власник и уредник Драгољуб М. Павловић), упутили су позив београдским књижевницима и својим најугледнијим сарадницима да дођу на састанак који ће бити одржан у стану *Српске књижевне задруге* ради договора о оснивању заједничког удружења. Овај податак је значајан за разумевање културне визије коју су развијали српски културни радници на почетку 20. века. Они су својим залагањем поставили темеље савремене српске културне еманципације и утрли пут будућим, пре свега књижевним, генерацијама.

Пред сам почетак Првог светског рата, српску књижевност је задесила и велика несрећа, смрћу Јована Скерлића, централне личности књижевног живота у Београду. Скерлићева смрт је симболично означила почетак историјског превирања. Посматрано са становишта српске културе, смрћу Јована Скерлића почиње и крај једне епохе српске књижевности, која је за његовог живота била прожета модерним идејама, а које су пре свега биле у функцији европеизације српске културе. Почетак рата је потпуно пореметио дотадашњи развојни пут српске културе и уметности. Све оне културне вредности које су брижљиво развијане током претходних година наишле су на бедем ратних вихора и трагичних искушења српског народа. Готово истовремено престали су да излазе часописи, дневни листови, различите публикације, једном речју, заустављен је издавачки рад. Највећи број књижевника је напустио Београд, делећи прво ратну, па онда и избегличку судбину војске и народа. Упркос таквом стању, књижевна реч није била у потпуности угашена јер се велики број писаца обрео на југу Грчке,

⁵⁶ Ибид. , стр. 81.

Солуну и Крфу, као и у Паризу, Женеви и Бизерти.⁵⁷ На тај начин је бар мало очувана књижевна активност која је у Београду, због ратних околности, престала да постоји. Јелена Ј. Димитријевић је била један од књижевника који се у периоду избијања Првог светског рата налазио ван Србије. Њу је та трагична вест затекла у Немачкој. Време избијања рата се поклопио са смрћу њеног мужа Јована Димитријевића, те се она одмах вратила у Србију. Она је као велики родољуб и друштвено активна уметница учествовала у балканским ратовима. Заједно са оснивачицама Кола српских сестара Надежом Петровић, Савком Суботић и Делфом Иванић, учествовала је у хуманитарном раду, а нарочито се истакла за време балканских ратова. Коло српских сестара, као прво српско друштво које се борило за женска права, одиграло је значајну улогу за време балканских и Првог светског рата. Његове чланице су биле виђене српске жене с напредним уверењима али и спремношћу да помогну свом роду. Самим ангажовањем у овом хуманитарном друштву, Јелена Ј. Димитријевић је доказала своје родољубље, пожртвованост и спремност на залагање за свој народ, као и солидарност са њим. За све време боравка ван своје земље, ни она као ни многи други српски књижевници и уметници, није престајала са стваралачким радом. Своје импресије и запажања је марљиво бележила и претакала у књижевну форму и на тај начин нам догађаје и општу климу с почетка 20. века учинила доступним.

Динамичност и разноврсност културног живота успостављене су тек у послератним годинама. Београд је из рата изашао не више као главни град Србије, већ Југославије, што је у неком смислу изменило његов карактер. То је утицало и на промену демографске слике Београда, те се у првим послератним годинама осетио знатан прилив писаца из других крајева као што је Босна и Херцеговина, Црна Гора, Хрватска, Македонија, а све то утицало је и на сама књижевна стремљења. Такође, у Београд су почели да се враћају и многи српски писци који су били на фронту, као и они који су боравили или се школовали у Француској, Русији, Енглеској, Швајцарској, Италији. Ти млади писци, с европским видицима и свестраним образовањем, донели су нове идеје, упознали српску књижевну јавност с новим књижевним покретима што је допринело свеопштој динамици, како књижевног, тако и културног живота Београда. Прве послератне године биле су обележене сударима и укрштањима старог и новог. Писци афирмисани пре рата сматрали су да се књижевни живот може наставити тамо где је и стао али, промене су биле неминовне а талас модерних струја

⁵⁷ *Историја Београда 3*, (ур. Васа Чубриловић), Београд, 1974, стр. 337.

незауостављив. У међуратном раздобљу појављују се и писци који се не уклапају у постојеће књижевне оквире и који представљају јединствене стваралачке појаве као што су Исидора Секулић, Иво Андрић и Момчило Настасијевић. Они само потврђују да је у том периоду постојао самосталан књижевни рад, независан од постојећих уметничких покрета или група. Даља обнова књижевног живота у Београду након рата ишла је преко часописа. За разлику од ранијих година, када су часописи имали значајну улогу у промовисању књижевности и уметности, након рата је тај рад био много организованији, добивши једну нову форму. За ту нову форму заслужне су групе уметника које су неретко осниване спонтано а понекад су биле и плод смишљених и концепцијски уобличених акција. Прва таква акција почела је 1919. године када је основана *Група уметника* чије је седиште било кафана *Москва* а чији су чланови били књижевници Сима Пандуровић, Иво Андрић, Милош Црњански, Станислав Винавер, сликар и песник Сибе Миличић, музичар Милоје Милојевић, сликар и уметнички критичар Бранко Поповић и књижевник, књижевни и ликовни теоретичар Тодор Манојловић. Ова уметничка скупина је приређивала књижевне вечери и ликовне изложбе али није остварила своју замисао да покрене свој часопис. Престала је са радом 1920. године.

Први значајнији часопис са изразитим амбицијама покренут је 1. новембра 1919. године. То је био часопис *Мисао* чији су оснивачи били гимназијски професори Велимир Живојиновић и Милорад Јанковић а први уредници Сима Пандуровић и Велимир Живојиновић. У последњој години излажења (1937) уредник је био Милан Ђоковић. Концепција часописа је дозвољавала различите рубрике, те је било текстове из економског и политичког, као и научног и уметничког живота. У књижевној рубрици најзаступљенија је била поезија. У прилог тој одлуци ишла је нова генерација младих песника који су били представљани управо у овој рубрици. Годину дана након објављивања првог броја, уредници су приступили сакупљању песама објављених у часопису и приредили *Антологију најновије лирике* која је издата 1921. године. Ова антологија је само потврдила долазак нове песничке снаге оличене у песницима попут Десанке Максимовић, Душана Васиљева и Живка Милићевића. Што се прозе тиче, она је била заступљена у мањој мери и њу су представљали Вељко Петровић, Милица Јанковић, Станислав Винавер и други српски прозни писци. У часопису *Мисао* постојала је и музичка и позоришна рубрика. Оне су се од књижевне разликовале по томе што су имале сталне критичаре чиме су добиле извесни естетски континуитет. За разлику од њих, књижевна рубрика је била место на коме се могло нашироко

расправљати о књижевности, без стриктних одредница и чврстих идејних ставова. Та концепцијска неодређеност као и неусаглашеност књижевних метода и схватања утицали су на то да часопис престане са радом. Тешкоће са којима се часопис суочавао пред крај друге деценије 20. века пратила је и појава нових, социјално оријентисаних часописа. Упркос гашењу, часопис *Мисао* је био и остао један од незаобилазних чинилаца који би сведочили о књижевном и културном животу Београда у међуратном раздобљу.

У том периоду, дошло је и до обнављања часописа *Српски књижевни гласник*. Нови бројеви часописа којег су уређивали Богдан Поповић, Слободан Јовановић и Павле Поповић почели су да излазе 1. септембра 1920. године. Часопис је и даље почивао на принципима српског књижевног наслеђа, и што је још значајније, интелектуалне морално-друштвене потпоре. Оно што је представљало новину у његовој концепцији јесте спајање врхунских интелектуалних величина и младих писаца. На иницијативу Богдана Поповића млади књижевници попут Сибе Миличића и Милоша Црњанског добили су простор за објављивање својих дела. Иако објављени текстови нису били сасвим убедљиви, донели су ново виђење света младих писаца као и њихове стилске и језичке иновације, с изразитим антиратним расположењем и бунтом против лажних идола. *Српски књижевни гласник* је у књижевни живот послератног Београда унео концепцију која би се могла окарактерисати као могућност слободног израза. Сарадници часописа су били најзначајнији српски књижевници попут Иве Андрића који је део своје међуратне прозе редовно објављивао у овом часопису и Растка Петровића који је неке своје антологијске приповетке објављивао баш на страницама *Српског књижевног гласника*. Међу књижевницама предњачиле су Исидора Секулић, Аница Савић-Ребац а није заостајала ни Јелена Ј. Димитријевић. Захваљујући познанству са Павлом Паповићем, једним од уредника часописа и знаменитих књижевних историчара, и име Јелене Ј. Димитријевић нашло се на страницама *Српског књижевног гласника*. Међутим, није само Павле Поповић био позитивно настројен према Јелени и њеном књижевном раду. Када је Богдан Поповић њену причу *Сафи-ханум* одабрао за објављивање у *Српском књижевном гласнику*, рекао је: „То је адиђар у нашој књижевности”.⁵⁸ Књижевно познанство са Павлом Поповићем који ју је изузетно ценио и подржавао током дугог низа година, у великој мери је допринело афирмацији њеног стваралаштва. Када су се упознали, и Павле Поповић и Јелена

⁵⁸ Мирослав Пантић: *Јелена Димитријевић и Павле Поповић*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 14.

Ј. Димитријевић били су млади. Он је тад радио као професор у једној београдској гимназији и новинар у часопису *Видело* који је био друштвено и политичко гласило тадашње Напредњачке странке. С друге стране, Јелена Ј. Димитријевић је имала тридесет година и са својим супругом, официром ондашње војске живела у Нишу а у књижевности начинила тек прве кораке. Захваљујући његовој уредничкој улози, у часопису *Видело* су објављене неке Јеленине песме које су касније уобличене у збирку под називом „Јеленине песме”. Међутим, то није био једини пут да је Павле Поповић подржао објављивање неких Јелениних песама. Након објављивања песама у часопису *Видело*, он је у часопису *Књижевни преглед*, чији је уредник био Љубомир Недић, објавио један књижевни оглед у коме је изнео критику поезије Јелене Ј. Димитријевић. Дакле, подршка Павла Поповића била је веома значајна, како на самом почетку њене књижевне каријере тако и у годинама које су уследиле. Књижевна сарадња између Павла Поповића и Јелене Ј. Димитријевић прекинута је смрћу Павла Поповића. *Српски књижевни гласник* је излазио пуне четири деценије. Престао је са радом по избијању Другог светског рата. Иако је престао са радом, остао је богата ризница текстова и огледало развоја не само београдског књижевног живота већ и целе српске књижевности.

Београд је послужио као инспирација бројним српским писцима. То је нарочито био случај у међуратном периоду. Може се рећи да је у том периоду Београд добио своје писце, односно ствараоце који ће на мање или више успешан начин осликати београдску атмосферу, психологију и менталитет. Радња многих романа била је смештена управо у Београд с почетка 20. века. Писци попут Бранимира Ћосића, Растка Петровића, Драгутина Ј. Илића, Вељка Петровића, Божицара Ковачевића, Милице Јанковић и многих других српских прозаиста поседовали су наглашену тенденцију осликавања аутентичне атмосфере београдског живота, посебно живота грађанских породица, а све то било је проткано њиховим личним искуствима, утисцима и сећањима. Живот Београда инспирисао је и драмске уметнике. Сурова ратна и послератна искушења, морални падови и испреплетани породични односи грађанског друштва постали су идеална основа за стварање драмских дела. У том периоду је највећи лични и стваралачки печат оставило комедиографско стваралаштво Бранислава Нушића. Он се истовремено може сматрати централном личношћу читавог међуратног раздобља. Прецизно осликавши карактер времена у којем је живео и људи који су га окруживали, стварао је комедије које су биле незаобилазни део репертоара Народног позоришта. Такође, драматичар Београда је био и Душан С. Николајевић чије су драме

обиловале социолошким и филозофским елементом али су због пренаглашеног питања о људској егзистенцији изгубиле драмску живост и уверљивост. Значајно је поменути и Ранка Младеновића чије су се драме бавиле мистичном прошлошћу односно сировој природи предака и сликом породице засноване на пороцима. Његове драме јесу биле смеле и модерне али им је недостајало мере и осећања за психолошку уверљивост. Било је, дакле, писаца који су били инспирисани Београдом и његовим узбудљивим животом који је имао и своје успоне и падова а који је ипак, упркос свему, задржао свој позитивистички дух.

На основу свега наведеног може се закључити да је културни живот Београда с краја 19. па све до првих деценија 20. века био један од најплодоноснијих и од непроцењивог значаја за целокупну српску културу. Ово је раздобље које су обележиле нове идеје, прожимања и укрштања старог и новог као и врло наглашен културни активизам. Сви значајнији српски писци и песници, књижевни и ликовни критичари, драмски уметници и слободоумни интелектуалци за собом су оставили највреднија дела српске уметности управо у овом периоду српске културне историје. Они су својим врло стрпљиво грађеним културним идентитетом поставили драгоцене темеље за савремену српску културу.

Пратећи културни развој Београда као и његове главне карактеристике, пре свега гледане кроз призму књижевног живота, можемо да закључимо да је и Јелена Ј. Димитријевић у њему имала значајно место и да је оставила извештај траг. Томе у прилог говоре и њени савременици, књижевници критичари, уредници часописа. На основу присутности њеног имена и дела у реномираним српским књижевним часописима, чланству у удружењу књижевника и хуманитарном друштву, долазимо до веома важног становишта, да је она била уважавана, и што је још важније, да је за њено дело постојало интересовање. Управо се њена смрт поклопила са крајем Другог светског рата а самим тим и са једним изузетним периодом српске културне историје, после којег више ништа неће бити исто. Многи уметници и културни посленици биће заборављени, многа дела неће доживети своја нова издања или ће у потпуности изгубити на значају. Нова културна политика, нове тенденције, учиниле су то да се многа значајна имена српске књижевне историје готово избришу, а нажалост, та судбина задесила је и српску књижевницу Јелену Ј. Димитријевић.

5. ПОЕТСКИ СВЕТ ЈЕЛЕНЕ Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ

Поетски свет Јелене Ј. Димитријевић, као и она сама, толико је особен да би га требало сагледати у целости, те тако настојати да се продре у његову суштину. Допринос Јелене Ј. Димитријевић српској лирици треба да се посматра кроз призму како уметничке, тако и културне изузетности. У доба када је живела, био је редак случај да се жена бави писаним стваралаштвом, било поетским или прозним. Пре њене појаве на српском песничком небу, поезију су, између осталих, писале хваљена и слављена Милица Стојадиновић Српкиња (1828-1878) и песникиња пркосног духа Драга Димитријевић Дејановић (1840-1871), али су им се животни путеви неславно завршили. Трагичне судбине ове две песникиње показују какво тешко бреме су у то доба носиле српске књижевнице. Упркос тим околностима, Јелена Ј. Димитријевић је неспутано стварала, доказујући личну упорност и снагу а све како би опстала у времену које није имало разумевања за женску књижевност.

Јелена Ј. Димитријевић је врло рано почела да пише поезију. Опчињена лирском и епском традицијом свог народа пожелела је да се угледа на своје славне претходнике. У томе можда и лежи њена еклектичност и разлог због којег њена поезија није остварила велике естетске домете. Међутим, личност која добије епитет „женски Доситеј”, „српски Мирза Шафи” „наша Сафо” или како је сама за себе рекла „неисцрпна као вода Ганга” заслужује да се њеним поетским делом озбиљније позабавимо. Стога, у овом поглављу биће дат целовит преглед њеног песничког дела. То дело првенствено чини песничка збирка „Јеленине песме”. Посебан осврт биће дат на песму *Баба Краса* која је саставни део ове збирке а која својом необичношћу заслужује посебну пажњу. Биће речи и о поеми *Une vision* која је написана на француском језику и објављена као засебна публикација. На крају поглавља, осврнућемо се на три рукописне збирке: *Старински гласови*, *Сунцу за сунце*, *Au soleil couchant*.

Како би се песничко стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић сагледало и перципирало на прави начин, потребно је да се стави у књижевно-историјске оквире. Као полазна тачка овакве врсте проучавања, требало би да послуже и доминантни елементи у српској поезији, карактеристични за другу половину 19. века.

Када је у Нишу 1894. године објављена њена прва збирка поезије „Песме Јелене Јов. Димитријевића”, историјски тренутак је сведочио о геополитичкој слици која је била прилично мутна и шаролика. То је тренутак када се у српској поезији сусрећу позноромантичари, реалисти и писци модерне. Такво стање у српској поезији створило је извесну пометњу, како међу читаоцима, тако и међу самим ствараоцима. Постојале су различите песничке струје што је отворило простор и за оне ауторе који су своје место тражили у некаквом поетском међупростору. Ти аутори, тражили су ослонце у поетикама које су већ биле превазиђене, те ни њихова дела нису могла да ухвате корак са савременим тенденцијама. У круг тих аутора, својим првенцом, ушла је и Јелена Ј. Димитријевић. Овакав став потврђује и Јован Скерлић који у својој *Подели новије српске књижевности на периоде* наводи да постоје писци са закаснелим тенденцијама који продужавају традицију ранијих периода. У том истом делу, Скерлић Јелену Ј. Димитријевић сврстава у *Доба нових утицаја*, где се још помињу имена попут Алексе Шантића, Милете Јакшића, Ристе Ј. Одавића. Ова подела, посматрана из данашње перспективе делује атипично и анахронично.⁵⁹

Поезија Јелене Ј. Димитријевић је већим делом окренута позноромантичарској и сентименталистичкој грађанској поезији, као и поетици усмене књижевности. У њеној поезији се осећа дах прохујалих времена, у чему можемо тражити традиционални елемент њеног стваралаштва. Њена опредељеност за оживљавање романтичарске поезије долази отуда што је она одрастала на таквом поетском изразу. Тај менталитет и посебна емоција уткали су се у њено биће које, када је имало прилику да начини прве песничке кораке, није могло да се одупре снази тог романтичарског певања. Она је у своју песничку душу уносила стихове Јакшића и Змаја, који се могу сматрати њеним песничким прецима. Такође, њеном поезијом одзвања несиметрични епски десетерац и симетрични осмерац народне лирске песме.⁶⁰ Ни то не чуди, с обзиром да је први, и по природи најснажнији утисак, понела из детињства, које је обележио живот у родном Крушевцу, уз мајку, живу антологију српске десетерачке поезије и усменог чувара славе Лазареве Србије. То илуструју ови стихови:

⁵⁹Милентије Ђорђевић: *Поезија Јелене Димитријевић у свом времену и данас*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 120.

⁶⁰Ибид., стр. 121.

У Маћедонији– колевци јунака,
Витеза, Србина Краљевића Марка–
Уз меке се струне Обилић помиње,
Кнез Лазаре слави, Бранковић проклиње;
Уз Христове с' песме воштаница жеже,
Кољиво прелива, свети колач реже...
Ту се слава слави. А сви добро знамо
Где је крсно име и Србин је тамо.⁶¹

Упркос томе што су нове песничке тенденције увелико кореспондирале са Европом, постојала је публика која се одушевљавала управо оваквим, по свему заосталим, традиционалним песничким садржајима. Занимљиво је споменути да Јелена није била усамљена песничка појава. У Нишу је постојао низ стваралаца чија су дела била рефлексije прошлости. Међу њима је Атанасије Петровић са својом књигом *Пресад мудрости или собрание учитељске мудрости*, као и тадашњи песници *Градине* Никола В. Ђорић, Никола Марјановић, Љубомир Симић и Никола Живковић.⁶² У њиховој поезији много је препознатљивих љубавних и родољубивих мотива, много патетике и сладуњавих реторичких украса. Код Јелене Ј. Димитријевић, али и код осталих књижевника Ниша видан је утицај турског језика и турске културе. Поред локалног говора који је био редовна појава, у њиховој поезији се осећа и призив укрене лире и класичног десетерца.⁶³

Постојао је и низ песника који нису представљали значајније песничке фигуре а који су се бавили стихотворством. То су већином они ствараоци који поезију нису писали на основу личног осећања већ освеженог сећања. Дакле, то је била поезија у којој песник не опева нешто што је осетио већ чега се сетио и на тај начин остаје на површини опште или туђе „стихоклепачке технике”.⁶⁴ Занимљиво је да су и такви песници били врло плодни. Један део песничке збирке „Песме Јелене Јов. Димитријевића”, могао би послужити као пример поменуте појаве. Јелена је дакле, попут многих песника, део својих песама конципирала као

⁶¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 11.

⁶² Милентије Ђорђевић: *Поезија Јелене Димитријевић у свом времену и данас*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 121.

⁶³ Милентије Ђорђевић: *Антологија нишких песника*, Ниш, 2003, стр. 5.

⁶⁴ Драгиша Витошевић: *Српско песништво 1901-1914*, Београд, 1975, стр. 103.

реминисценције на славну српску прошлост. То се једноставно може објаснити великом љубављу према писаној речи, а која своје корене има управо у славној и богатој прошлости као и истакнутој традицији народног певања.

5. 1. „Јеленине песме”

Поетско стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић чини једна објављена збирка песама под називом „Песме Јелене Јов. Димитријевића” или „Јеленине песме” објављена 1894. године у Нишу. Иако мало по обиму, ово поетско дело завређује пажњу управо зато што се може посматрати са више аспеката. Сама ауторка у огласу за своју збирку поезије, обраћајући се неименованом пријатељу или пријатељици каже: „Окуражена вама да своје песме, спеване—унапред да кажем— без велике обзирности на песничку технику, али са великом љубављу према милом српском роду свом— пустим у штампу. Ова прва књига садржи *Сарајске, Патриотске, Севдалијске* и друге песме. Карактер им је поглавито онај харемски део. Све што сам у харемима својих поштованих пријатељица видела и по своме нахођењу сматрала да треба да сазна мој српски род, који се озбиљно интересује за живот и прилике, у којима се проводе али већ од колико векова наши муслимански суседи, ја сам то изнела у поменутом делу”.⁶⁵ Треба напоменути да је сама књига лепо осликана, при чему доминирају флорални дезени и симболи што само показује да је песникиња мислила и на естетску димензију свог дела. Такође, занимљиво је да је готово испод сваке песме исписан датум који сведочи о томе када је песма написана, као и да су испод песама дати коментари ауторке везани за мање познате појмове и турцизме.

Јелена је свој првенац објавила, у може се рећи, каснијој животној доби. Имала је 32 године када је сакупила све своје песме и уобличила их у збирку. Ова збирка представља каталог општих места српске родољубиве, моралистичке, љубавне, религиозне, и идиличне поезије, у оквиру песничког манира који је почињао са Змајем и Ђуром Јакшићем а завршавао се са Војиславом Илићем. Симболично је то да је њена збирка објављена у исто време када је Љубомир Недић патетично тврдио, у предвечерје златне деценије српске поезије, да је са Војиславом Илићем „умро последњи песник српски”.⁶⁶

У збирци поезије „Јеленине песме” која је подељена на неколико тематских целина, највише доминира љубавна, родољубива и духовна поезија, а своје место су нашле пригодне,

⁶⁵ Мирослав Пантић: *Јелена Димитријевић и Павле Поповић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 17.

⁶⁶ Предраг Протић: *Суочавање искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур. Саша Хаџи Танчић), *Градина*, Ниш, 1982, стр. 145.

као и дидактичке песме. Преовлађујући романтичарско-сентименталистички тон ослања се на китњасту лирску наравицу у којој се препознаје дневни догађај, анегдота, опис или осећање.⁶⁷ Тематску целину родољубиве поезије отвара песма *Кроз Маћедонију* у којој песникиња евоцира славне српске владаре, јунаке и свеце који, испреплитани кроз векове, допиру до њеног песничког срца и инспиришу је на овакво певање:

*...Светињом се овом моја душа бави
Мисли ми се множе и вију по глави..*⁶⁸

*...Занесеном душом додирујем лиру,
Сребрне јој жице...Песмицом се галим
И песмицом Шару и Вардару хвалим
Потомка Немање: Племенит је чио.
Син је врла оца. Свима нам је мио
Као земље српске и свето предање,
За будућност срећну, он нам је уздање...*⁶⁹

Наредна песма *Свети сан* сведочи о утицају народне лирске поезије у којој се помињу виле и младе српске девојке а цела песма кореспондира са религиозним елементом коме је претпостављена љубав према српству:

*...Полако очи склапам, нада мном маше крила
Лена девојка што се назива српска вила...*⁷⁰

*...Три су сестрице Српске, ал' Србин две познаје;
Трећа се крије велом, видет' му с' још не даје:
Ал' ја сам „српска вила”... Преда мном вео скиде,*

⁶⁷ Милентије Ђорђевић: *Поезија Јелене Димитријевић у свом времену и данас*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 121.

⁶⁸ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 11.

⁶⁹ Ибид. , стр. 12.

⁷⁰ Ибид. , стр. 14.

*Ах Боже, свети Боже.. кад ми је око виде!...*⁷¹

У песмама ове тематске целине доминира љубав према свом роду која је у већини случајева пренаглашена, те прелази у патетику. Овакав пренагледено родољубиви тон долази до изражаја у песми *Умримо* у којој песникиња пева:

*О зар ми једном рече,
Мој мили друже, ти
Да ништа слађе није—
До за род умрети?*

*Ко за свој народ умре—
До век ' ће живети;
Умримо за род српски—
Заједно ја и ти!*⁷²

У песмама попут ове, невешто се износе и дидактичке поруке које за основу имају родољубиво осећање. На тај начин се дидактичка порука своди на ниво савета и то старовременског који је одавно превазиђен. У осталим родољубивим песмама присутна је већ позната родољубива иконографија коју употпуњује мноштво хипербола и пренаглашено улепшавање. У жељи за истицањем свог искреног, и по свему судећи пренаглашеног родољубља, песникиња претераним фразама умањује вредност овог осећања.

*...Острите бритке ђорде, острите маче своје:
Јер тице грабљивице већ ево близу стоје
Одупримо се сложено овом безбожном роду—
Гинимо за крст часни, гинимо за слободу!...*⁷³

⁷¹ Ибид. , стр. 15.

⁷² Ибид. , стр. 26-27.

⁷³ Ибид. , стр. 17.

Неколико песама из прве тематске целине имају и духовни карактер. У њима песникиња изражава љубав према Богу, али и то осећање је такође у функцији родољубља. У песми *Узвишеној мајци* отелотворује се неколико идеја. С једне стране, песникиња најумилнијим речима говори о својој мајци, поредећи чари њеног лица са месечевим сјајем а душу са врелом врлина, што само потврђује да јој је мајка била велики узор и животна потпора.

*...Њена је душа врело врлина,
Света је љубав чистог јој срца...*

*...Скрите се звезде, месече скриси
И јарко сунце нека се скрије,
И шарно цвеће и рујна ружа...
Све нек' се скрије, јер ништа није—
Спрам дивних чари њезина лице...⁷⁴*

Осим оде мајци, песникиња се у овој песми обраћа и Творцу, коме се понизно моли за свој род и његове владаре.

*...Све ниче исто, о Свемогући,
Као у срцу људскоме жеље!
Њезине жеље носе нам плода.
Зато се молим, Свемоћни Творче,
Дево и света, о Спаситељу,
За срећу њеног дичнога сина
И његовог целог народа...⁷⁵*

Религиозна песма попут ове најчешће је у духу народне неканонизоване молитве и у њој су преко мере истакнуте дидактичке поруке.⁷⁶

⁷⁴ Ибид. , стр. 21.

⁷⁵ Ибид. , стр. 23.

⁷⁶ Милентије Ђорђевић: *Поезија Јелене Димитријевић у свом времену и данас*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 122.

Једна од последњих песама из ове тематске целине, има нешто другачији лирски тон. Ова песма се из читаве тематске целине разликује и по томе што нема наслов, за разлику од свих осталих које су насловљене. У њој доминирају дескриптивни мотиви који кроз мноштво идиличних слика откривају интимно осећање песникиње Такође, ова песма говори о носталгичном осећању путника које ће Јелена много касније развијати у својим путописним делима. Песма одише меланхолијом која је карактеристична за источњачки дерт.

*Све је тихо, мирно. Већ је часак цео
Од како је небо поклонило вео,
Невеселој земљи, да се њиме скрије,
До год на истоку рујне зоре није.
Хладан ветрић душе, као да се труди
Да заспало дрвље над реком пробуди,
Да разбере хуку што се кроз ноћ чује.
То Нишава брзо неком узвикује:
„Добро дошла с пута! О сусетко мила,
Одавно ми ниси ништа прозборила!“...⁷⁷*

Песникиња нам кроз своје надахнуте стихове преноси своје утиске с пута, с ког се враћа у свој Ниш. Иако песма није насловљена, на основу неколико стихова и историјских података јасно се може видети да она пева о свом боравку у Старој Србији.⁷⁸ Треба напоменути да је простор Старе Србије био веома привлачан за многе српске писце, попут Растка Петровића и Драгише Васића, који су се упутили на југ како би се непосредно упознали са просторима о којима су у дечачким данима могли искључиво да слушају и да о њима маштају, и које су пре тога имали прилику да виде само за време ратне голготе.⁷⁹ И за Јелену Ј. Димитријевић, као и за друге српске писце, овај део српске земље је пре свега имао културно-историјски значај. Она му стога, поклања своје стихове:

⁷⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 37.

⁷⁸ Сматра се да је тај израз први пут употребио Вук Стефановић Караџић у свом „Рјечнику”. Тај појам ће се углавном односити на српске земље јужно од Кнежевине Србије, односно на простор Косова и Метохије.

⁷⁹ Бојан Јовић: *Особености слике Јужне и Старе Србије у путописима Растка Петровића*, (ур.) Владимир Цветановић, *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, ИКУМ, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2001, стр.183-184.

*...Крај бокора ми бејаше красно,
 Развесели ме ружица бај.
 Одговарам ти, Нишаво, јасно:
 Там' је пролеће, тамо је мај!
 „Мај–прихваћа река–Тамо је пролеће,
 Тамо ружин бокор и његово цвеће?...
 Зашто ме остављаш да сама нагађам?
 Послушај ме мало! Је ли да погађам?
 Не веселише те пупољци, ружице
 Већ Српкиње мајке–кћери соколице!
 Обе ћемо славит' остварену т' наду–
 Кад нам соколице–соколове даду
 Те да оштрим пером душманину прете,
 А блиставим мачем–Косово да свете!” ...⁸⁰*

Из свега наведеног, може се закључити да је прва тематска целина „Јеленине песме” заснована на родољубивом осећању којим песникиња одаје почаст свим јунацима и великанима свог рода. То је својеврсни лични завет путем ког се одужује својим коренима, врло надахнуто уздижући своје србољубље.

Наредна тематска целина носи наслов *Сарајске песме*. У оквиру ове тематске целине издваја се и неколико мањих целина: *Зехри, Севдији и од Севдије, Ариф иле Зариф*. Сâм наслов ове тематске целине и њених подцелина упућује на присуство оријенталних мотива. Трагање за разлозима због којих је песникиња била инспирисана источњачким светом, његовом културом и обичајима, почиње још у њеној младости, односно у тренутку када се доселила у Ниш. Пратећи генезу њеног живота, можемо да констатујемо да је тај утицај Оријента веома изражен, и да је његово присуство у њеним делима било неминовно. Управо тај утицај под којим је стварала већину својих дела, од ње је створио посебну књижевну појаву на српском књижевном небу. И њеним савременицима, критичарима као и читалачкој публици, управо ће то бити повод да о њој говоре у контексту оријенталног, источњачког.

⁸⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 39-40.

Свакако да Јелена Ј. Димитријевић није једини српски књижевни стваралац у чијем се делу могу препознати источњачки елементи, односно занесеност Оријентом. Српска књижевност у својој историји бележи постојање оријенталног наслеђа, што је један од разлога да се том сегменту српске књижевности посвети посебна пажња.

5. 2. Кратак осврт на оријентално наслеђе у српској културној традицији

Српска књижевност је у појединим раздобљима била изразито прожета Истоком, мада су у готово свим периодима њене историје оријентални елементи били присутни. За разлику од европске књижевности и њеног искуства са Истоком, српска књижевност развијала је нешто другачије књижевне везе. Наиме, однос европске књижевности према Оријенту и његовом књижевном наслеђу одвијао се непосредно. Европски писци настојали су да се са оријенталном књижевношћу упознају читајући је и проучавајући је, те тако да продру у њену суштину и упознају њен карактер. С друге стране, српска књижевност није имала непосредан однос са оријенталним књижевностима, нити су српски писци непосредно из оријенталних књижевности црпили идеје које би утицале на њихова дела. Књижевне везе са Истоком на овом тлу нису биле искључиво литерарне. Штавише, оне су понајмање биле те врсте. Насупрот европским писцима који су се сусретали непосредно са оријенталним књижевним делима, српски писци су се сусретали непосредно са самим Оријентом. Сплетом историјских околности, оријентална култура се српској култури наметнула као доминантна, а након дугог периода доминације, постала је њен саставни део. Тако се може претпоставити да се у одређеним историјским и културним приликама развио један механизам захваљујући којем су се остваривале везе, и то пре свега на подручју усмене књижевности, а потом су се прошириле на све области духовне традиције и културе. Турци су, као колективни посредник, успоставили мост између оријенталне културе и цивилизације и српског народа и његове културе. Њихову улогу у преношењу оријенталног наслеђа су након ослобађање од турске хегемоније преузели југословенски муслимани.⁸¹

Везе српске књижевности са Оријентом имају своју историјску генезу. Када су на измаку средњег века балкански народи пали под турску власт и када је Османско царство постало значајан чинилац, не само на подручју Балкана, већ и читаве Европе и Медитерана, на балканско подручје долази једна потпуно другачија цивилизацијска традиција која између осталог обogaћује и културну баштину југословенских народа. То укрштање култура, и преплитање елемената православног и исламског, словенског и османског, биће једно од главних обележја односа између два цивилизацијска света. Значајно је истаћи да турским

⁸¹ Иван Шоп: *Исток у српској књижевности*, Београд, 1982, стр. 19.

освајањем не престаје развој српске културе и уметности, штавише, она опстаје и наставља да се развија. Међутим, рађа се и једна нова културна традиција, настала у крилу исламске цивилизације коју убрзо прихватају не само Турци, као освајачи, већ и становништво освојених крајева. Тако, постоје културни посленици који припадају турском културном кругу а који воде порекло из Србије. Најбољи пример је песник Адни Махмуд Паша Анђелковић (1420-1473) који се сматра једним од највећих песника 15. века, а који води порекло из Србије.⁸² На његов лик и дело пажњу нам скреће Јован Јовановић Змај у својој збирци „Источни бисер”, наводећи да је Адни први песник српског народа који се јавља у источној литератури.

О присуству исламске културе на нашем тлу говорио је и истакнути оријенталиста и пионир научне оријенталистике у Југославији Фехим Бајрактаревић који је у књизи „Турско-исламска баштина Јужних Словена” записао: *С обзиром на то да су кришћански писци српско-хрватског језика били оријентирани према Западу, турска књижевност није на њих извршила никакав непосредни утицај. Међутим, оријентална средина и живот који су Османлије на Балкан донијели, проузроковали су настајање највећих дјела српско-хрватске књижевности као „Еп Осман” од Гундулића, „Горски вијенац” од Његоша, „Смрт Смаил-аге Ченгића” од Мажуранића а да се и не говори о дјелима мање литерарне вредности као о пјесмама Јована Илића, о „Рамазанским вечерима” Бранислава Нушића и сличним радовима...*⁸³ Оријентални утицај, највише се развијао у градовима који су дуже остали под турском влашћу, као што су Ниш и Врање. У овим градовима дошло је до развоја специфичне симбиотске културе која је била логична последица историјских прилика. Имајући у виду историјске односе османске власти и покорених народа, као и правне природе међунационалних и друштвених односа у Турској, може се закључити да је у грађанској литератури претерано истицан национални антагонизам између српског народа и његовог освајача. Османска држава је већ у 14. веку одредила основне облике сарадње са својим нетурским и немуслиманским савезницима. Идеологија присутна у литератури, у којој предњачи претерани националистички елемент, није одговарала реалним друштвено-политичким кретањима, нити су се она могла свести на супротности између хришћанства и ислама. Такав карактер Османске државе омогућио је да се народи међусобно упознају што је

⁸² Ибид. , стр. 20.

⁸³ Ибид. , стр. 20-21.

довело до преплитања и стапања цивилизацијских и културних традиција.⁸⁴ Тај процес је трајао веома дуго и није могао бити прекинут. Тако на пример, исламска култура није сматрана непријатељском чак ни у доба стварање српске државе. Разлог томе је чињеница да је култура остала ван домашаја политичких и идеолошких тежњи јер је након дугог опстајања на српском тлу постала неодвојив део, односно културна надградња српског народа.

⁸⁴ Ибид. , стр. 22.

5. 3. Оријентално наслеђе у српској књижевности, са освртом на српску романтичарску поезију

У оквирима српске књижевности, књижевност романтизма је та која може да послужи као пример односа према Турцима и њиховом наслеђу. Оријентални мотиви били су присутни пре свега у поезији, али су неретко и прозна дела била инспирисана источњачким темама. Проучавањем српске поезије 19. и почетком 20. века долази се до закључка да у њој има много од боје, ароме, лексике а посебно мотива Истока.⁸⁵ На први поглед, управо се у српском романтизму може уочити својеврсни парадокс. Он се огледа у жестоком нерасположењу према Турцима, с једне стране, а љубави према турцизмима и муслиманском Истоку, с друге стране.⁸⁶ О снази тог оријенталног расположења говори податак да му је подлегао један од првих и највећих „српских западњака” – Љубомир Недић. Управо је та необичност пала у очи Јовану Скерлићу који је записао: „Он се одушевљава хибридном, турско-српским стиховима Јована Илића који су за њега најбоља, најаутентичнија српска лирика”.⁸⁷

У раној фази српског романтизма доминира ослободилачки дух и тежња ка националном ослобођењу. Свакако да у таквој атмосфери није било места за туркофилију нити за објективно сагледавање Истока као цивилизацијског света. Величање сопственог народа а поруга на рачун Турака, те свега што је у вези са Оријентом, постали су опште место и доминантна слика која је прерасла у једнострану клише. Међутим, у нешто каснијој фази, романтизам у своје окриље прима и оне књижевне ствараоце који одбијају да негирају све што је турско и муслиманско. Реч је пре свега о романтичарима који су стварали под снажним утицајем немачке романтичарске поезије, што је сасвим разумљиво с обзиром на то да ни у једној књижевности није било толико уметничких наклоности према Истоку као што је то било у немачкој књижевности. Почевши од Хердеровог дела „Дух јеврејске поезије”, Шлегеловог дела „О језику и мудрости Индуса” па све до Гетеовог дела „Западно-источни Диван”, низала су се књижевна дела која су била надахнута Истоком, његовом егзотиком и

⁸⁵ Ламија Хациосмановић: *Оријентални мотиви у поезији Змаја Јована Јовановића*, Годишњак, Сарајево, 2006, стр. 267.

⁸⁶ Драгиша Витошевић: *Српско песништво 1901-1914*, Београд, 1975, стр. 95.

⁸⁷ Ибид.

чарима. Попут немачких, и српски романтичари су се одушевљавали источњачком поезијом која им је била блиска и разумљива. Тако се дешавао парадокс да понеки српски песници, иначе изразити туркофоби, постану поклоници источњачке поезије. Међутим, и за то постоји објашњење. Сасвим је природно да ће источњачка, односно муслиманска поезија која у себе инкорпорира исламску културу и традицију, бити ближа српском него немачком песнику. Немачки песник је, да би боље разумео бит источњачке поезије морао да доживи Оријент било лично, било кроз искуство других, а српски песник је живео и стварао на простору где је Оријент био дубоко укоренењен. Као резултат тих укрштања настала је севдалијска поезија која представља спој словенске и источњачке поезије. Међутим, нису само немачки писци проносили идеје о привлачности Истока. Међу њима је било и руских и француских писаца. Најпознатији је свакако био Пјер Лоти чији је готово цео опус и мотивом и стилем посвећен Истоку, посебно османској Турској. Он је типичан представник писаца који су некритички преузимали теме из живота источњачких народа и писали о свету који је сачинила њихова машта, а који, уствари, не постоји.

Када је преко немачке, источњачка поезија необично брзо продрла у српску поезију, у српским књижевним часописима су почели да се нижу чланци који су били посвећени оријенталној књижевности. Тако је већ 1852. године часопис „Војвођанка” донео чланак *Арапска поезија*, а часопис *Седмица* има посрбљених арапских приповедака, као и арапских и турских пословица под насловом *Оријенталски адеми, Један низ бисера из Садија*. Српски песници Сима и Мита Поповић у омладинским листовима објављују преводе љубавних песама Мирзе Шафија. Сима Поповић преводи и дело „Хиљаду и један дан на Истоку”, објављујући га прво у часопису *Јединство* 1870. године а потом и у засебној књизи. Лаза Костић је у *Даници* 1860. године објавио источњачку причу *Минехаха* а 1861. године у истом часопису причу *Махараџа*. Лаза Костић се надањивао Истоком и кроз своју поезију, пишући *Еп Хафисов* у коме описује љубав лепог вајара Минадира и лепе Вадиле:

...Нагрнуше просиоци:
Слава, пурпур, злато свила,
Сва највећа госпоштина
Од Индуса па до Нила...

Занимљива је и једна симболично - фантастична прича *Чедо Вилино* коју је Лаза Костић 1862. године објавио у часопису *Јавор*. Она кореспондира са народним мотивима на које су се често позивали српски романтичари. Ова прича је пример романтичарске маште која је себи допуштала невероватне ствари а која у себи садржи и оријенталне мотиве. У овој Костићевој причи даје се фантастична верзија Боја на Косову. Месец као симбол снаге и светлости представљен је као љубоморно биће које због своје превелике и неузвраћене љубави према једној вили (метафора за српски народ) одлучује да јој се освети тако што се ће обрушити на њено чедо – Косовку девојку. Месец се обраћа пророку Мухамеду да из ценета, односно раја пошаље три хурије: љубав, страст и љубомору.⁸⁸ Као епилог Костић наводи: *Месец је увукао вилу у свој харем; одрезао јој крила; док је њену децу таманио и мучио дотле је она његову морала ранити и неговати. Више од четир стотине година морала је вила те муке подносити, толико је морала испосница кајати свој тешки греј. Колико је пута проклињала своју бесмртност!*⁸⁹ Ђура Јакшић се у песми *Награда* присећа персијског песника Мирзе Шафија и љубави према Селми о којој је често певао:

*За љубав сам, вели Мирза,
Истиниту љубав дав'о,
А мрзост сам ја мрзошћу
И осветом награђив'о.*

*Лепо вели, добро збори,
Понајвише има право
Јер је само своју Селму
Није Тинку оп познав'о.*⁹⁰

И Јован Драгашевић је кроз своју поезију провлачио источњачку нит, тако испољавајући своју занесеност Истоком. У песми *Була* он пева:

⁸⁸ Јован Скерлић: *Романтизам-Реализам*, Београд, 1962, стр. 45-46.

⁸⁹ Лаза Костић: *Чедо Вилино*, (ур. Јован Јовановић), *Јавор*, Нови Сад, 1862, стр. 38.

⁹⁰ Ђура Јакшић: *Песме*, Нови Сад, 1984, стр. 13.

*Там' у Цариграду,
Где се жене ни видет' недаду,
Неки људи једног Грка знаду
Кога буле у харем украду
Па га љубе а Турци не знаду.*

*...А Зелуда, најлепша од була,
Часом седне крај румена ђула,
Не да с' поји мирисом и дахом,
Но да чека са жељом и страхом
Свог драгана– идол срцу своме–
Да га прими крилу меканоме...⁹¹*

Јаков Игњатовић је гајио љубав према арапским причама у којима је изражавао наклоност ка Арабљанима. Његове романтичне приповетке *Манзор и Цемила* и *Крв за род* за јунаке имају Арабљане који су приказани у најбољем светлу. Писао је: „Да нисам Србин, волио би бити Арап; кад не могу бити Арап, најволим бити Србин”.

Источњачки мотиви присутни су код многих песника омладинске епохе. Међу њима је и Ђорђе Рајковић који у својој збирци поезије *Песме* има један циклус у коме доминирају оријентални мотиви. У циклусу песама под називом *Источно*, постоји неколико песама посвећених абасидском калифи Харуну ел Рашиду, као и неки преводи песама турског песника Јахја бега (1498-1582). Дакле, није био редак случај да српски песници преводe источњачку поезију. Мита Поповић је тако, превео черкеске народне песме а Сима Поповић је у *Матици* 1866. године објавио превод дела *Махабарата* а две године касније и у засебној књизи под насловом „Индијске приповетке: епопеје из Махабарате”. Јован Суботић је такође писао источњачке песме попут: *Мој талисман*, *Мој амулет*, а нарочито романтични спев *Акчематска звезда* који се одиграва на двору татарског хана у Тавриди и пева о љубави између краљевића Стефана Дечанског и ћерке татарског хана:

⁹¹ Јован Драгашевић: *Була*, (ур.) Ђорђе Поповић, *Даница*, Нови Сад, 1861, стр. 2.

*...Залети ми с' соко с освеће Фрушке,
Па лети високо јаркоме сунашцу,
Па лети далеко жаркоме истоку,
И паде у земљу сана и лепоте,
У државу маште и огњене крви
У царство чудеса и необичности...*

Стеван Владислав Каћански је у својој врло успелој песми *Ој облаци*, чини се, у име целог једног нараштаја певао:

*Ој облаци мутна ока
Што на Исток путујете
Што и мене не узмете
Ја сам дете са Истока!*

У каснијем периоду, када је већ у српској књижевности завладао реализам, као занесени источњаштвом издвојили су се Бранислав Нушић са својим делом „Рамазанске вечери” (посвећено песнику Јовану Илићу), Бора Станковић са делом „Нечиста крв” у коме даје слику оријенталног Враћа, Стеван Сремац са делом „Зона Замфирова”, „Ибиш-ага” са сликама старог Ниша, као и Шантић и Ћоровић са делима инспирисаним живописним источњачким Мостаром.⁹² Ово је само потврда да су књижевници стварали под оријенталним утицајем, без обзира на епохе и родове, односно да се интересовање за Исток није завршило са гашењем романтизма у српској књижевности.

Немачки песник Фридрих Мартин вон Боденштет (1819-1892), постао је један од најчитанијих и најомиљенијих песника стране књижевности код нас.⁹³ Он је послужио као инспирација Јовану Јовановићу Змају, који се од свих српских песника понајвише интересовао за источњачку, пре свега персијску поезију. Може се рећи да је Змај био међу првим српским песницима који је истраживао Исток, своју пажњу посвећујући персијским песницима као што су Мирза Шафи и Хафиз. Занимљиво је како српски прозни писац Јаков Игњатовић, у својим „Мемоарима” описује свој први сусрет са Змајем у Бечу 1852. године:

⁹² Драгиша Витошевић: *Српско песништво 1901-1914*, Београд, 1975, стр. 95.

⁹³ Јован Скерлић: *Омладина и њена књижевност*, Београд, 1906, стр. 377.

Змај је тада блед и повучен млад ђак, који не испушта из руку персијске песнике. И он почиње преводити источне песнике, са великом љубављу, са великом вештином, са толико успеха да су његови преводи Боденитета бољи и већма источњачки но сам оригинал немачког песника. Листови шездесетих година пуни су његових превода по Боденитету и Даумеру, песника персијских, арапских, татарских, турских и Змај је пун одушевљења за Хафиса „безбожника неумрлог” код којег тражи и налази епикурејску филозофију живота.⁹⁴ Занесен источњачком поезијом, Змај 1861. године објављује збирку „Источни бисер” коју чине сакупљене песме разних источних песника, пре свега персијских, потом и турских, татарских и арапских. Исток је за Змаја био сан слободног, пуног, интензивног, поетског живота. Писао је о томе како је био задивљен источњачком поезијом с којом се упознао преко немачких романтичара и како његова страсна душа не може да поднесе једноличну, сувопарну средину а како је Исток светлост која обасјава и греје ту његову страсну душу. Резлутат његовог проучавања оријенталне поезије је и допринос преводилаштву, односно успешном препевавању, што може да послужи као образац, чак и данас. Змај је продро у саму суштину ове поезије а својим поетским језиком ју је уобличио, удахнувши јој нови живот. Књижевни критичар Јован Скерлић је у својој књизи „Историја нове српске књижевности” на овај начин изнео своје запажање о Змајевом источњаштву и његовом преводилачком подвигу: „У *Источном бисеру* и *Песмама Мирзе Шафија* има поред слободних превода и самих оригиналних песама, много бољих но што се налазе код немачких оријенталиста; њих је могао спевати један полуисточњак, који је био у стању да осети страсну, бојадисану и опојну поезију Истока. Ти његови источњачки преводи имали су великог успеха.”⁹⁵ Српски песник Милорад Поповић Шапчанин је доцније записао: „*Источни бисер*, те једино она песма *Зареми*, или превод Гетеове *Бајадаре*, биле су литерарне величине о којима се готово толико говорило као данас о Дарвиновој теорији.”⁹⁶

За Јована Јовановића Змаја, Исток је као тема био истинско откровење и извор са кога ће црпети идеје и за своју поезију. Тако се у његовом најчувенијем делу „Ђулићи”, поред народног, може наћи и утицај источњачке лирике. Преводећи Хафиза, Хајама као и друге источњачке песнике, Змај је у свој песничко-мисаони склоп унео слике, односно визуелне

⁹⁴ Ибид. , стр. 377-378.

⁹⁵ Јован Скерлић: *Романтизам-Реализам. Из Историје нове српске књижевности*, Београд, 1962, стр. 109.

⁹⁶ Ибид.

опсесије својих источњачких претходника. Сâм наслов његовог најпознатијег дела у себи носи турску реч *gül*, односно ђул (ружа) која је у разним формама представљала један од најчешћих мотива у источњачкој поезији. Може се закључити да је његово дело „Ђулићи” синтеза проживљеног искуства током рада на делу „Источни бисер”. Љубавна метафизика и симболи умногоне подсећају на источњачке, и упућују на скривену нит између ова два Змајева дела. Управо Хафизов стих: *Славуј Хафиз обожава ону ружу- ти већ знаш* могао би да буде мото „Ђулића”.⁹⁷ Ако се пажљивије прочитају песме из збирке „Источни бисер” може лако да се уочи да је Змај умео да осети ритам и форму оријенталне поезије, али не и њену дубоко инкорпорирану и затворену мисао. У том сегменту, Змај је више био склон да унесе сопствену интерпретацију источне поезије, као и своју инспирацију и песнички израз. У тој интерпретацији је био врло спонтан и непосредан што је овом делу омогућило лепоту и ужитак читања. Свакако да Змај није био једини песник који је по угледу на оријенталне песнике у своје дело уносио компоненте свог личног поетског израза. И многи његови преци, као и савременици и наследници чинили су то исто. Оно што помало зачуђује и представља специфичност је то што у периоду српске омладинске књижевности када се осећао велики отпор према османским Турцима, српска поезија бележи значајне утицаје Истока и његове културе. Такође, значајно је истаћи и да су сви који су писали о Змају, осим Скерлића, најчешће заобилазили овај сегмент његовог песничког дела.⁹⁸

Оријентални мотиви су посебно били неговани у стваралаштву породице Илић. Ова, по свему изузетна, песнички надарена породица била је преносилац идеја о источњаштву. Међу њима свакако предњачи Јован Илић који је био велики узор својим синовима Драгутину, Војиславу и Жарку. Јован Илић се због свог израженог става према Оријенту и његовој култури сматрао највећим источњаком међу нашим песницима. Иако је био велики родољуб који је увек радо истицао своје српство, он је врло радо читао немачке песнике инспирисане источњачком поезијом. Такође, био је велики љубитељ и босанских севдалинки што је свакако утицало на његову идеју да и сâм почне да пише источњачке песме. Он је 1891. године објавио збирку под насловом „Дахире” коју су чиниле песме, успешна подражавања поезије босанских бегова, као и чисто источњачке песме с неколицином турских и арапских

⁹⁷ Милош Милошевић: *Романтизам и реализам у српској и европској књижевности*, Нови Сад, 2006, стр. 192.

⁹⁸ Ламија Хаџиосмановић: *Оријентални мотиви у поезији Змаја Јована Јовановића*, Годишњак, Сарајево, 2006, стр. 277.

речи. Успех те турско-српске поезије Јована Илића позитивно се одразио и на друге српске песнике, као и на песнике махом из Херцеговине који су створили једну врсту хибридне, двојезичне поезије. Илићев „источњачки” пут следио је и његов син Драгутин који је у свом врло богатом и разноликом стваралачком опусу пажњу посветио спиритуализму и источњачкој мудрости. Тој духовној сфери посветио је свој источњачки роман „Секунд вечности”. Био је такође инспирисан и ликом пророка Мухамеда коме је посветио песму и једну студију под називом „Последњи пророк”.

Дакле, на основу постојања оријенталних мотива у српској, пре свега, романтичарској књижевности, може се закључити да је било доста романтичарских песника који су се надањивали Истоком и који „попут персијског песника Хафиза огрнути источњачким поетским духом пију вино, воле жене и буне се против догми и мошеја, те тако срцем кидају мреже вековима плетене око човека тврдим концима еснафско-патријархалне скучености”.⁹⁹

У делу сваког писца оријентализам се испољавао на посебан начин. У појединим случајевима Исток постаје духовно уточиште за писце који, уморни и разочарани у тековине европске цивилизације настоје да истакну неке друге вредности. Оријент је за српске књижевнике представљао тежњу ка бекству, било да се ради о бекству у стваран или имагинаран, измаштан Оријент. Чак и такав, измишљени свет значио је отклон од реалности која је била пуна недостатака. Подстицај за стварање таквог Истока, односно за такву функцију Истока у оквиру етичких погледа и идејних концепата, изразито је негативног набоја.¹⁰⁰ Та привлачност оријенталног у контексту песимистички интонираног односа према свету, карактеристичан је управо за романтизам који је своју примену нашао и у српској књижевности. Приликом истраживања оријенталних елемената у књижевности важно је направити разлику између аутентичног источњаштва и оног које је настало као провиђење неког писца. У том смислу, важно је успоставити паралелизам између књижевног и реалног Истока. На тај начин се може доћи до средишта појединих дела као и наслутити друштвена и културна клима у којима су та дела настајала, и што је такође важно, разлог због ког је писац одлучио да се окрене Оријенту. Питање типолошке поделе оријенталних елемената у српској књижевности веома је сложено и значајно за истраживање оријенталног наслеђа. Првенствено, потребно је да се утврди порекло оријентализма у сваком, појединачном делу.

⁹⁹ Миодраг Поповић: *Романтизам код Срба*, Београд, 1960, стр. 19.

¹⁰⁰ Иван Шоп: *Исток у српској књижевности*, Београд, 192, стр. 26.

На тај начин се може доћи до закључка да ли су одређени оријентални елементи у неко књижевно дело доспели посредно преко оријенталне традиције на нашем тлу, или је тај утицај био непосредан, преко неке од европских књижевности, попут руске или немачке. Када је у питању био непосредни утицај, он није ишао само преко једног преносиоца као што је Гете који је био добар познавалац оријенталних језика и књижевности, већ преко више преносилаца, пре свега Гетеових подражавалаца. Оријентални мотиви су у српску књижевност доспели управо преко песника другог реда, односно подражавалаца великих песника. Значајно је истаћи да српски писци нису били познаваоци оријенталних језика, нарочито турског, упркос томе што су живели у окружењу Турака и њиховог језика. Оно што се у језику српских писаца задржало јесу турцизми који су се махом употребљавали а који нису били резултат познавања језика и његових филолошких карактеристика већ искључиво питање праксе. Такође, српски писци нису били познаваоци оријенталних књижевности, осим неколико изузетака попут Стевана Сремца који је сакупљајући приче о Насредин-хоџи упознао дух и звездане тренутке турског фолклора, и Јована Илића који је знао доста о оријенталној књижевности, филозофији, традицији и култури.¹⁰¹

Дакле, закључак је да је познавање језика и књижевности оријенталних народа од стране српских писаца било више искуствено него формално. Темелје тог искуственог знања о Турцима и њиховој традицији ударио је Вук Караџић који је пишући о турским обичајима у Србији истовремено ударио темелје и практичне оријенталистике у нас. Он је у свом „Рјечнику” забележио велики број турцизама, док је у збирке народних песама и приповедака унео и оне које се могу довести у везу са оријенталном традицијом. Допринос Вука Караџића изучавању турског присуства на нашем тлу као и веза српског народа са оријенталном цивилизацијом је више него драгоцен.

Узимајући у обзир порекло оријентализма и његових елемената у српској књижевности као и функцију источњаштва у српским књижевним делима, може се закључити да је оријентални утицај присутан у српској књижевности двојак и да иде у два правца. Један је утицај турске, исламско-оријенталне цивилизације присутне на тлу Србије који је примљен емпиријски, искуствено, у самом додиру са Турцима и муслиманима. Други утицај је примљен посредством европских књижевности, пре свега немачке и руске. У делима неких српских писаца могу се приметити један или други утицај, а код неких, попут Јована Илића

¹⁰¹ Ибид. , стр. 27.

долазило је до стапања оба утицаја, те је код Илића извор оријентализма потицао из непосредног посматрања оријенталне традиције у оријенталном Београду, као и из севдалинки босанско-херцеговачких муслимана.¹⁰² Посебан тип односа према Оријенту појављује се код новијих писаца у српској књижевности када се непосредно пишево искуство и познавање источњачке традиције преплиће и стапа са изворима литерарног порекла. Такав тип оријентализма у српској књижевности може се назвати интегралним и он је најсложенији и најразноврснији. Поред оног искуственог и литерарног, овај последњи тип оријентализма је једнако важан и употпуњује ову типолошку поделу. Овај трећи, интегрални тип уједно представља специфичност српске и југословенске књижевне и историјске традиције која је одувек стајала на размеђу између двају светова, традиционалног– источног и модерног– западног. Однос према Оријенту тако остаје одлика којом се изражава самосвојност бића српске књижевности и аутономност у односу на токове европске књижевности.

Имајући у виду типолошку поделу оријенталних мотива и њихово присуство у српској књижевности, и дело Јелене Ј. Димитријевић које је дубоко прожето Истоком, можемо класификовати и одредити му место. Оријентализам у делу Јелене Ј. Димитријевић припада интегралном типу и најсличнији је оријентализму који је обојио дело Јована Илића. У неком смислу, Јелена се ослањала на источњаштво Јована Илића, али је из њене поезије јасно да је она била бољи познавалац турског језика, док је он, свакако био добар познавалац историје, културе и књижевности источњачких народа. Занимљива је анегдота која говори о сусрету између овог барда источњаштва и његове доста млађе наследнице. Наиме, познато је да је дом Јована Илића био претворен у својеврсни књижевни салон који је окупљао књижевнике и елиту оног времена. Посебно су радо били виђени такозвани седвах-песници и севдах-прозаисти, као и они који су желели да боље упознају такво књижевно штиво. Између осталих, посетилац тог књижевног салона била је и једна жена, песникиња Јелена Ј. Димитријевић. Иако је Јован Илић био познат као човек напредних идеја, ипак се понекад придржавао старих, у друштву одомаћених правила, карактеристичних за то доба. Претпоставља се да је Јелена Ј. Димитријевић први пут посетила књижевни салон Јована Илића након што су из штампе изашле њене песме, натопљене севдахом, баш као што су биле песме овог песничког барда. Приповеда се да је Јован Илић, када му је жена Смиља најавила

¹⁰² Ибид. , стр. 28.

песникињу Јелену Димитријевић рекао: „Каква Јелена песник? Кутлачу у шаке”. Потом је повукао дим цигарете и сасвим благо додао: „Доведи је, нека дође!”¹⁰³ Тако је стари песник примио Јелену која је након тог разговора често долазила по савете. Можда је управо под његовим утицајем, односно његовим приповедањем о Истоку, била инспирисана да касније крене на пут и посети бројне источне земље са којих ће се враћати пуна утисака, али и исписаних страница, путописа и бележака.

Дакле, Јелена је истовремено била изложена оријенталној средини, коју је упознавала поступно и то непосредно, дружбујући са муслиманским женама у Нишу, а такође је и стицала формална знања, пре свега учећи турски језик којим се прилично добро служила, што је видљиво и у самом њеном делу. Свакако да је српско књижевно наслеђе, односно наслеђе српских романтичара утицало да своја знања и искуства испољи и у свом делу. У њеној поезији можемо трагати и за елементима традиционалног али и модерног. Традиционални елементи су пре свега оличени у самим мотивима и тематиком којом је била окупирана што јој је омогућило да истражује традицију, мешање култура и фолклора српског и муслиманског становништва. Модерни елементи су се пре свега односили на њену позицију као књижевника која је по природи морала бити врло напредна с обзиром на то да у то доба није био чест случај да се жена бави писаном речју, а нарочито да пише о женама на начин на који то чине мушкарци. Овај сегмент њене књижевне личности биће посебно разматран.

Може се закључити да је оријентализам у делу Јелене Ј. Димитријевић био систематски развијан и да се ослањао и на искуствене елементе и на формално знање. Он је такође био плод песничке занесености и људске знатижеље. Присуство оријентализма у њеном делу, сврстава је међу српске романтичаре који су одражавали тенденције српског савременог певања, а нарочито међу оне који су својим знањем, искуством или простом знатижељом, српској књижевности отворили шире видике и упознали је са свим богатством и раскоши источњачке књижевности и културе.

¹⁰³ Ђорђе Перић: *Један фолклорни пропламсај песникиње Јелене Димитријевић*, (ур.) Томислав мијовић, *Развитак*, март-април, Зајечар, 1985, стр. 72.

5. 4. Сарајске песме

Друга тематска целина песничке збирке Јелене Ј. Димитријевић носи назив *Сарајске песме* у оквиру које се налазе три мање подцелине које су насловљене са: *Зехри, Савдији и од Савдије* и *Ариф иле Зариф*. Заједничка карактеристика ове целе тематске целине је да песникиња пева у мушком роду а да је предмет о коме пева муслиманска жена.

Прва подцелина под насловом *Зехри* је врло кратка и броји само седам песама. У потпуности је посвећена муслиманки Зехри, која је по свему судећи била познаница песникиње или је у питању поетски лик грађен на основу неке реалне личности коју је песникиња познавала. Познато је да је Јелена Ј. Димитријевић гајила пријатељства са муслиманским женама које је упознала у Нишу. Ове песме припадају управо том нишком кругу песама а настале су на основу личних искустава песникиње. Прва песма ове подцелине носи наслов *Привиђење*. Песма има изразито лирски тон и по својој композицији, песничким симболима и сликама наличи источњачкој љубавној песми. У уводним стиховима наказује се поетска нит песме:

*Често ми се у поноћи,
Драга моја
Пред очима створи бајна
Слика твоја.¹⁰⁴*

Понеки стихови ове песме као да су настали у песничкој радионици најчувенијег персијског песника Хафиза. Јелена пева:

*Чини ми се да осећам
На уснама
Мирисаве усне твоје
Слатке вреле.
Чини ми се да осећам
Где ме стежу*

¹⁰⁴ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 47.

Око врата твоје руке

Меке, беле!

Код персијског песника Хафиза, можемо наћи следеће стихове:

Чему све то красно цвеће?

Твоје усне цват је доста.

Чему миље све земаљско?

Тебе миловат' је доста.¹⁰⁵

У песми *Привиђење* наилазимо на уобичајене мотиве источњачке, пре свега персијске поезије. У персијској љубавној лирици присутни су песнички симболи који је чине специфичном и препознатљивом. То је пре свега поглед, продоран и пун жара који топи срце, као у стиху:

Од ватреног твог погледа

Очи склопим,

О, бојим се да ми срце

Не растопи.¹⁰⁶

Потом, симбол сунца као отелотворење вољеног бића. Такву представу имамо и код персијског песника Мевлане Џелалудина Румија, а код Јелене у стиху:

Ти си сунце које само

Греје мене

Тешко томе име твоје

Ко спомене!¹⁰⁷

Значајан је и мотив љубави која је толико јака да њен пламен може да сагори оног ко је заљубљен. Такву представу љубави налазимо код турског песника Јунуса Емреа у стиху: „Твоја љубав Заљубљене мори...”¹⁰⁸ или „Светом ходим, у себи горим...”¹⁰⁹, а код Јелене, у стиху:

¹⁰⁵ Абдул Керим Азизи: *Ризница персијске поезије*, Београд, 2001, стр. 86.

¹⁰⁶ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 48.

¹⁰⁷ Ибид.

*Па тад скочим, јер ме љубав
Силно мори
Чини ми се да ће пламен
Да ме згори.¹¹⁰*

Још једна песничка слика присутна у песми *Привиђење* а која се може довести у везу са персијском и турском поезијом су поглед и лице сакривени под велом као симбол мистичности, лепоте и заљубљености. Код Јунуса Емреа је то стих: „Опет сам ти видео лице, опет ми је горело срце”¹¹¹, код Јелене стих:

*Мој анђеле, ох зави се,
Узми вео
Тешко томе ко би тебе
Гледат’ смео!¹¹²*

Наредна песма носи назив *Најдражем госту* и такође је посвећена Зехри. И ова песма обилује већ поменутиим мотивима којим се употпуњује лирска љубавна песма. Ипак, од симбола предњаче сунце и поглед:

*О, да знаш душо како те љубим
Силно и жарко, анђеле мој,
Љубим те, љубим к’о очи моје
Љубим више нег’ живот свој.*

*Кад те угледам, ти ме обасјаш,
Као што сунце обасја свет,
Без твог погледа ја бедан венем
Као без сунца што вене цвет...¹¹³*

¹⁰⁸ Јунус Емре: *Славуј љубави*, Београд, 2010, стр. 7.

¹⁰⁹ Ибид. , стр. 13.

¹¹⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 49.

¹¹¹ Јунус Емре: *Славуј љубави*, Београд, 2010, стр. 19.

¹¹² Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 49.

Наредна песма носи назив *Покрсти се*. Ова песма такође спада у корпус љубавних песама посвећених лепој Зехри, али се у њој открива и још један мисаони ниво, односно проблематизује се питање вере.

*Ал' што Зехра, ваздан зборим—
Кад знаш да те много волим!
Само м' смета вера твоја—
Покрсти се буди моја!*¹¹⁴

Наредне песме су испеване у сличном тону. У њима се преламају мотиви љубави и чежње, ишчекивања и заноса. Песме су испеване у стилу источњачких песама Јована Илића. Док Јелена пева о Зехри, Јован Илић пева о Зејнаби. У песми *Бесу ми даде*, Јелене пева:

*Час ми је сваки година био
Чекајућ тебе, мој цвете мио;
Јер чим те видех мила ми беше,
Очи ми твоје памет занеше.*¹¹⁵

Јован Илић у песми *Зејнаби* овако пева:

*Кад ја видех очи твоје,
Мој зумбуле, мој цвијете!
Пода ме се земља крете,
Кад ја видех очи твоје.*¹¹⁶

Сличност ова два песника видљива је у другим стиховима и само потврђује чињеницу да је Јелена била својеврсни песнички наследник Јована Илића чиме је заслужила и један приказ

¹¹³ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 50.

¹¹⁴ Ибид. , стр. 52.

¹¹⁵ Ибид. , стр. 53.

¹¹⁶ Јаша М. Продановић: *Јован Илић- целокупна дела*, Београд, 19?, стр. 252.

објављен у часопису *Босанска вила* у коме се каже: „Јелена би била прави српски Мирза Шафи (кога је она, види се из песама, читала усрдно) и женски Илић и бољи поета у источњачком жанру него многи други– али ако би боље понеговала своје осећање не само у источњачком већ и у источњачко-српском духу”.¹¹⁷

Последња песма ове тематске целине носи наслов *Зехра* и написана је 1891. године. Овом песмом се уједно и затвара круг певања о овој поетској јунакињи. Управо је у овој песми највидљивији утицај Змајевог „Источног бисера”, односно инспирација полетним стиховима персијског песника Мирзе Шафија. У песми *Зехра*, песникиња љубавне јаде неког имагинарног мушког јунака пореди са љубавним јадима песника Мирзе Шафија. Као што је Мирза Шафи у љубави патио за Зулејком, тако је и овај јунак о коме Јелена пева, патио за својом Зехром. Ово је још једна од сличности Јелениних стихова и стихова Мирзе Шафија, препеваних у „Источном бисеру”. Јелена у песми *Зехра* овако пева:

*Ти ме, Зехра, изневери
Па пошто ти није жао:
Поврати ми одмах прстен
Који сам ти некад дао!*

*...Мењат' љубав ја признајем,
Лепо није баи није мало!
Да л' је лепо или ружно–
До тога ми није стало...*

*...Ваш чувени Мирза Шафи
Чинио је исто тако–
Мењао је често љубав
Но зар њему беше лако?
Зулејка га изневери...
Ти си Зехра њена друга,*

¹¹⁷ Христина Х. Ристићева и Косара Цветковићева: *Јеленине песме*, (ур.) Никола Т. Кашиковић Сарајлија, *Босанска вила бр. 13*, Сарајево, стр. 204.

*Кад помислим само на то
Спопадне ми срце туга.
И Мирза је туговао
Прву љубав спомињао,
Ако ј' друге миловао—
Зулејке му беше жао.¹¹⁸*

Јелена је у овој песми очито била инспирисана поезијом Мирзе Шафија те је по угледу на њега настојала да испева своју верзију источњачке љубавне песме. Можда је била инспирисана баш овим стиховима из „Источног бисера“:

*Не могу је анђелима у рају
Ни ружама што под росом блистају,
Баш ни сунцу, кад га зора окити—
Зулејку, милу моју сравнити.
Јер су груди у анђела ледене,
Под ружом су оштре бодље скривене
Јарко сунце таван облак покрије—
Такво друштво за Зулејку зло ми је.*

*Све на свету што је до сад блистало
Није мени уз Зулејку пристало
Бодље нема, силно љуби, сјајна је—
Ником другом—себи равна је.¹¹⁹*

Наредна подцелина у оквиру тематаске целине *Сарајске песме* носи назив *Севдији и од Севдије*. За разлику од претходне подцелине, *Севдији и од Севдије* је обимнија те самим тим и разноврснија. Песме које припадају овој подцелини су богатије мотивима, поетским значењима и оријенталним елементима. Карактеристично и за ову целину је да песникиња

¹¹⁸ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 61-62.

¹¹⁹ Јован Јовановић Змај: *Источни бисер*, Нови Сад, 1861, стр. 60.

пева у мушком роду и да су песме означене датумом настанка, односно да су написане у периоду између 1892. и 1894. године. Преовлађују љубавне песме које истичу мушки а не женски сентимент. У неким песмама преовлађују и духовни мотиви који истичу етичку димензију и проблематизују питање греха и жудње, таква је песма *Рају мили*:

*Рају мили, небеска чистото
Кад знаш да су људи грешни сви,
Дивна дражи, мамљива красото
Маглом густом што се не зави?...¹²⁰*

Слична тематика обрађена је у песми *Шта ћу да радим?*

*О сунце моје, о слатки рају
Докле ће ове муке да трају?
Што ми их срце несрећно мучи
Шта ћу да радим дед' ме научи!...¹²¹*

Неколико песама посвећено је поетској јунакињи Севдији по којој је и подцелина добила наслов. И ове песме дубоко су прожете љубавним осећањима, обликованим у источњачку форму и украшеним мотивима оријенталне културе. Прва од таквих песама је песме *Чедо Бегово*:

*Чедо бегово, дилбер-Севдије,
Врло сам болан, о тешко ми је;
Ти си ми силне муке створила
Зашто се ниси од мене скрила?*

*...Но шта је накит ђузел- Севдије
Око је твоје много сјајније
Па ме запали није л' ти жао*

¹²⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 67.

¹²¹ Ибид. , стр. 82.

Врати ми пољубац што сам ти дао!

*Тако ти дина и Рамазана,
Врати га тако т' светог Курана
Та ја га дадох душману своје
Девојко- оку ватрену твоје!...¹²²*

Својом лепотом истиче се и песма *На Босфору*. Ако је Његош први у српској књижевности испевао једну химну о Стамболу, Јелена Ј. Димитријевић је прва која је с великим жаром певала о Стамболу и Босфору. Његош у „Горском вијенцу” овако доживљава и описује Стамбол:

*О Стамболе, земаљско весеље,
Купо меда, горо од шећера
бањо слатка људскога живота,
ђе се виле у шербет купају;
о Стамболе, свечева палато,
источнице силе и светиње, —
Бог из тебе само бегенише
чрез пророка са земљом владати!
Што ће мене од тебе одбити?*

*Сто путах сам у мојој младости
из миндера у зору хитао
на твој поток бистри и чудесни,
над којијем огледујеш лице
љепше сунца, зоре и мјесеца.
У небу сам, у мору, гледао
твоје куле и остре мунаре,
с којих су се к небу подизали*

¹²² Ибид. , стр. 70.

*у свануће, у дивну тишину,
хиљадама свештени гласови,
гласећ небу име свемогуће,
земљи име страшнога пророка.
Каква вјера да се с овом мјери?
Какав олтар ближе неба стоји?¹²³*

Тој опчињености величанственим царским градом и лепотом Босфора није могла да одоли ни Јелена. Песма *На Босфору* обилује богатим поетским описима и метафорама:

*Светли је месец сакрио лице,
Угасиле се јасне звездице,
Подигне зора румени вео
Синуше мора и Стамбол цео
Јер из колевке људскога рода
Преко најлепшег небеског свода
Похита сунце брзином јарком
С пругама златним пратњом му жарком
Обасја Стамбол и плаво море
Опаса зраком чаробне дворе
Позлати куле и мунарета
Затрешта пламом Софија света!...¹²⁴*

Песма која је такође вредна помена је песма *О Истоце*. И по самом наслову али и по тематици и песничком садржају може да кореспондира са Змајевом песмом *Исток*. Песму под насловом *Исток* налазимо и код српског песника Војислава Илића. Као и њен поетски претходник, и Јелена је била инспирисана Истоком као једним потпуно другачијим, егзотичним и далеким светом. У њој је дочаран дух Истока, чар Оријента и нежан и умилан пој о Босфору. Јелена је своје виђење Истока изнела кроз визуру Турске и Босфора јер је

¹²³ Петар Петровић Његош, *Горски вјенац*, Београд, 2009, стр. 50.

¹²⁴ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 114.

Исток упознала управо кроз познанства са Туркињама и турском традицијом. У овој песми, Исток је представљен као свет испуњен љубављу и красотом али и свет у коме бујају страсти, машта, у коме се чују звуци тамбура и дахира и свет који заводи својом лепотом:

*Ој источе, пун красоте
Пун љубави и милоте
Заношљиво легло страсти
Фантазије и бајака
Којима се уз тамбуре
Дахирета и сантуре
Уз песмице алајака
Забављају у вечери
Пророкове бајне кћери!¹²⁵*

Код Јована Јовановића Змаја у песми *Исток* дата је још полетнија и симболичнија слика Истока и његове лепоте. Он је представљен као свет- склониште од мрака и невоља:

*Мајко моја несуђена,
Сестро селе невиђена
Невестице окићена
Ој источе мој!
Сваке благе ведре зоре
Кад још запад мрази море
Од сунашца иза горе
Примам поздрав твој!*

Код Војислава Илића, пак, Исток представља далеки свет, оличен у древној Индији, свет који је егзотичан и привлачан због своје мистичности и тајанствености. Он је оличење прошлих векова, судар два времена, скројен од различитости.

¹²⁵ Ибид. , стр. 109.

*Хајде, о хајде са мнош, мој љупки, пролетњи цвѣте,
 На даљне, чаробне путе, у крило чуднога света!
 Хајдемо где палма расте и ружа и лотос цвѣта,
 Где мирне газеле пасу и рајске тичице лете
 И Гангес вечито шуми,
 Носећи свештене вале са даљних индијских гора
 У недра сињѣга мора...
 Да, ми смо већ стигли тамо. Око нас младост је бујна,
 Под нама руине стоје, одломци времена давни';
 Над њима бокори шуште и ружа мирише рујна
 Већ много векова тавни'...¹²⁶*

Песма која припада овој подцелини а која се издваја својом посебношћу је песма *Сунце јарко*. Ова песма је доживела велику популарност. Популарност једне песме састоји се у памћењу и преношењу њеног текста у маси, у народним и грађанским слојевима, с колена на колена, с генерације на генерацију а о чему сведоче разни писани и усмени извори.¹²⁷ Песма *Сунце јарко* првобитно је добила народну а потом и грађанску мелодију. Непознаница је ко је из збирке „Јеленине песме” одабрао управо ову песму, која се сасвим извесно радо певала и стекла завидну популарност. У овој песми, написаној 1893. године песникиња користи мотив народне лирске песме у којој поново доминирају симболи сунца, светлости и њихове тоpline како би тиме дочарала сву јаркост пламена љубави и снагу љубавне патње. Ова песма има карактеристике такозване момачке песме, иако ју је написала жена- песник. По том народном мотиву, младо момче преко сунца поздравља удаљену драгану. Песма започиње симболичним стихом:

*Сунце јарко, јутрос када сину
 Окупано остављајућ' море,
 Кад се жарко, на небеса вину,
 Кад обасја моје драге дворе...*

¹²⁶ Војислав Илић: *Песме*, Нови Сад, 1993, стр. 88.

¹²⁷ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 161-162.

*Сунце јарко, тако т' луче твоје!
Што те питам да ми кажеш право
Драгу моју, лепо злато моје,
Да ли виде и да ли је здраво?...¹²⁸*

Првобитно написана и осмишљена као љубавна песма, у којој двоје заљубљених раздваја *окупано море*, а чију љубав преноси *сунце јарко*, *његови луча и сјај*, временом је изашла из оквира једне песничке збирке, отргла се из крила свог аутора и постала дело које је доживело своје испуњење и ван граница поезије. Тако је *Сунце јарко* постало синоним за даљине, оне које деле заљубљене али и вољене. Ова песма је дотицала и срца родољуба који далеко од своје домовине пате и за својим вољенима и за својом поробљеном земљом. Она се заорила из хиљаде грла српских рањеника на Солунском фронту, у Првом светском рату, јер су је с тугом и чежњом певали српски борци док су лежали на болесничким постељама. Управо су завршни стихови ове песме пронашли пут до срца српских родољуба који су, као да се обраћају својој домовини, певали:

*Сунце јарко, сутра кад се родиш
Каж' јој да ми за њом срце вене,
Поздрави је кад год је походиш
Пољуби је, сунце, место мене!¹²⁹*

Песму је први пут нотом записао британски лекар и музичар др Лајонел Баден (1892-1965) на основу певања српских рањеника у болници Вертекоп на Битољском фронту. Песма је записана и у рукопису *Serbian Songs-Српске песме Вертекоп*, 1916/1918, бр. 314: *Поздрав драгој/ Сунце јарко*) и тај рукопис се чува у Музиколошком институту у Београду.¹³⁰ Управо ова збирка народних мелодија др Лајонела Бадена сведочи о томе да је музика истрајавала и у ратним временима. С обзиром да је Јелена Ј. Димитријевић учествовала у Првом светском рату као милосрдна сестра, могуће је и да су српски рањеници ову песму чули управо од ње,

¹²⁸ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 94.

¹²⁹ Ибид. , стр. 95.

¹³⁰ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 164.

односно да је збирку „Јеленине песме” у оквиру које се и налази песма *Сунце јарко* понела са собом. Оно у шта нема сумње је чињеница да је ова песма постигла велики успех, да је успела да опстане, пркосећи времену. Народна верзија ове песме је готово заборављена, али се зато градска мелодија дуго задржала, неретко у измењеном облику. Градска мелодија је први пут забележена између два рата у музичким издањима Јована Фрајта „Мој пенцери и Сунце јарко”.¹³¹ Тада је мелодија била први пут забележена иако се сâм текст певао и раније, о чему сведоче песмарице. Текст песме је у целости објављен у књижици „Најновија српска лира”. Градска мелодија песме *Сунце јарко*, одржала се на програму радија до данас, певајући се на три искварене строфе Јеленине песме, узете с почетка, из средине и с краја. Мелодију је забележио и публикувао музички уредник Радио-Београда Ђорђе Караклајић, у збирци „Старе градске песме и романсе”. Још краћи текст ове песме објавио је Иван Ценерић у својој песмарици „Велика народна лира”.¹³²

Наредна подцелина носи наслов *Ариф иле Зариф*. Пратећи тематску нит претходних подцелина и ова подцелина представља поетско приповедање о љубави између Арифа и Зарифе. Књижевни историчар Павле Поповић има овакво виђење ове песничке целине: „Има још један роман у *Јелениним Песмама: Ариф*. Ариф воли Зејну и пише јој песме, Зарифа воли Арифа, пише му песме. На крају Ариф заволи Зарифу и њој напише неколико песама, не из милосрђа него из љубави. Та историја о Арифу чини нарочити циклус песама *Ариф иле Зариф*”¹³³

И у овим песмама, као и у песмама претходних целина, песникиња кроз своје стихове провлачи љубавну нит, коју уобличава обиље народних мотива, и симбола источњачке поезије. Оно што се у овој песничкој целини разликује је то што је у већини песама предмет певања мушкарац а љубавна осећања исказује жена.

*Кад заједно синоћ бесмо,
Мој животе, свете цео,
Песмом казах да те љуби
О јеси ли разумео?*

¹³¹ Ђорђе Перић: *Један фолклорни проламсај песникиње Јелене Димитријевић*, (ур.) Томислав Мијовић, *Развитак*, март-април, Зајечар, стр. 72.

¹³² Ибид. , стр. 72-73.

¹³³ Павле Поповић: *Књижевна критика- књижевна историографија*, Београд, 2002, стр. 218.

*Ако ниси питај месец
И сићане звезде сјајне
Они знају тугу моју,
Они знају моје тајне...¹³⁴*

Песме ове тематске целине обилују мотивима карактеристичним за источњачку љубавну поезију. Првенствено доминира мотив сунца које својом светлошћу отвара пут ка сновима, и машти путем којих поетска јунакиња ураћа у љубавне страсти:

*Дерти ме море...Шкрипнуше врата,
Подигох главу, тамо погледах
Нестаде дерта! Обрадовах се
Јер у сред ноћи сунце угледах.*

*Ох моје сунце без кога ми је
И у по дана, најгушића тама;
За којим тужим, и без кога се
Сада у друштву– осећах сама.*

*Изненада ми светлост учини–
Да очи скотим, да за час клонем,
Да се занесем...љубавној страсти,
За један трен на дно потонем.¹³⁵*

Симбол сунца је употребљен и при опису лепоте девојке која долази из неке топле, источњачке земље:

*Жарка земља, чедо моје,
У којој си дуго била,
Свога сунца топлоту је*

¹³⁴ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 152.

¹³⁵ Ибид. , стр. 155.

*Твоје оку позајмила...*¹³⁶

Сунце се као симбол јавља и у стиховима у којим се кроз поређење са светлошћу сунца, месеца, свеће и звезда наглашава лепота лица љубљене. Тиме се изражава љубав која је јача и снажнија, узвишенија и вреднија и од самог сунца и његовог сјаја:

*Кад најгушића тама буде,
дођ' ми у врт, али сама,
но не мећи, ружо бела,
преко лица свога вела.
Нећу сунца, ни месеца,
Нити свеће, нит звездица
Нек ми светли твоје лице,
Кад ти пишем ја песмице.*¹³⁷

У песмама подцелине *Ариф иле Зариф* срећу се и симболи славуја и руже који су нарочито били карактеристични за источњачку, понајвише суфијску поезију. Занимљиво је да песникиња речи *ружа* и *славуј* употребљава у оригиналу, на турском језику. Ружа је *ђул*, славуј је *булбул*, а епитет *црвена* такође се наводи у оригиналу, односно *крмзи*, што потврђује њено добро познавање турског вокабулара.

*Аџамија сам, мој крмзи-ђуле,
И сефте сада љубим, булбуле...*¹³⁸

У једној од песама, може се јасно уочити утицај симбола славуја и руже који су употребљени како би дочарали однос двоје заљубљених, онако како су их употребљавали многи персијски и турски песници. Славуј симболизује вољеног/у а ружа заљубљеног/у:

*Мој пупољче, о тако ти краса!
Ти се махни славујева гласа!*

¹³⁶ Ибид. , стр. 149.

¹³⁷ Ибид. , стр. 150.

¹³⁸ Ибид. , стр. 151.

*Слатка песма што је славуј вије,
Мој пупољче, кажи на што ти је?*

*Порумениш и главу обориш,
Затрепериш и тихо одговориш
Својим миром на песму његову,
Мој пупољче, п' онда чекаш нову...*

*...Све је лепо што ј' у време своје,
Јер кад почне венут' лишиће твоје—
Уздисаћеш, болеће те душа,
Мој пупољче, што не беше ружа.*

*А цвет ружа ако ј' и прецвела,
Барем знаде да је некад цвала,
А ти никад! Славуја се одреци,
Мој пупољче, па зраку потеци!¹³⁹*

Након подцелине *Ариф иле Зариф* следи краћа целина која није означена нити насловљена а чине је песме: *Моћ сећања*, *Свадба*, *Свети се* и *Заклетва*. Песма *Моћ сећања* написана је у стилу источњачких песама Јована Илића, говори о животу турских ага и обилује елементима обичаја и традиције муслимана. У овој песми можемо наћи сличност са Илићевом песмом *Емин ага*, с тим што је јунак Јеленине песме Хасан- ага са својим слугом Ибрахимом, а код Јована Илића Емин- ага са својим слугом Дилавером. Обе песме као да су одломак из живота турских ага, једино што их разликује је различита тематика. Ово је још једна потврда да је Јелена стварала под снажним утицајем источњачких песама Јована Илића. Последња песма *Свети се* проблематизује тематику којом је Јелена и као песник али и као писац била опчињена а то је питање љубави између хришћанина и муслиманке. Та тематика је свакако била врло осетљива с обзиром на природу односа српског и муслиманског живља. Јелена је дакле, у својим песмама покренула питање вере и верске толеранције. Кроз имагинарну

¹³⁹ Ибид. , стр. 158-159.

представу љубавног односа Србина и Туркиње, она представља два света, две цивилизације, и тако прави спону, изражавајући своје најдубље ставове. У овој песми, песникиња се позитивно одређује према односу Србин-Туркиња, односно хришћанин- муслиманка, тиме желећи да исказе дубоко уверење да снажна љубав може да превазиђе и оне најтеже препреке као што је вера, а коју прате и традицијске разлике.

*Севдиса се срцем и душом
Млади ђаур и Туркиња млада...
Чуше Турци па погнуше главе
Од големе срамоте и јада...¹⁴⁰*

Песникиња је истраживању сличности и разлика између два цивилизацијска света поклонила највећу пажњу, не само у овој збирци, већ и у свом целокупном делу које настоји да сажме историју односа и традицијских повезаности између српског и турског народа.

Последња подцелина носи наслов *Са Јејејског мора*. Ова песничка целина броји седам песама и посвећена је путовању по Егејском мору и посети грчком острву Лимнос. Кроз описе морских предела, Јелена се враћа у античку прошлост, спајајући два времена и два света. Ова песма је и показатељ да је песникиња била познавалац античке грчке историје, књижевности и митологије. У песми *Илиос и Авгеринос* она нас, путем симболичне асоцијације и личног доживљаја, проводи кроз пределе које је на свом путу обишла. Песма *Илиос и Авгеринос* је уводник у причу о лепоти Егејског мора и његовог острва Лимнос, онако како га је песникиња доживела:

*Јејејским морем аде су многе,
Ал' само Лимнос заволех ја,
Замиловах га рад' једне приче
Коју ми душа из њега зна.*

*Зора се дигла из Океана,
Красећи диван небески свод,*

¹⁴⁰ Ибид. , стр. 185.

*По површини Јејејског мора
Тихо пловљаше големи брод.*

*Пучина морска бејаше мирна
К'о људско срце, кад не зна вај,
к'о савест душе, која се није
демону дала у загрљај.*

*Стајам на крову пунога брода,
Далеко беше од мене сан;
У место њега тражих по небу
Чаробну звезду што јавља дан...¹⁴¹*

У једном од стихова ове песме песникиња на поетску сцену уводи и једну Гркињу, сапутницу на броду којим плови по Егејском мору.

*„Гле Авгеринос!” Весело ускликну
Гркиња једна, сапутник мој
„Ено је! Гледај...лепа је... Небо,
Илиос љубав поклања њој!”*

*...Трепетом груди продужи она
„Лимнос је место рођења мог
Старац је, памти силнога Зевса,
Он– вели– беше громава бог”...¹⁴²*

У овој песми такође своје место су нашли ликови из грчке митологије, попут *страсне Венере, лепог Ариса, мудре Минерве, вите Дијане* а стихове је заслужила и славна грчка песникиња Сафо као и чувени песник Хомер:

¹⁴¹ Ибид. , стр. 191.

¹⁴² Ибид. , стр. 191-192.

*...Јелине старе, богове њине
Песме Омира и химне све
Које изведе несрећна Сафо,
Пре нег' што неста и лире и ње...¹⁴³*

У овој песми се јавља и један стих који најављује наредну песму. У том стиху Јелена каже:

*За даљу причу– Добићеш књигу
Са Лимноса ћу писати ја.
Распршти ли се љубавно миље,
Не чекај књиге јер крај се зна...¹⁴⁴*

Сходно обећању песникиње, наредна песма носи наслов *Књига са Лимноса*. На песничку позорницу, песникиња уводи делфине, галебове, орлове. Она такав морски амбијент пореди са књигом коју, када отвори, угледа сву лепоту острва и његових природних дарова.

*Чија је рука? Књига са Лимна
Иста је мени ко њему химна
Оне што нађе у мору мир.*

*Да је отворим? Делфини, море,
Галеби, орли, острва, горе
Све листом свечани пирује пир...¹⁴⁵*

Симбол галеба присутан је у још једној песми љубавне тематике. У песми *Ој галеби!* предмет певања је девојка *витостаса* а песникиња је наново преузела улогу имагинарног мушког поетског јунака који исказује своја најтананија љубавна осећања. Морски амбијент и присуство галебова само су употпунили опис његове сете и чежње коју осећа док ишчекује своју вољену.

¹⁴³ Ибид. , стр. 193

¹⁴⁴ Ибид. , стр. 194.

¹⁴⁵ Ибид. , стр. 195.

*Видећу је овог часа!
Ој галеби, сурих крила,
Је ли јуче витостаса
На обали морској била?*

*Отвори л' вам срце своје
Да л' пред вама сузу проли
Изусти л' име моје—
Каза ли вам кога воли?*

Песма *У јутро* истиче сву лепоту поетског писања, вешту сублимацију дескриптивних елемената и дубоко личних, искрених доживљаја који нам певају о љубавној игри Илиоса и Авгериноса, односно како их је сама песникиња у коментару испод истоимене песме означила Сунце и Даница (звезда зорњача):

*...Илиос млади на молусу је
К'о непомичан кам.
Брод морем гледа тужан и самцит
Не, никад није сам...*

*...Авгеринина лепота, душа
У даљи носи крај,
Они на броду ено тек мичу
Ја за час видех рај!...¹⁴⁶*

Наредна целина која је означена римским бројем пет, садржи песме које су разнолике по својој тематици. Првих неколико песама ове целине посвећено је Византији, односно Стамболу и Босфору. У првој песми *О Византијо!* песникиња исписује оду славном Византинском царству и царском граду Стамболу:

Стамболу граду многи је дош'о

¹⁴⁶ Ибид. , стр. 198-199.

*И седам брега његових прош'о,
Разгледајући свете спомене
Зубом времена не поништене
Ал' нико није још осетио
Што моје срце, о Византијо!¹⁴⁷*

У својим стиховима посвећеним великом царству, песникиња исказује своје личне дивљење према његовој прошлости, односно времену када је њиме владао цар Константин. Ова песма је као и наредне песме *Лири* и *Босфоре драги* написана у Цариграду, а заједничко им је то што песникиња изражава своју опчињеност и лирску занесеност пределима које је видела и као путник доживела. Песме које следе су пригодне, песме врло интимне природе и посвећене су драгим личностима из живота песникиње. Свака од ових песама садржи назив имена коме је песма посвећена те се тако, једна за другом нижу песме: *Зорки*, *Славки*, *Својој снаси*. Неколико песама обрађује тему верности у љубави и у њима песникиња пева у женском роду. То су песме *Пред олтаром*, *Опроштај*, *Кајање*, док песма исте тематике *Нежан муж* има хумористични тон. Песме *Пролеће* и *Елегија у јесењој ноћи* се својим, изразито дескриптивним елементом, издвајају из ове песничке целине. Дескриптивни тон у песми *Елегија у јесењој ноћи* кореспондира са филозофском упитаношћу пред животом и смрћу те у себи крије и нека онтолошка питања:

*...А пролеће људског жића када једном мине—
Не врати се више никад; за навек се скрије;
За пролећем и лето к'о на крили вине;
Јесен, зима, брзо брзо и— човека није...¹⁴⁸*

Ова песма најављује песнички пут који ће Јелена следити у каснијој животној доби а који ће свој поетски врхунац доживети у рукописним збиркама које нису доживеле своје објављивање. Две песме које се у потпуности разликују од претходних су и песме *У Бечу* и *Рот гасе*. Песма *У Бечу* изражава носталгично осећање песникиње која се налази далеко од

¹⁴⁷ Ибид. , стр. 205.

¹⁴⁸ Ибид. , стр. 234.

своје домовине и којој се сва места, предели и природне појаве чине страним и не тако привлачним као они у њеној отаџбини:

*Дубока је ноћ, ал' тиха није,
Нити је мила,
Нити је красна,
Као у место у ком ја живим
Где Бога славим, где му се дивим.
Месеџ к'о код нас засјати неће
Земна се светлост са њим надмеће
И Дунав тихо, тихо путује
Шум се његових вала не чује
А и како ће од силне граје
Која по ваздан и сву ноћ траје?!...¹⁴⁹*

Песма Рот гасе представља готово репортерски пренето искуство које је песникиња доживела боравећи у Бечу, односно догодовштине приликом посете бечкој трговачкој радњи. Занимљиво је то што нам је песникиња пренела говор продавачице, онако како га је чула на немачком језику. И у овој песми као и у претходним песмама песникиња употребљава стране језике, наводећи или само речи или готове фразе и реченице, те тако наилазимо на песме у којима се може прочитати понеки стих на турском, грчком и немачком језику. Полиглотија Јелене Ј. Димитријевић као и истраживање употребе страних речи у њеној поезији и прози биће дати у посебном поглављу.

Песма којом се затвара поетски циклус Јелене Ј. Димитријевић као и читава збирка је песма *Баба Краса*. Ради се заправо о приповеци у стиху која је пре свега значајна са етнолошког становишта. Песма *Баба Краса* је својеврсни песнички монолог старе Нишлијке, написан у нишком дијалекту тога времена. Ова песма је први пут објављена 1892. године у београдском листу *Видело*. Јелена је своју песму назвала „приповетком у стиху” што

¹⁴⁹ Ибид. , стр. 228.

представља прву песму те врсте у нашој женској књижевности.¹⁵⁰ Наиме, то је био први пут да једна песникиња у стиху испише приповест из нишког живота и да притом употреби говорни језик, односно нишки дијалекат. Читалачка публика је песму *Баба Краса* одмах заволела а оно чему није могла да одоли јесте комични, духовити и сликовити нишки шарм којим ова песма одише. Први критичар који је уочио вредност ове песме и који је на њу скренуо пажњу, био је Светолик Јакшић. Своје запажење је и записао у часопису *Видело*: „Што се тиче ових њених стихова, мислимо да ће бити примљени код свију с оним допадањем које неоспорно заслужују својом лакоћом, локалном бојом и лепотом описа. Ми с највећим задовољством поздрављамо њен долазак у *Видело*”. Поред овог, било је још критичких осврта на песничку приповетку *Баба Краса*. Познати књижевни историчар Павле Поповић изнео је своје виђење овог Јелениног дела: „Осим ових песама које се везују за турски живот и у којима се Јелена одликује, има још једна врста у којој она не показује мање вештине. То су имитације нишког старог живота које видимо у *Баба Краси*. Право да кажемо, дијалекат којим је *Баба Краса* писана, нама не изгледа нимало поетичан али, онакав какав је у овој песми, он показује нарочито вештину Јеленину и за овај род поезије. И после, у песми има доста лепих места, оригиналних компарација и пријатних слика наивности старог времена.¹⁵¹ О песми *Баба Краса* писале су и наше прве критичарке Косара Цветковићева (1868-1953) и Христина Ристићева (1867-1938). Оне су се у критици на збирку „Јеленине песме” посебно осврнуле на ову приповетку у стиху. У својој критици су изнеле позитиван суд о овом Јеленином делу рекавши: „...Јелена приказује свој посматралачки дар, сликајући добре старе Нишлије као што слика источне осећаје. Старала се да погоди дијалект старих Нишлија, мисли, осећаје, навике, чини се добро, и с лаким хумором тако да ћете и нехотице опростити нешто монотону и просту садржину и говор у том одељку...”¹⁵²

Песма *Баба Краса*, својим иновативним садржајем читавој збирци „Јеленине песме” даје већи значај и уздиже је на један виши ниво. Песма која представља један од првих покушаја у модерној српској књижевности да се створи поезија на дијалекту није могла да прође неопажено. У њој старица Краса прича о својој младости, о старим временима која су

¹⁵⁰ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 165.

¹⁵¹ Павле Поповић: *Књижевна критика-књижевна историографија*, Београд, 2002, стр. 219.

¹⁵² Христина Х. Ристићева и Косара Цветковићева: *Јеленине песме*, (ур.) Никола Т. Кашиковић Сарајлија, *Босанска вила бр. 13*, Сарајево, стр. 220.

прошла и о новим која тек долазе. И ту имамо сукоб старог и новог, традиционалног и модерног чиме се наново скреће пажња на Јеленину животну и литерарну опсесију.

Ова песма је са научног становишта занимљива и по томе што се у њеној садржини и тематици могу тражити трагови Сремчевог приповедања. По основном тону и стилу, ова песма умногоме подсећа на незаборавну сцену из приповетке *Зона Замфирова* у којој Хаџи-Замфир и Манетова тетка Дока причају о старим временима њихове младости које је, како то Сремац каже, *Нишава однела у Мораву, Мораву у Дунав а Дунав у Црно море*.¹⁵³ Познато је да је Стеван Сремац познавао Јелену и да је пре него што је објавио приповетку *Зона Замфирова* прочитао најмање три њена објављена дела. То је довољан разлог да се повуче нека паралела између ова два дела и да се укаже на њихову сличност. Из два различита извора добијамо два различита виђења тога ко је први објавио дело написано нишким жаргоном. Први извор датира из 1906. године, када је у краткој белешци Нишлија Михаило Голубовић (1872-1936) записао: „Први је г. Стеван Сремац, професор, упозорио читалачку публику на жаргон нишки приповетком *Ивкова слава*. За њим је нишким жаргоном писала госпођа Јелена Јов. Димитријевића, а жаргоном врањским г. Бора Станковић, порезник. Ја ћу признати да је госпођа Јелена познавала много боље и тачније жаргон нишки од господина Сремца...”¹⁵⁴ Неколико година касније, 1913. изашао је алманах *Српкиња* у коме је објављен опширан животопис списатељке Јелене Димитријевић. Јеленин биограф се посебно осврнуо на песму *Баба Краса* и том приликом записао: „Живећи у Нишу дуго, од 1881. до 1898. године, испрва несвесно, проучавала је и живот Нишлија, па и о њему писала. Њена је дугачка песма—прво дело написано уопште нишким жаргоном. Штампана 1892. године била је изазвала сензацију код читалачког света...”¹⁵⁵

Поред нишке, и београдска читалачка публика имала је прилике да се упозна са овим необичним делом. Забавни часопис *Недељне илустрације* по трећи пут је прештампао песму *Баба Краса* са напоменом: „...Доносимо ову стару и лепу причу у стиховима из нишлијског живота од наше омиљене списатељице г-ђе Јелене Димитријевић, у којој је она верно описала љубав и удају младе девојке оног доба, кад се волело кроз *капицик*, и доцније разочарење

¹⁵³ Предраг Протић: *Суочавања искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Саша Хаџи Танчић, *Градина*, Ниш, 1982, стр.145-146.

¹⁵⁴ Борђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 167.

¹⁵⁵ Ибид.

баба Красе кад је видела сав *резил* и срамоту на модерним баловима...” Писац ове белешке је највероватније новинарка Милица Јаковљевићева (1887-1952), познатија као списатељица Мир-Јам.¹⁵⁶

Прештампавање ове песме у часопису *Недељне илустрације* није довршено те је, можда, то био разлог због ког је популарна поетска приповетка прештампана и и по четврти пут, у целини, у календару *Вардар*, гласилу Кола српских сестара. Залагањем председнице *Кола* Делфе Мусић Иванић (1881-1972), иначе добре пријатељице Јелене Ј. Димитријевић, песма је објављена 1933. године. Ово издање песме *Баба Краса*, поводом четрдесет година од њеног првог објављивања прати и краће писмо ауторке у коме она наводи када је песма настала и ко јој је послужио као инспирација за грађење централног лика. Песникиња наводи да је песма настала доста раније од тренутка објављивања и да је своје дане проводила у пишчевој фиоци. Претпоставља се да је настала између 1884. и 1885. године, односно неколико година након што се песникиња удала и преселила у Ниш. У том истом писму, песникиња је навела да је за лик баба Красе послужила личност која је заиста постојала и која је живела у Нишу. Овако је записала: „Типично, богато одело старих Нишлика из оног доба у које сам ја обукла за општински бал, наравно у приповеци, своју Баба Красу, истоветно је са оделом кћери чувенога нишкога богаташа *Ћир-Косте*, његове кћери *Ћира-Настасије* у чију сам кућу, која је била у *Варош* близу *Краљичине Чешме*, као невеста довела и на чијем сам чардаку, у прво време по удаји становала...”¹⁵⁷ Из овог произилази да је Јелена песнички лик Баба Красе и као младе девојке и као старице обликовала према лику и личној исповести Ћир Костине ћерке Настасије, односно Анастасије којој се некад тепало Наста и Таса, односно Таска и Ташана, иначе позната имена ликова из Сремчевих дела.

Сличности између ликова и догађаја у Јелениној песми *Баба Краса* и Сремчевој приповеци *Зона Замфирова* су веома уочљиве и могу се тумачити на различите начине. Свакако да је живот у Нишу на ова два српска књижевника једнако утицао те је сасвим могуће да су обоје били инспирисани истим или сличним догађајима из нишке прошлости. Било би прилично тешко утврдити да ли је Јеленино дело утицало на Сремца и да ли је он своју Зону Замфирову конципирао према моделу баба Красе, односно неке стварне личности

¹⁵⁶ Ибид. , стр. 168.

¹⁵⁷ Ибид. , стр. 168-169.

из нишког живота. Ипак, поређење је могуће, посебно уколико је намера да се покаже слична садржина из угла два различита књижевна ствараоца.

Чињеница од које се може поћи при овој компарацији је да је песма *Баба Краса* написана и објављена једну деценију пре новеле *Зона Замфирова, тачније* 1903. године. То нас може навести на помисао да је Сремац, пре него што се упустио у писање своје приче, прочитао Јеленину песму. Уколико није, онда је свакако био упућен у приче које су кружиле нишком вароши, те је неку од њих преточио у литерарно дело. Сасвим је извесно да су оба књижевника живела на истом поднебљу, у исто време, те да су била окружена истим људима и сведоци истих догађаја. Оно што првенствено треба поменути је да је лик баба Кресе сажетији од лика Зоне Замфирове, пре свега зато што је тај лик створен у оквирима једног поетског дела које по својој природи не дозвољава претерану опширност. Потом, постоји и сличност везана за породицу баба Кресе и Зоне Замфирове. Код Јелене јављају се ликови хаџи-Златка, оца девојке Кресе, њеног несуђеног младића Митка ћатића и Миткове тетке Ване, док се код Сремца јављају ликови Хаџи-Замфир, Мане кујунџија и његова тетка Дока. Сличност постоји и при опису чорбацијских кућа старог Ниша. Јелена Димитријевић кроз монолог баба Кресе описује њеног оца Хаџи-Златка, пре свега његову нарав али и дом:

*...Мој си татко, Аџи Златко,
Богат бија!
Најубаву у град кућу
Напраица!
Па одаје—што су много!
Буд су много, туј су красне,
Онај, онај, најголема—
Убава је, век'е нема!...¹⁵⁸*

Стеван Сремац, такође описује кућу свог јунака, Зониног оца, чувеног чорбаци-Замфира: „Једном речи, владао се асли пашински. Где год човек баци око, свуда види само господство. А тек унутра у кући, у предсобљу, шта све човек може да види! Силни легени, ибрици,

¹⁵⁸ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 244.

сахани, сребрни шавдани...Какав раскош и какво шаренило!”¹⁵⁹ Постоји доста сличности и у погледу неких догађаја што се такође може објаснити нишким начином живота и традицијским елементима. Подударности има и код описа Красиного младића *Митка ђатипа*, односно Зониног *Манета кујунџије*. Јелена овако описује младића:

„...Убав беше туго... нанее!
Заи' си дирам старе ране
У нашу си ђатип бија
Па се тамо научија
Да се носи такој красно–
Како Турци што се носу
К'д на ларму дигне косу...”¹⁶⁰

Јелена даје и опис одеће Митка ђатипа:

„...Чешире му човалије,
Од џанфес му антерија,
Од џамадан срмалија,
Тараболос бојалија,
Путине му прае крџе
На девојке ваду срџе...”¹⁶¹

Сремац даје овакав опис свог јунака Манета кујунџије: „Носио се лепо и радним даном, а утолико лепше недељом и празником. Кад обуче оне његове уске чакшире маслинове боје, а на груди танку жуту свилену памуклију, преко ње јелек и гуњче опет маслинове боје, а све у свиленом гајтану, па се притегне траболос-појасом, за који му је сахат о сребрном ланцу, који је Мане сам израдио, а на главу кад накриви фес, шајкачу или астраганску шубару–није било женског чељадета, ни млађег ни старијег, а да за њим не погледа...”¹⁶² Сличност постоји и код

¹⁵⁹ Стеван Сремац: *Зона Замфирова*, Београд, 2003, стр. 33.

¹⁶⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 246.

¹⁶¹ Ибид. , стр. 247.

¹⁶² Стеван Сремац: *Зона Замфирова*, Београд, 2003, стр. 37.

описа лица ова два јунака. Јелена кроз стиховану нарацију баба Кресе овако описује лице Миткета ћатица:

„...Крупне очи како филџан,
Црне веће како гајтан,
Оној пусто лице бело,
А мустаћи црни, црни...”¹⁶³

И Сремац даје сличан опис лица Манета кујунџије: „...Па као што је био добар мајстор, тако је био и леп момак. Црномањаст, лепа велика ока, састављених танких обрва и танких брчића...”¹⁶⁴

Према неким изворима главни мотив за писање нишке Зоне Замфирове проистекао је из познанства Стевана Сремаца са Митом Божићем, ћатиб-башијом, док је Јелена до своје приче дошла преко личне исповести ћир-Настасије, ћерке чувеног нишког чорбације. Сасвим је могуће да се радило о истом догађају који се догодио у „турски земан” и да је био сензација старог Ниша о којој се по кућама годинама приповедало, те да је из усменог причања доспео у Јеленину песму и Сремчеву новелу.¹⁶⁵

Сличност између Јелениних и Сремчевих дела, видљива је не само у поетској приповеци *Баба Краса*, већ и у другим Јелениним, пре свега прозним, остварењима– у приповеци „Бул Марикина прикажња” која представља обимнију, прозну варијанту песме *Баба Краса*, као и у делу „Писма из Ниша о Харемима” о чему ће бити речи у поглављу које обрађује прозно стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић. Било да су књижевни садржај црпили из истог извора, или да су један на другог утицали при грађењу своје приче и својих ликова, Јелена Ј. Димитријевић и Стеван Сремац у историји српске књижевности остају записани као портретисти старог Ниша, његових обичаја, занимљивих мушких и женских ликова који су Ниш чинили градом пуним живости, градом у коме су доминирали традиција, фолклор и оријентална култура.

¹⁶³ Јелена Ј. Димитријевић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894, стр. 247.

¹⁶⁴ Стеван Сремац: *Зона Замфирова*, Београд, 2003, стр. 37.

¹⁶⁵ Ђорђе Перић: *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 179.

Песма *Баба Краса*, свакако је обележила и прославила књижевно стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић. Ова занимљива прозно-песничка творевина остала је не само песнички, већ и фолклорно-језички покушај књижевне иновације, и као таква има своју вредност.

На основу свега изложеног можемо да закључимо да је поетско стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић веома разноврсно, да је мање-више ишло у корак са књижевним тенденцијама свога времена, али и да је у неким сегментима искакало из постојећих књижевних оквира. Поезију ове песникиње понајвише карактерише изражена жеља за писањем и стваралачки набој који су заслужни за плодност њеног поетског остварења. Њено поетско стваралаштво детерминише и чињеница да је била жена-песник, што је истовремено сврстава у ред изузетних појава на српском књижевном небу тог доба. Окренутост Истоку и успешно инкорпорирање његове традиције, одредили су њен књижевни и животни пут. Иако није претеча стварања под утицајем источњачке поезије, Јелена је свакако једна од последњих изданака такве књижевне традиције. Објављивањем песме у последњем броју Веселиновићевог часописа *Звезда* 1901. године, Јелена опева „дивну зору, дивног града Истанбула” и као да се опрашта са целим раздобљем те турске романтике, онакве каквом су је сматрали и прихватили водећи европски романтичари.¹⁶⁶

Иако њена поезија није достигла велике естетске домете, она својом лепотом и лирском поетичношћу успева да допре до срца читалаца и остави свој траг. Смелост и храброст овог песничког прегалника потврђују и бројни критичари и људи од пера који су са њом делили свет књижевности тог времена. Њихови критички прикази скретали су пажњу јавности на њен рад а нама данас показују пут и својим критичким судом нас воде кроз мисаоне и песничке сфере Јелене Ј. Димитријевић. Њена поезија, нажалост остаје на маргинама српске књижевности, захваљујући немару или недовољном познавању њеног поетског света. Можемо закључити и то да је Јелена Ј. Димитријевић била значајна песничка појава, не толико због поетских вредности које се временом уздижу на пиједесталу песничке врлине, колико због осећаја за реч и мисао, за насушну потребу писања и књижевне оставштине свом роду, односно због искреног и одважног упловљавања у свет са чијим је препрекама, на крају, успела да се избори. Можемо, са сигурношћу рећи да је управо то највећа вредност поетског дела песникиње Јелене Ј. Димитријевић.

¹⁶⁶ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, Београд, 1975, стр. 97.

5. 5. Рукописна заоставштина Јелене Ј. Димитријевић

Песничко стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић жанровски је разноврсно и обухвата поезију стварану у периоду од краја 19. века све до 40-их година 20. века. Осим збирке песама „Јеленине песме” која је доживела своје издање 1894. године, постоји и велики корпус песама који је остао у рукопису и који се данас чува у Народној библиотеци Србије. Тако се у рукопису налази збирка песама *Старински гласови* коју чине песме настале у периоду од 1887. до 1900. године. Ова збирка припада младалачком кругу песама и стилској формацији пре златног доба српске модерне.¹⁶⁷ Оно што карактерише песме из ове рукописне збирке а што је општа карактеристика њене поетике јесте видно романтичарско расположење као и оријентални, турски миље од кога није одустала како у поезији, тако ни у прози. Песме из ове рукописне збирке испеване су у сентименталном тону и изражавају љубавно-патетично осећање. Такође, у овој рукописној збирци своје место нашле су и песме које потврђују дидактичко и благо филозофско размишљање, а испеване су у змајевској традицији што их сврстава у песме које нису у корак са временом, односно које евоцирају дух прошлости. То нимало не треба да чуди, с обзиром да је Јелена била под утицајем источњачке поезије коју је Јован Јовановић Змај донео у својој збирци „Источни бисер”. Овај утицај је посебно видљив у јединој објављеној збирци „Песме Јелене Јов. Димитријевића”. Неке од песама ове рукописне збирке истичу сложено духовно стање као потврда поетске зрелости песникиње и само су најава менталне дубине која ће се развити у њеним будућим збиркама. Велики број песама у овој рукописној збирци показује тражење лирског дискурса као и несолидност у самој техници компоновања стихова. Један део песама ове рукописне збирке могао би да се сведе на дескриптивни и путописни лирски круг. У њима доминира пејзаж, меланхолично осећање а све на трагу слике света. Оваква лирска вертикала представља модерну декомпоновану представу коју је српски експресионизам прихватио као своју поетичку категорију.¹⁶⁸ Свакако да ове песме почивају на искуственом осећању и да су произашле као поетска уобличавања

¹⁶⁷ Даница Андрејевић: *Три рукописне збирке песама Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 44.

¹⁶⁸ Ибид. , стр. 45.

свих оних слика које је песникиња имала прилике да види и лично их доживи на својим бројним путовањима. Како су њена путовања ишла у два правца, два различита културна и цивилизацијска света, сасвим је разумљиво због чега су и саме песме разноврсне и због чега нуде различите перцепције и искуства. Понеке песме се, тако, могу окарактерисати као лирски путописи, епски записи или импресије на путу.¹⁶⁹ Она је попут великих песника у своју поезију инкорпорирала римске митове и источњачке легенде што је било карактеристично за мистичке песнике са Истока. Један корпус песама из ове рукописне збирке бави се породичном тематиком али су и оне обиловале патетичним елементима и недовршеним језичким изразом што се може приписати недостатку песничког, односно занатског искуства. Јелена Ј. Димитријевић је у овој рукописној збирци оставила простора и за песме посвећена женама, било пријатељицама или драгим женским особама које нису биле израз феминизма, већ женског сензибилитета и саосећање са женским родом. Неке од ових песама припадају ракићевском маниру стихотворења и одражавају метрику и модел лирике с почетка 20. века.¹⁷⁰ Још један од мотива песама из ове рукописне збирке јесте родољубиви мотив. Она је настојала да испише стихове прихватајући форму и идеје Јована Дучића, али у томе, бар на самом почетку своје песничке каријере није успела. Ипак, Дучић је имао речи хвале за њен рад, када је као уредник часописа *Зора*, тражећи прилоге рекао: „Пошаљите нам нешто из вашег златног пера”.¹⁷¹ Јелена Ј. Димитријевић је објављивањем у Дучићевом реномираном часопису *Зора* ушла у песнички круг који увеличавају други значајнији српски песници попут Војислава и Драгутина Илића, Милете Јакшића и других.¹⁷²

Друга њена рукописна збирка песама носи наслов *Сунцу за сунце*. Ова збирка у својој основи представља модернизацију лирског дискурса песникиње. Песничка зрелост и нешто измењено промишљање о свету представљају изразиту метаморфозу поетске свести, у духу и на нивоу интелектуалне мисли епохе. Та промена је, дакле, првенствено условљења књижевним збивањима међуратног раздобља. Иако се у овој збирци као и у њеним претходним збиркама јављају песме у везаном стиху и дескриптивном маниру, већина песама, али и цела збирка показују еволуитивни узлет. Песникиња и даље прати своју аутопоетичну нит, са дистанце посматрајући свет о коме пева. Детаљ који скреће пажњу

¹⁶⁹ Ибид.

¹⁷⁰ Ибид. , 46.

¹⁷¹ Ђорђе Перић: *Један фолклорни пропламсај песникиње Јелене Димитријевић*, (ур. Томислав Мијовић) *Развитак*, март-април, 1985, стр. 70.

¹⁷² Станиша Тутњевић: *Часопис као књижевни облик*, Београд, 1997, стр. 90.

читаоца јесте жанр који доминира овом збирком а у којем је песникиња настојала да се оствари и у својим претходним збиркама. У питању је својеврсна поетизација прозе или прозаизација поезије, што иначе представља обележје стваралаштва многих српских међуратних песника. Овакав поетски жанр остварен је захваљујући искуственом елементу, односно путовањима на које је одлазила и са којих се враћала испуњена најразноврснијим утисцима. Може се закључити да је склоност ка песмама у прози био само корак до потпуног остварења у прозном стваралаштву, прецизније речено, путописној прози. У збирци *Сунцу за сунце* постоји корпус песама посвећених местима које је песникиња претходно обишла и којима је удахнула један нови живот. Ове песме јесу осликане дескриптивним кистом али је њихова суштина својом снагом и значењем превазишла свој дескриптивни оквир. Јелена тако у своју путописну лирику уводи модеран пејзаж што песмама даје динамичан тон. Ни ове песме нису лишене потраге за оријенталним, мистичним значењем појединих питања као што су грех, жудња, осуда. Она нам кроз спиритуални и мистички амбијент конкретизује експресију питања које њу као личност највише инспиришу. Сва њене духовне потраге, упитаности и знатижеље стављене у мизансен Истока, лирски се отелотворују и ка стварности уздижу управо у овим песмама. Већ у овој збирци, песникиња чини отклон од патетичних описа, и лишава се неоромантичарских тонова којима је раније била склона. Она, омиљене јој неокласицистичке елементе, уводи у модеран пејзаж и путописну лирику. То се пре свега отелотворује у песмама: *Кроз Александрију, На Гангу кад сунце изгрева, Гранада 1926, Подне у Пури, Вече у Пури...* Овај корпус песама је лирски врло мобилан, динамичан и метаморфозичан и осликава духовно стање песникиње.¹⁷³ Тај духовни елемент понајвише долази до изражаја у песмама које су инспирисане Индијом а које су написане у Бенгалу 1927. године. У једној од песама, песникиња кроз визију Кришне и спиритуализацију текста проблематизује појмове еротских тежњи и принуда средина. У рукописној збирци „Сунцу за сунце”, огледа се модерна структура стиха и скреће пажњу на лирски таленат песникиње. Она са веристичке дескрипције прелази на симболичку, те тако исказује сву трагичност пролазности живота. Та поетика пролазности коју осећа велика путница јасно је уочљива и у песмама које су инспирисане Јапаном и које су хиперболизоване у песмама: *Гејша Намисан, У празник, Трешњин цвет, Пристаниште мира, Дан препорода*. За песникињу је тај Стари

¹⁷³ Даница Андрејевић: *Три рукописне збирке песама Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 47.

Свет, велики свет (због чега га испишује великим словима), цивилизацијски свет, свет пун искустава.

У збирци *Сунцу за сунце* постоји круг песама посвећен жени, пријатељици с именом, као што је песма *Мадона* или *Магдалена*, написаној у Бијарицу, јула 1926. године. Модернистички заокрет у својој поезији песникиња показује фокусирајући се на мирисе, боје и звукове— свету тријаду модерниста.¹⁷⁴ Од свих боја, у њеној поезији је најприсутнија црна. То је боја сенке, негативног принципа и тамног симбола. У песми *Пред остварењем сна* песникиња овако пева:

*И све ми се чини боље што је прошло
И што ће доћи
Од овога што је
Данас готово увек је црно
Јуче и сутра најчешће ружичне боје...*¹⁷⁵

Трагајући за мистичним, боравећи у земљама попут Индије, Јапана, Египта, песникиња трага за суштином људске егзистенције и постојања света. Управо захваљујући путовањима по свету а нарочито Истоку, та страст за непознатим, мистичним и скривеним добила је на свом значају. Песникиња је своје лирске експресије пренела на један виши, универзалнији ниво. Песме написане у Њујорку и Сан Франциску стварају нове хоризонте у песничком опусу Јелене Ј. Димитријевић. Новине оличене у поступцима фрагментације, коментара и асоцијације и уздизање појединих идеја до нивоа универзализације, указују на Јелену као на експресионистичког песника. У песми *Две сфинге*, песникиња даје дуалистичку визију жене и сфинге, попут Андрићеве жене на камену, као физичке и метафизичке представе света, дело човека генија и дело бога генија, две тајне и две мистерије.¹⁷⁶ Песма *Индијас* такође говори о онтолошком питању духа. Песникиња свесно исказује жељу за истраживањем, са прелажењем стаза које још нико није искусио и зато је привлачи мистика коју проналази превасходно на Истоку. Та радозналост једног мисаоног бића, та радост пред непознатим инспирисала ју је и на следеће стихове:

¹⁷⁴ Ибид. , стр. 49.

¹⁷⁵ Ибид.

¹⁷⁶ Ибид. , стр. 51.

*Кроз земљу мистике, сна
Проћи ћу као моја сен
Не остављајући за собом никакав траг
Баш као ни моја сен.¹⁷⁷*

У песми *Од смрти или од живота*, песникиња проблематизује филозофско питање краја и смртности духа:

*Знадох да живи ал' не да ли мре
Ако се рађа, када и где?¹⁷⁸*

Управо су оваква, филозофски обојена питања, присутна у њеним каснијим рукописима, потврда да је у њеној поезији дошло до снажног заокрета, и да је то новина која је сврстава у модерног, урбаног песника грађанске свести који се окреће трансцеденталним питањима о проблему божанског апсолута.¹⁷⁹

Збирка песама *Сунцу са сунце* завршава се циклусом песама посвећених Старом континенту, којим се уједно затвара географски и поетски круг Јелене Ј. Димитријевић. Као да је њено путовање по различитим пределима и крајевима света било истовремено и путовање по њеном унутрашњем свету, свету духа и душе у који је уронила тако дубоко и искрено. И у овим песмама које садрже путописне идиоме, дух тријумфује над архитектуром и простором. У тим песмама, песникиња искуство стечено на путовању представља као духовно благо које је неуништиво. У песми *Бамбусов лист* она исписује једну лирску мисао која се може односити на читаву њену лирику: „Чудесно пиће– пут!“¹⁸⁰

Трећа рукописна збирка Јелене Ј. Димитријевић насловљена са *Au soleil couchant (Кад сунце зађе)*, написана на француском језику, настала је тридесетих година 20. века у Паризу. Значајно је напоменути да је једна песма која припада рукописној збирци *Au soleil couchant* објављена 1936. године као засебна публикација. Ради се о поеми *Une vision (Привиђење)* која је посвећена индо-иранској племкињи Леди Дораб Тата, блиској пријатељици Јелене Ј. Димитријевић. Предговор за ову песму написан је у Бечу 1930. године када се одржао

¹⁷⁷ Ибид.

¹⁷⁸ Ибид.

¹⁷⁹ Ибид.

¹⁸⁰ Ибид. , стр. 52.

Интернационални конгрес жена, чије је учесник била и српска књижевница. Поводом овог значајног догађаја, *Политика* је у броју 7946 из 1930. године, у рубрици *Женски свет*, донела један пригодан текст Анђе Бунушевац у коме се говори о овом конгресу и сусрету Јелене Ј. Димитријевић са индијском принцезом. На питање новинарке због чега се радује сусрету са нашом књижевницом, индијска принцеза је одговорила: „Само она познаје моју кућу, само она овде мене зна.” Српска књижевница је на то узвратила: „Енглези сматрају њу као неку индијску краљицу. И док јој се Енглези диве због лепоте и цене због богатства, њени земљаци воле је због добротe коју има за свој народ.”¹⁸¹ Поема *Une vision* управо представља израз великог дивљења према индијској принцези, у њој је оличено све оно лепо и узвишено што једно пријатељство може да донесе. Песникиња, задивљена лепотом и грациозношћу своје пријатељице, присећа се њеног лика који јој се у тренуцима самоће јавља као привиђење. Она, на најсуптилнији начин изражава жал због чињенице да њене пријатељице више нема. Те, најинтимније садржаје своје душе, претаче у стихове:

Прошле сам вечери неочекивану посету имала.

Ах, не!

То не беше вече, већ поноћ,

јер је звоно Катедрале

„динг, динг динг...” одзвонило дванаест пута,

управо када ми се Она приказала.¹⁸²

Песникиња је у овој поеми посебно назначила мистичку димензију своје, у односу на младалачку, много зрелије поетике. Та мистичност, употребљена је како би се нагласила велика истина о животу и његовој неминовној пролазности. Та велика истина наказује се у последњим стиховима:

...О њена душо!

Полети из њеног тела, као птица из кавеза!

Да ли ми можеш рећи да ме је Она,

Моја пријатељица верна,

¹⁸¹ Анђа Бунушевац: *Жена индиског набоба–пријатељица наше књижевнице г-ђе Јелене Димитријевић*, Политика бр. 7946, год. XXVII, Београд, 1930, стр. 9.

¹⁸² Јелена Ј. Димитријевић: *Привиђење*, (ур.) Небојша Деветак, Траг, Врбас, 2010, стр. 129.

У поноћ посетила?

И њена душа одговори:

„То не беше Она мртва, већ њен дух живи

Што облик смртни поприми

Да те на ваше величине земаљске подсети,

Да те пита

Зашто је оплакујеш,

Она је умрла јуче, ти ћеш сутра умрети,

Она је била гозба птицама, ти ћеш то црвима бити...”¹⁸³

Песникиња је на задњој страни ове публикације навела да је ова поема заправо само увод у збирку *Au soleil couchant*, али, нажалост, та збирка никад није била објављена.

Рукописна заоставштина Јелене Ј. Димитријевић сведочи о њеном преданом раду и поетском стваралаштву. Она такође сведочи о узлазној линији којом је ишла Јеленина поезија. Свакако да је од велике важности чињеница да је велики корпус песама остао сачуван, тако да се Јелениној песничкој заоставштини можемо враћати и наново је проучавати.

¹⁸³ Ибид. , стр. 131.

6. ПРОЗНИ СВЕТ ЈЕЛЕНЕ Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ

Прозно стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић претежно чине путописи, затим приповетке и један роман. Она се као књижевник прози окренула већ 1897. године када је објавила дело „Писма из Ниша о харемима”, што је уједно било прво прозно дело неке српске књижевнице. Јован Деретић у својој књизи „Историја српске књижевности” Јелену Ј. Димитријевић и њено дело сврстао је уз Исидору Секулић и Милицу Јанковић у одељак *На новим основама*. Деретић, ово књижевно раздобље представља као прелазно доба између реалистичке и модерне прозе, односно потенцијални почетак модерне српске прозе.¹⁸⁴ Јелена Ј. Димитријевић, својим прозним стилем припада групи постреалиста али оно што њену прозу чини особеном јесте тематика њених дела. Настављајући књижевну преокупацију још из песничке фазе, она у својим делима обрађује унутрашњи свет жене, као и презентацију жене у спољном свету, односно њен друштвени положај, поново стављајући акценат на муслимански свет и његову културу.

Након првог прозног дела, путописног остварења „Писма из Ниша о харемима”, уследила је књига коју чине три приповетке „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум”. Најава овог дела је кроз одломак објављена 1901. године у *Српском Књижевном Гласнику*, да би 1907. године била објављена и као засебна публикација. Године 1901. објављена је и приповетка „Ђул-Марикина приказња”, која по својој тематици и језику наличи песми *Баба Краса*. Недуго потом, Јелена је објавила и први роман. За њу је то био велики искорак у свет прозе а за њено дело велика потврда вредности, с обзиром да је иза овог романа, објављеног 1912. године стала Српска књижевна задруга. Може се рећи да јој је роман „Нове” створио књижевну репутацију.¹⁸⁵ Она је у овом делу обрадила тему која је била од великог друштвеног значаја а укратко би могла да се сведе на: покушај просвећених турских жена да се изборе за своју слободу, бољи положај и да тако крену стопама жена у Европи. Потом је уследила и једна новела под називом „Американка” (1918) која се по својој тематици разликује од њених претходних дела. Наредна дела ове књижевнице била су у потпуности

¹⁸⁴ Јован Деретић: *Историја српске књижевности*, Београд, 2007, стр. 1005.

¹⁸⁵ Драган Ерић: *Јелена Ј. Димитријевић наш Пјер-Лоти*, Кратки огледи, Туприја, 1925, стр. 18.

посвећена њеним путовањима по Истоку и Западу. Са њих се враћала пуна утисака али и грађе за своје путописе: „Писма из Солуна” (1908) „Писма из Индије” (1928), „Писма из Мисира”(1929), „Нови свет или у Америци годину дана” (1934) и „Седам мора и три океана путем око света” (1940) што је уједно било и њено последње објављено дело.

Прозу Јелене Ј. Димитријевић дефинише неколико карактеристичних елемената. То је пре свега тематика њених дела, затим реализам као књижевни правац у коме се најбоље остварила и путопис као књижевна врста којој је због жеље за путовањем и упознавањем света била склона. Да би се читалац увео у прозно стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић потребно је да сагледа ове елементе, посматрајући га кроз ширу призму.

Сублимирањем свих књижевних тежњи инкорпорираних у Јеленино прозно стваралаштво, долазимо до закључка да се оно темељи на двома основама: жени и јазу између Истока и Запада. Ове две, велике, и по свему значајне, а данас и веома актуелне теме, грађене су временом, и с пажњом су обрађиване у готово свим делима Јелене Ј. Димитријевић. Међутим, свако површинско и олако закључивање, истраживача може да одведе у погрешном правцу из разлога што је интенција ауторке била нешто промишљенија и комплекснија. Примера ради, свет Истока, који је с намером изабран као мизансен Јеленине прозе, а у коме се све чини тајновито, скривено, забрањено и ограничено био је идеална метафора за приказивање свеопште, универзалне стеге која је наметнута женском роду. Није само источњачка жена затворена, већ је то и европска, а нарочито жена на Балкану. Вео и харем само су суптилне метафоре за све оно од чега је жена сачувана и заклоњена. То је пре свега слобода размишљања, право на глас и образовање који су у доба у коме је књижевница живела, били у потпуности недоступни. Сама Јелена је пример да је стицање знања за жену у то доба било само илузија. Из тог разлога је она трагала за начинима који би јој послужили да постигне свој циљ. Њени прозни радови сведоче о њеном прегалништву и врло упорној борби за остваривање суштинских женских права, као и настојању да се прикажу сличности и разлике између два цивилизацијска света. С друге стране, свет Истока је идеалан и за приказивање неких мање познатих обичаја и детаља везаних за начин живота народа који је вековима живео са нашим народом. Напослетку, свет Истока је искоришћен и како би се направила компарација између тог начина размишљања и западног, јер када се једно другом супротставе онда све сличности и разлике изађу на видело. Чини се да је оваквим књижевним и мисаоним поступком Јелена Ј. Димитријевић постигла свој циљ.

Друга значајна карактеристика прозе Јелене Ј. Димитријевић је реалистичко приповедање. Реализам у њеном прозном делу може се окарактерисати као поетски реализам. Њено приповедање је испуњено лиризмом који није претеран а који обогаћује прозни текст. У овај модел поетског реализма уклапа се и Стеван Сремац¹⁸⁶ који је према књижевним прекупацијам, односно тежњи за осликавањем нишког живота био близак књижевним настојањима Јелене Ј. Димитријевић. Јелена, попут Стевана Сремца, који се одликује даром запажања и моћи беседе, у својим сликама из нишког живота демонстрира сличне квалитете. Њени описи ликова и простора су врло динамични, детаљни, готово репортерски, при чему понека лирска метафора и поетски украс дају посебну чар реалистичном приповедању. Будући да су живели на том простору, они су као књижевници упијали све карактеристике тог поднебља, од локалног говора, преко обичаја, па до најситнијих детаља који би можда обичном посматрачу промакли. Управо су ти детаљи видљиви у њиховом приповедању, посебно у оном које се односи на поетску слику Ниша. И код Стевана Сремца и код Јелене Ј. Димитријевић можемо уочити изражену слику поетског Ниша, као својеврсни књижевни портрет једног града. Овакав став потврђује и Јован Скерлић који у својој књизи *Историја нове српске књижевности* у кратком одељку посвећеном Јелени Ј. Димитријевић каже: *Како је дуже време живела у Нишу, од 1881. до 1898, заинтересовала се за локални живот, нарочито за турско женскиње. Бул-Марикина приказња су лепа слика старог Ниша, у роду Сремчевих нишких приповедака.*¹⁸⁷ У тексту из рубрике *Оцене и прикази* а под насловом *Бул-Марикина приказња*, објављеном у Српском књижевном гласнику 1901. године каже се: *Живот Срба Нишлија пре ослобођења њихова од Турака данас има своја два одлична приповедача: Стевана Сремца и Јелену Јов. Димитријевића, који су нам тај живот сачували од заборава.*¹⁸⁸

Међутим, може се повући и одређена разлика у приступу што би уједно могло да осветли карактере и књижевне намере ова два писца. Наиме, Сремац има тенденцију да хумором обоји одређене карактеристике и навике ликова које је портретисао, тиме постижући хумористичне епизоде које су његова дела и њихове касније екранизације учиниле популарним код позоришне и телевизијске публике. У делима Јелене Ј. Димитријевић тога

¹⁸⁶ Милош Милошевић: *Романтизам и реализам у српској и европској књижевности*, Нови Сад, 2006, стр. 307.

¹⁸⁷ Јован Скерлић: *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953, стр. 454.

¹⁸⁸ Ј. Лукић: *Бул-Марикина приказња*, (ур.) Богдан Поповић, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1901, стр. 146.

нема. Једини трагови хумора су видљиви када се јавља њен лик који је свеприсутан јер је она увек била и актер својих прича. Тај такозвани хумор на сопствени начин, једна је од карактеристика Јеленине прозе. Она, без сумње, има добру моћ запажања која се пре свега темељи на њеном образовању. Чињеница је да оно што је непознато и неразумљиво не може ни да се опази. Што се више знања поседује то је лакше да се стекне ново. Јелена је, можемо рећи, била прилично припремљена за улазак у „харем” који је симболична представа уласка у источњачки свет. Њено добро познавање језика, религије, културе и обичаја умногоме јој је олакшало касније писање о овом мистичном свету. Читајући њену прозу, стичемо утисак да она веома добро влада материјом и да је готово ништа не може изненадити. Када се пак догоди да се њој нешто учини непознато, она ненаметљиво настоји да проникне у суштину и сазна што више. То је она врста радозналости која краси велике путнике и авантуристе. Карактеристика Јелениног прозног приповедања је и концизност и не претерано расплињавање што је веома значајно код било које врсте описа. Она нас врло вешто уводи у просторе, врло нам сликовито дочарава ликове и врло прецизно нам презентује њихове карактере, водећи рачуна о томе да не претера или да се сувише не расплине чиме би само приповедање изгубило на динамици. Врло је тешко постићи такав ефекат с обзиром да се ради о богатом корпусу догађаја којима је присуствовала и великој палети ликова које је упознала. Посматрајући њено укупно прозно стваралаштво, дакле било да се говори о животу на Истоку или на Западу, можемо констатовати да Јелена с једнаком пажњом и прецизношћу пише о ономе што је видела и доживела. Ту њену приповедачку карактеристику није могла да измени ни тематика њених дела, штавише, она ју је само подстакла и њено стваралаштво учинила бољим.

Последњи значајни елемент који карактерише прозу Јелене Ј. Димитријевић јесте путописна форма. У време када је она започела свој књижевни рад, путописни жанр је већ имао свој утврђени уметнички статус. Путопис је нарочито био популаран јер је осим описа путовања, пратио друштвени и национални препород. Путописи Јелене Ј. Димитријевић се уклапају у оквире путописног остварења којима је примарни циљ преношење импресија с неког путовања. У неком смислу, из тог оквира искаче једино књига „Путопис из Ниша о харемима” која није искључиво путописног карактера већ је прате неки културолошки, пре свега историјски и етнографски елементи. Утолико је она значајнија и занимљивија за истраживање. У овом делу, Јелена се није осврнула на живот Ниша у целости, већ је своју

пажњу фокусира на један његов сегмент а то су хареми. Тако, постоји велика разлика између строгог, егзактног путописа Стојана Новаковића објављеног готово и усто време, и о местима која су веома близу Ниша и путописа Јелене Ј. Димитријевић.¹⁸⁹ Посматрајући структуру путописа, књижевница се одлучила за једну од његових облика а то је писмо. Захваљујући таквој структури она је себи пружила могућност приповедања и описивања људи и обичаја. Такође, с обзиром да је била сведок многих догађаја, форма писма јој је допустила да прикаже своје субјективно гледање на догађаје којима је присуствовала. Писмо као облик приповедања било је пратктивно јер претпоставља засебну целину и омогућава несметано читање, не марећи за континуитет. Штавише, свако писмо као засебна целина само је још више нагласило одређене теме које је књижевница желела да обради. И у овом, као и у осталим путописима Јелена је показала извесну зрелост. Она је са својих путовања доносила снажне утиске али и новостечена знања. Јован Дучић је у својој књизи „Моји сапутници”, а говорећи о делу Исидоре Секулић о путопису записао: *Није довољно бити писац и отићи да види једну земљу како би написао једну књигу. Треба онамо отићи дубоко спреман да све уочи, прими, разликује, пореди, осети и заволи или омрзне. Не описују се градови него визије, ни народи него расни генији, ни уметничка дела него уметничке могућности, ни култови него њини утицаји, ни догађаји него виши мотиви, ни историје народа него историје духа и душе. Нема тежег рода него путопис, јер нема опсежније студије о једном расном генију; ни можда веће вештине него дати кроз привидно наивну уметност оно што је предмет чисте науке и ерудиције. Али ни личнијег песничког сензибилитета него у додиру са туђом земљом. Гете, Хајне, Тен, Готје, сви су друкче гледали и много друкче осетили у истим земљама, према томе колико је ко био песник и колико је знао. Не може путопис писати књижевни турист који у једну земљу дође и прође, него који дође и остане.*¹⁹⁰ Дучић, и сâм путописац, у овом запису је на најсликовитији начин сажео суштину и значај путописа. Јелену је управо жеља за знањем отиснула на пут и од ње начинила светску путницу, незваничног амбасадора своје земље и борца за женска права. По свему судећи, Јелена је свет пропутовала управо трагајући за женом, испитујући на који начин живе жене широм света, било на Истоку или на Западу. Бавећи се оваквим истраживањем, Јелена је сазнавала и стицала знања која су

¹⁸⁹ Слободанка Пековић: *Јеленина писма. Писма из Ниша о харемима*, Горњи Милановац-Београд, 1986, стр. 8.

¹⁹⁰ Јован Дучић: *Моји сапутници*, Београд, 2008, стр. 189.

превазишла њена првобитно постављена очекивања. Она се стога може без претенциозности назвати првим правим писцем „женске књижевности”.¹⁹¹

На прелазу између два века у српској књижевности је путопис био прилично ретка појава. Исидора Секулић, која се као и Јелена Ј. Димитријевић остварила у путописној, епистоларној форми, навела је да у нас нема пуно путописа. Не рачунајући претходне векове и путописе Милоша Црњанског и Растка Петровића, Исидора Секулић констатује да је ова врста књижевности код нас пресушила. У периодици, такође, према писању Исидоре Секулић, путопис није био честа појава. Путописи су се објављивали углавном у *Политици*, у оквиру неког кратког путописног чланка. Износећи свој став, Исидора Секулић је пре свега мислила на путопис као уметничко и књижевно дело, оно које претендује да оствари високо естетски домет а не кратки путописни, новинарски текстови који су имали за циљ да испуњавају редовне рубрике. Аутори путописа теже да свој текст прикажу као веродостојан, истинит, непосредан одраз стварности, али како је путопис једно крајње лично виђење ствари, они могу да постану путописи унутрашњег живота као код Јована Дучића, затим покушај превазилажења усамљености и отуђености као код Исидоре Секулић или самозадовољни чин истицања сопствене личности, знања и спретности као код Јелене Ј. Димитријевић.¹⁹² Дакле, с једне стране, било је путника који су у описима других земаља и градова радо препричавали своје утиске и опажања. Примера ради, такав је био путопис Милорада Павловића Крпе „Напуљске шетње”, који је више допуњавао него што је мењао или унапредио чудну романтичарску љубав српских писаца према обалама Тиренског мора. На другој страни, путописна проза млађих писаца попут Исидоре Секулић служила је као средство за разбијање књижевних конвенција и оквира, као вежбалиште новог индивидуалистичког и персоналног стила, као попрште борбе за нову књижевну идеологију пробуђене самосвести и нову поетику трагања за сопственим стилем. „Писма из Солуна” Јелене Ј. Димитријевић, која су имала изражену оријенталну црту, употпунила су малени круг просвећених и модерно васпитаних жена у новој српској књижевности.¹⁹³

Иако је путопис као књижевни облик веома стар, он је свој прави процват доживео у доба просветитељства. Тада је циљ путописа био да поучи, побуди истраживачку или

¹⁹¹ Слободанка Пековић: *Стара Србија у путописима Јелене Димитријевић до Другог светског рата*, (ур.) Владимир Цветковић, ИКУМ, Балканолошки институт САНУ, књ. XVIII, Београд, 1997, стр. 143.

¹⁹² Слободанка Пековић: *Путничка писма као скривена аутобиографија*, МСЦ, 1998, стр. 186.

¹⁹³ Предраг Палавистра: *Историја модерне српске књижевности*, Београд, 1995, стр. 388-389.

авантуристичку страст, да забави, задовољи радозналост, али и да покаже ауторову памет, сналажљивост и знање.¹⁹⁴ Ипак, историја српске књижевности бележи да су њени најистакнутији представници такође били и светски путници у стране земље. Била би чак замислива историја српске књижевности у којој би главни догађаји били путовања њених делатника, а главни јунаци, да их тако назовемо, књижевни путници. Један од највећих путника у српској књижевности је Доситеј Обрадовић, а његова путовања можемо узети као образац за књижевна путовања у српској књижевности.¹⁹⁵ Доситеј је на својим путовањима и у сусретима са светом показивао необичну отвореност и пријемчивост према вредностима туђих култура. Као припадник свог космополитског века, он се осећао као истински грађанин света. Говорио је да му је „сва земља отечество и сви људи колико, уколико питомији и благонаравнији, утолико сроднији и милији”. Крећући се међу многим народима, он се често идентификује с њима, радује се њиховим успесима, брине њихову бригу.¹⁹⁶ Управо такво поимање светског путника и путописца развијала је и Јелена Ј. Димитријевић, која од свих српских путописаца и путника, чини се, најдаље отишла. На трагу Доситејевог мисли и поимања света, прихватања различитости у оквиру мање или више сродних култура, она је трагала за оним људским и универзалним, оним што укида различитости и људе спаја у један свет. Још једна сличност између највећег просветитеља у Срба и српске књижевнице јесте примарни циљ путовања а то је било учење. Доситеј је одлазио у оне градове и земље где је могао да стекне нека знања која су превазилазила оквире српске културе његовог доба. Из тог разлога су га путеви водили у духовна средишта других народа који су у културном развоју далеко били испред нас. Јелена Ј. Димитријевић је чинила то исто. Одлазила је на изворе нових сазнања, нових искустава, било да је то знање могла стећи на Истоку или Западу, Индији или Америци. За њу је свако знање било драгоценост а свако искуство непоновљиво. Такође, ова два књижевника везује и љубав према отаџбини, те у том смислу потреба да све што су на својим путовањима сазнали и открили пренесу својим сународницима, што дакле чини њихову мисију просветитељском. Можемо закључити да су та мисионарска путовања, како за Доситеја Обрадовића, тако и за Јелену Ј. Димитријевић, представљала својеврсни чин културе.

¹⁹⁴ Слободанка Пековић: *Стара Србија у путописима Јелене Димитријевић до Другог светског рата*, (ур.) Владимир Цветковић, ИКУМ, Балканолошки институт САНУ, књ. XVIII, Београд, 1997, стр. 144.

¹⁹⁵ Јован Деретић: *Огледи о српској књижевности*, Београд, 2007, стр. 181-182.

¹⁹⁶ Ибид., стр. 183.

Упркос ставу Исидоре Секулић, изнетом на почетку поглавља да је српски путопис у стагнацији, морамо констатовати, да посматрајући историју српске књижевности са данашње дистанце, путопис спада у велике жанрове српске књижевности. Нека од наших највећих дела жанровски управо припадају путописима. Путопис је много пре других прозних форми, као што су приповетка и роман, доносио уметничке плодове. Путопис је нарочито заживео у међуратном раздобљу када су код српских књижевника овог периода путовања постала књижевна опсесија. У том периоду предњаче Милош Црњански и Растко Петровић. Свакако да у том кругу књижевних путника Црњански заузима најзначајније место. У његовом књижевном свету путовање представља својеврсни феномен, а на трагу слике света. Такво поимање путовања и предела света налазимо у Јелениној зрелијој поетској фази (која је сачувана у рукопису) у којој описи градова и земаља имају лирски, ирационалистички дискурс. То је тежња за даљинама која се јавља као израз песничког доживљаја јединства света и повезаности свега што постоји. Тако Јелена у прозним путописима гаји рационалистички космополитизам, док у својој зрелијој доби, у лирским записима, попут Црњанског, тежи човеку, и оном што је првобитно, исконско, примордијално.¹⁹⁷

Можемо да закључимо да српска књижевност посматрана у целини, у свом целокупном постојању, од Светог Саве до данас, показује велику отвореност према свету. Шетња кроз историју српске књижевности открива нам да је она препуна прича о путовањима и путничких доживљаја, и то оних које имају аутобиографску основу, и да су међу њима најважнија путовања у стране земље и боравци у срединама туђих народа. Реч је о једној од невидљивих, перманентних традиција српске књижевности.¹⁹⁸ Основу путничке традиције чини доживљај простора, преласци граница, суочавање с другима, сусрети са туђим световима, али и са собом и својим властитим етничким и националним бићем што је више одлика историјске традиције. У путопису, ове две традиције спајају се у једно и једна другу допуњују. На примеру Јелене Ј. Димитријевић и њеног путничког искуства, можемо видети како се ове две традиције преплићу а самим тим и потврдити да она због свог књижевног национализма и космополитизма заузима значајно место у оквиру српске путописне прозе.

¹⁹⁷ Ибид. , стр. 193.

¹⁹⁸ Ибид. , стр. 191.

Једну од најсажетијих и најпрецизнијих дефиниција путописа дао је Јован Дучић рекавши:
„Путопис је зато пре свега аутобиографија једног срца и једне памети”.¹⁹⁹

¹⁹⁹Јован Дучић: *Моји сапутници*, Београд, 2008, стр. 190.

6. 1. „Писма из Ниша о харемима”

Ово дело, уједно и прозни првенац Јелене Ј. Димитријевић, објављено је у Београду 1897. године. Оно у потпуности одговара одређењима жанра коме припада. Ради се о документарно-дидактичкој прози с једне, и прози у облику писама, с друге стране. Прва одредница делу даје едукативни карактер а читаоцу пружа широка знања о начину живота и менталитету једног дела популације у крају који тежи да представи а који је дуго био непознаница због комплексних историјских околности. Друга одредница, пак, отвара пут субјективном виђењу света.²⁰⁰ Чини се да су обе одреднице значајне јер у сагласју нуде један искрен и непоновљив доживљај. Управо захваљујући оваквом књижевном поступку, путописи Јелене Ј. Димитријевић могу се у неизмењеном облику читати и данас.

Књигу путописа из Ниша чини шеснаест писама које је књижевница писала својој пријатељици, чије име не наводи у целости већ јој се обраћа само првим словом имена „Н.” Све оно што је доживела и непосредно видела у домовима нишких муслиманки, Јелена је пажљиво бележила након чега је и објавила ово, по много чему специфично дело. Јелена је као чест и веома цењен гост у домовима угледних Туркиња из Скопља, Цариграда, Солуна и Ниша имала прилике да се ближе упозна са њиховим обичајима што је за њу било више него драгоценост искуство, захваљујући коме је она, нешто касније, српској читалачкој публици до детаља могла да пренесе своје непосредне утиске. Управо то чини срж путпописне књиге „Писма из Ниша о харемима”. Ова књига представља јасан одраз тежњи времена у коме је настала, а то је тежња за што бољим упознавањем новоослобођених крајева Србије, након што се ослободила од вишевековне турске власти. Постоји низ дела која су настала из сличних побуда, поменућемо само неке од њих: „Путовање по Новој Србији” Сретена Л. Поповића, „С Дрине на Нишаву” Милорада Поповића Шапчанина, „С Мораве на Вардар” Стојана Новаковића...²⁰¹

Написано у епистоларној форми, ово дело одише спонтаношћу и једноставношћу. Због тог свог карактера, оно каткад асоцира на документ или фактографски пренету слику из живота. На тај начин, Јелена је дала реалистичан приказ догађаја и обичаја која их прате и

²⁰⁰ Јелена Јовановић: *Ниш и Нишлијке у прози Јелене Димитријевић* (Ј. Д. „Писма из Ниша о Харемима”), Ниш, 2003, стр. 5-6.

²⁰¹ Ибид. , стр. 5.

читаоцу понудила јасну слику живота муслиманских жена. Она је у овом делу посебну пажњу посветила свадбеним обичајима, почевши од просидбе (к'з арамак, на турском *kız aramak*) потом венчања (нићах, на турском *nikah*) и свадбе (дуђун, на турском *diğün*). У основи дела је дакле прича о несрећној невести, а основа композиције дела је муслиманска свадба са обиљем обичаја и церемонијала.

Свако писмо насловљено је термином који је везан за одређени обичај. Тиме се постигла целовитост појединачних делова који нису међусобно зависни, односно се који могу читати као засебни одељци. Ова писма се могу третирати и као етнографски водич кроз живот и обичаје нишких Туркиња. Ипак, форма писма подразумева извесну субјективност јер у њима ауторка износи садржај који је уско повезан са њеним личним доживљајем. У самом делу се може трагати и за формом кратког романа о чему сведочи веома чврста структура дела. У првом писму које је насловљено са *Први пут у Нишу*, књижевница нам саопштава своје намере и разлоге за писање овог дела: *Буде ме старе, па и младе много милују. Љубав и велика поверљивост њихова учиниле су да све видим; а ја ћу сад бити према њима индискретна! Описаћу нашим муслманске обичаје, што се врше преда мном, као пред муслманкама, обичаје, о којима мусломани немусломанима нерадо причају; обелоданићу свому роду тајне, скојих се преда мном диже завеса као пред Пророковим кћерима, тајне, које буде више чувају од нас но лица своја од „грешних очију”.*²⁰²

Занимљиво је да се и у овом делу Јелене Ј. Димитријевић јавља симбол сунца. Наиме, друго писмо насловљено са *К'з бакмак (углед)* почиње једним врло поетичним приказом у коме се посебно истиче симбол сунца: *Родило се сунце јарко: ја сам устала, умила се хладном водом са брзе Нишаве и хитам да ухватим булбула, чији ми глас дирну срце још у рану зору. Не ухватим ли га брзо, вај-бана (куку мени)–одлетеће ми!– јер тај булбул хитрих крила и теби мила гласа–мисли су моје.*²⁰³ Симболом сунца се и завршава пустописна приповест из Ниша. Последње, шеснаесто писмо насловљено са *Саба'ћеифи (јутарња воља, добро расположење)* започиње исто тако поетичним приказом којим нас је књижевница и увела у ову приповест о харемима: *Још мало, па ће заћи сунце; још само мало, па ће се чути са минарета езан. У ђул-бакчи сам, ево; до уха, до душе допире шум брзе Нишаве...*²⁰⁴

²⁰² Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина прикажња*, Ниш, 2003, стр. 17.

²⁰³ Ибид. , стр. 21.

²⁰⁴ Ибид. , стр. 119.

Главна јунакиња ових писама, муслиманка Хајрија оличење је харемске жене чија је судбина симболично била књижевна инспирација многих Јелениних, каснијих дела. Настојећи да продре у саму суштину муслиманске културе и њених обичаја, Јелена нам преноси нека знања која је сама стекла, управо тако што је била у додиру са нишким муслиманкама. Ова приповест је у потпуности заинтриговала Јеленино књижевно биће те је она овим путем наставила и у каснијим годинама. Оно што се с овом књигом окончало јесте приповедање о муслиманском свету и његовим обичајима а оно што је трајно остало урезано у њеном сећању и што ће се касније испоставити као једна од централних преокупација њеног књижевног стваралаштва јесте жена и њена слобода. У корелацији са тим питањем слобода је и један аспект који се намеће као врло занимљив за истраживање а своди се на испољавање сексуалности харемских жена. Описујући ноћна харемска весела као саставни део свадбених свечаности, Јелена је ставила акценат на специфични облик људске праксе који ће њеном целокупном стваралаштву дати валер контраверзе али и унети нови елемент у српску књижевност који чак и у савременом добу представља табу.²⁰⁵ Управо тај елемент отвореног писања о сексуалности, нарочито између жена, показује извесну луцидност Јелене Ј. Димитријевић и спремност да се упусти у пределе људске психологије и интима о којима се у њено доба није смело отворено говорити. Тематика лезбејства, односно лезбејског односа између харемских жена, има своје корене још у Јелениној поезији где је књижевница описима пуним сензуалности истицала женску бит, односно њену лепоту. Свет муслиманских жена је свет строгих правила и јасно постављених граница у оквиру дозвољеног понашања. Харемске жене, због потпуне изолованости, пре свега од мушког света, неретко су биле упућене једна на другу, те није био редак случај да се развије изванредан близак и присан однос међу њима. Без сумње, хомосексуалност је са становишта исламске религије забрањен вид сексуалности. Међутим, Јелена нам у свом путопису дочарава један вид приватног живота Туркиња, као сведочанство да строги религиозни морал није нужно био и поштован. Намеће се закључак да турски однос према сексуалности, као концепту разапетом између биолошког, друштвеног и физичког, функционише на неколико нивоа: кроз теоријско поштовање религиозних и моралних закона, и у складу с тим строго утврђени бинаризам мушка доминација– женска потчињеност, али и кроз животну праксу која се заснива на моделирању ових правила, у складу са потребама појединаца, практиковањем хомосексуалних/лезбејских односа који се

²⁰⁵ Мр Јована Реба Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010, стр.

прећутно прихватају као неминовност сувише ригидног система и паралелно с тим: потпуна слобода у истраживању и померању граница сексуалног задовољства.²⁰⁶ Јелена Ј. Димитријевић, пак, ни у једном тренутку не износи свој лични став у односу на тему о којој пише. Она наступа као објективни приповедач који само преноси оно што је видео и доживео. Однос међу харемским женама се може окарактерисати и као сестрински, првенствено из разлога што све те жене деле исту судбину. Уколико би на компаративном примеру требало да прикажемо разлику између српске и турске жене, закључили бисмо да док Туркиње размишљају о својој лепоти и негованости, док се посвећују ужитку, макар то било међу истим полом у оквиру харема, дотле су српске жене оптерећене радним обавезама у кући, без могућности да се посвете себи и свом унутрашњем бићу.

За објављивање књиге „Писма из Ниша о харемима” постојао је двоструки разлог. Први је био тај што је Јелена као ретко ко у то доба познавала оријентални живот, нарочито живот турских жена у харемима, а други је тај што је интересовање за обичаје доскорашњих господара било велико. Једна од ствари које су закупљале њену пажњу а које су проблематизоване у овом путопису јесте однос према сопственом народу који се супротставља свим осталим. Уопштено посматрано, уметничке и књижевне идеје са почетка 20. века биле су испуњене тежњом да се исказе целовито национално биће.²⁰⁷ То је било време величања сопствене традиције, прожимања националних култура и страних утицаја. Ни Јеленино књижевно дело у том смислу није заостајало. Међутим, демистификацијом свакодневице нишких муслиманки, Јелена такође показује пионирску бригу за проблеме мањинске културе у сопственом окружењу. Не треба, ипак, превидети и њену јасно наглашену *националну* дистанцу спрам предмета интересовања која га дефинише као другачије, *друго*, док идеју о националној различитости успоставља као конструкт утемељен на субјективном искуству управо те исте различитости.²⁰⁸ Патриотизам Јелене Ј. Димитријевић се тако, с поезије пренео и на прозу, те тако у њеном првом прозном делу, на самом његовом почетку наилазимо на изливе врло јаких, родољубивих емоција. У првом писму у коме се књижевница присећа Ниша, исписан је њен лични доживљај овог града који је претежно испуњен наглашеним религиозним осећањем и патриотизмом: *Пишући ово, слике*

²⁰⁶ Ибид. , стр. 32.

²⁰⁷ Слободанка Пековић: *Српска проза почетком двадесетог века*, Београд, 1987, стр. 9.

²⁰⁸ Симона Чупић: *Родни имагинарни Балкан: Паја Јовановић и Јелена Димитријевић*, (ур.) Мирослав Тимотијевић, *Између естетике и живота: представа жене у сликарству Паје Јовановића*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 2010, стр. 100-101.

из најскорије прошлости славнога Ниша изиђоше ми пред очи. Често, врло често, па и сада мислим на то: како ми беше, кад му се први пут, после непуна три месеца од његова ослобођења приближих; кад видех врта мунарета на џамијама турским, на која сунце, залазећи бацаше лепо златне зраке своје, а још лепше на голема кубета наше красне Саборне Цркве...²⁰⁹ Феномен патриотизма у овом делу Јелене Ј. Димитријевић треба посматрати у контексту времена у коме је живела. Полазно опредељење Јелене Ј. Димитријевић није био само став према нацији, већ према ширем и комплекснијем појму домовине, при чему се мора водити рачуна о томе да је то време убрзаног формирања модерне нације и посебног националног усхићења насталог после ослобођења јужних крајева Србије.²¹⁰ У том стилу исписани су и ови први утисци о Нишу: *О свето место! Пет столећа си стењало под јармом турским, а свака ти је стопа земље крвљу поливена из које изниче твоје ослобођење! На бедему градском лепрша се застава српска-славећи правду Божју и слободу твоју. Полумесец уступи место злаћаном крсту, поклони му се и нестаде га!...*²¹¹ Имајући у виду Јеленину окренутост ка Истоку, добро познавање његове културе и изражен степен толеранције према различитостима, јасно је да су ови, с усхићењем исписани редови, израз једног дубоко личног осећања које је постало и опште место у свешћу српског народа тога времена. Тај патриотизам, није ништа више но обележје једног историјског тренутка. Историчар књижевности Павле Поповић се осврнуо на тај сегмент Јелениног дела, који је био и обележје њене поезије. Он је, о Јеленином делу и његовим карактеристикама овако записао: „Она је опевала старе српске земље, Стару Србију и Маћедонију, са патриотизмом који се може разумети у данашње време.”²¹² Изражено усхићење због ослобађања српских крајева није подразумевало мржњу према муслиманима већ, напротив, при описивању бивших турских крајева изражава се заинтересованост за начин живота и обичаје недовољно познатог и по много чему другачијег народа. Може се рећи да је упознавање живота муслимана представљало изазов за нашу књижевност и његове протагонисте. У тренутку када више није било опасности од ропства, интересовање за оријентални свет је порасло, те је тако, до тада

²⁰⁹ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, Ниш, 2003, стр. 17-18.

²¹⁰ Слободанка Пековић: *Јеленина писма. Писма из Ниша о харемима*, Горњи Милановац-Београд, 1986, стр. 9.

²¹¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, Ниш, 2003, стр. 18.

²¹² Павле Поповић: *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, (прир.) Мирослав Пантић, *Књижевна критика-књижевна историографија*, Београд, 2002, стр. 219.

незамислива појава ближег упознавања муслиманског света и благонаклоност према њему постала сасвим прихватљива. У том смислу се књижевна интенција Јелене Ј. Димитријевић да кроз путопис о Нишу и његовом харемског животу заправо позабави неким мање познатим а веома интригантним елементима муслиманског друштва, потпуно уклопила у тадашње књижевне тенденције и очекивање књижевне публике.

С књижевног становишта, ово дело је спој народне и уметничке поетике.²¹³ Народно стваралаштво оличено је у бројним примерима народне поезије, а посебно реторичких говорних облика и других елемената из усменог народног стваралаштва и народне културе. Управо оваквим стваралачким поступком, дакле уграђивањем народних елемената, Јелена Ј. Димитријевић се сврстава у писце чије књижевно дело постиже висок уметнички домет. Та појава има своје представнике у светској књижевности: Хомер, Данте, Пушкин, Шолохов, као и у домаћој: Његош, Борисав Станковић, Иво Андрић, Михајло Лалић...²¹⁴ Ово дело је својеврсна ризница турског и српског фолклора чији се утицаји осећају и данас. Оно је такође захвално и за изучавање материјалне и духовне културе једног историјског периода у Нишу који представља културно благо српске културе.

Ништа мање, занимљив је и језик који такође може представљати посебан предмет проучавања. Језик, као особеност Јеленине прозе, долази до изражаја и у овом делу. Ради се о књижевном језику којим се у Србији говорило пре више од сто година. Такође, то је језик с обилем дијалеката, потом дијалекатским изговором муслиманског становништва, као и самих турских речи и израза. Јелена се трудила да за све непознате речи или појмове напише значење како би читалац несметано могао да се посвети читању књиге. Упркос томе, језик којим је написана књига „Писма из Ниша о харемима” могао је да представља извесну препреку у разумевању самог дела и да утиче на одбијање читалачке публике. Такође, такав језик је могао да обесхрабри и бројне истраживаче који би евентуално пожелели да се позабаве овим Јелениним делом са становишта етнологије и културне историје. Може се закључити да је за разумевање овог дела и истраживачки рад потребно познавање турског језика, као и турске културе и обичаја. Свакако да је за верни приказ и опис турских обичаја који су веома богати и садржајни важно да их прате устаљени језички изрази који су саставни део тих обичаја. Одређени турски обичаји и поступци, попут утврђених формула, увек су

²¹³ Борислав Првуловић: *Јелена Димитријевић. Писма из Ниша о харемима*, Зборник радова наставно-научне групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности, Ниш, 1990, стр. 156.

²¹⁴ Ибид.

праћени одређеним и за ту прилику примереним изразима. Значајно је нагласити да у овом делу Јелене Ј. Димитријевић проналазимо трагове турског говорног језика, прецизније речено, реченице које су са граматичке и лексичке, али и са правописне стране правилно пренесене. Дакле, нису у питању само турцизми који су временом постали саставни део српског језика, већ је Јелена настојала да своје, може се рећи, солидно познавање турског језика, инкорпорира у ово дело, чиме њен текст добија на аутентичности. Употреба турске лексике одражава, с једне стране полиглотију Јелене Ј. Димитријевић, а с друге стране, говори и о српској језичкој баштини. Наиме, елементи турског језика, пре свега лексике, а затим и морфологије, оставили су трајног и дубоког трага у српској култури и језику. Према данашњим сазнањима, и проценама, у српском језику у употреби је, што говорном, што писаном облику, између осам и десет хиљада речи оријенталног порекла, који се једним именом називају турцизми, будући да је турски односно османски језик био посредник у њиховом преношењу.²¹⁵ Турцизми су, заправо, један од најчвршћих кохезивних фактора онога што се у лингвистичкој балканологији назива балкански језички савез, пошто трансверзално повезују у мањој или већој мери различите језике балканских народа и етничких група. Они уједно представљају једно од најјучљивијих и систематски најрелеватнијих манифестовања ограничености исламске/османске/оријенталне компоненте у култури балканских народа.²¹⁶

Јелена Ј. Димитријевић је познавала оријенталну књижевност и књиге муслиманских путописаца по нашим крајевима. Она је дакле, ту књижевност упијала са извора и тако стекла навику за китњастим писањем. Оно може да засмета садашњем читаоцу, али је било незаобилазно у њеном делу из разлога што се Јелена угледала на оријенталне писце и што је желела да свој говор што више приближи муслиманкама. Сама је приметила да Туркиње воле деминутив те се и она трудила да га употребљава кад о њима пише и да се њима обраћа на начин на који су то оне чиниле. У писму под насловом К'з арамак (просидба) Јелена на овакав начин описује језик који је слушала у харемима: *Мусломански језик, веле хареми, сладак је шекер гиби (као шећер), те кад га слушаш разгалиш се њиме као ми шербетом, који*

²¹⁵ Мирјана Маринковић: *Преглед турско-српских књижевних веза 1965-2000*, Београд, 2008, стр. 7.

²¹⁶ Дарко Танасковић: *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, (ур.) Драган Станић, *Летопис Матице српске*, Год. 184, Књ. 482, св. 4, Нови Сад, 2008, стр. 681.

нијемо уз Рамазан, кад нам се езаном акшам објави...²¹⁷ Речи употребљене у деминутиву представљале су израз љубави и нежности. Један од примера је израз *таатли булбулцик* (слатки славујчић).

Један од елемената којим се Јелена послужила у дочаравању живота харемских жена су и описи, који као да подсећају на приче из *Хиљаду и једне ноћи*. Лепота жена и младих девојака-ханума описана је врло детаљно. Унутрашњи декор кућа и башти упућују на интенцију књижевнице да нам на што веродостојнији начин представи како живе муслимани у Нишу. Описи су део Јелениног књижевног поступка, у ком год роду да се опробала. Они су врло значајан елемент који се, заависно од сврхе, може посебно тумачити. Захваљујући подробним и пластичним описима, ово дело постаје вредно са антрополошког и етнологског становишта. Они дакле, немају само функцију улепшавања књижевног текста већ и шире значење. Значајан елемент путописа из Ниша представљају и врло вешто уметнуте севдалинке. Оне као део оријенталне књижевности, у овом делу конкретно прате свадбене обичаје и имају функцију истицања фолклорне традиције. Читаво дело обилује песмама, деловима песама, стиховима, полустиховима адекватним за једно свадбено весеље. Највише има обредних свадбених песама, потом љубавних, песама уз чочечке игре (*Сељаник* и *Зејбек*) као и песама уз харемске игре. Постоје само две песме патриотског садржаја, једну певају Срби о Нишу, а друга је везана за турску историју која се међу Турцима могла чути само у ретким приликама.²¹⁸ Сама књижевница о тим песмама каже: *Колико сам се наслушала код була песама севдалијских... јуначких не чух никада (чак нисам могла дознати ни да ли их имају) а родољубиву чух свега једну, спевану, како ми рекоше, за време комадања Турске 1877. године*. Та песма гласи: „Ујан, Султан Азис, ујан, Ђор- не хале Ђелди цихан” (на турском би било: *Uyan sultan Abdülaziz, uyan, gör ne hale geldi cihan*) што би у преводу на српски језик значило: *Пробуди се Азис султане, види овај свет у какво је дошао стање...* Овај податак показује да харемски, лирски свет није неговао епику, са изузетком неке песме која се односила на прошлост Турске.²¹⁹

Путопис „Писма из Ниша о харемима” заинтригирао је књижевну критику те су о овом делу објављивани чланци и критички прикази у тадашњим водећим књижевним часописима.

²¹⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима*. Бул-Марикина приказња, Ниш, 2003, стр. 28.

²¹⁸ Борислав Првуловић: *Јелена Димитријевић*. Писма из Ниша о харемима, зборник радова наставно-научне групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности, Ниш, 1990, стр. 148.

²¹⁹ Ибид., стр. 150.

Тако је у 1897. године, у *Бранковом колу*, у рубрици *Ковчежић* објављен књижевни приказ путописа. У њему се каже: *Приказати у скромну оквиру писама читав роман и то не роман једнога лица него читаве нације, роман источанскога духа који полагано али неминовно таје на вратницама Јевропе, заиста је лепа заслуга, у толико лепша, у колико ни сам писац није мислио да нам обележи што више осим неколико етнографских момената харемског живота. Гђа Јелена, која нам је позната као песник наивног Нишлијског жаргона протканог источњачким арабескама створила је овом приликом уметничко дело, пуно лирског заноса који нас нехотице заводи у чаробне светове оних бујних машта, што их сањасмо, читајући бајке из Хиљаде и једне ноћи...*²²⁰

Јелена Ј. Димитријевић посебан је пример женског отпора укључивању у доминантан национални/националистички дискурс и конструисању његових наратива. Управо дело „Писма из Ниша о харемима”, које се по свом духу пре свега одређује као антрополошко, у теоријском контексту представља расправу о измишљању/одређивању или колонизовању другог на Балкану. Тако Јелена Ј. Димитријевић поприма парадигматична обележја „беле жене”, колонизаторке, која стиже да спаси и ослободи „оријенталне жене”. Ипак, она је током упознавања са животом оријенталних жена изгубила своје одредиште у националној култури у коју је требало да се врати. Она је одбила да конструише оријенталну прошлост и управо зато остала без културног одредишта, односно, њена култура је остала без ње. Она оријенталном није придала само симболички статус, што би било у складу са хтењима националне културе, него и онтолошки. Учинивши то, она је порекла и осујетила покушаје нових, у деветнаестом веку насталих балканских националних држава да створе историјске наративе који треба да уклоне још увек живо, једва потиснуто оријентално/турско културно наслеђе и сместе га у давну прошлост где треба да послужи као сведочанство о окончаној историјској фази у еволуционом процесу цивилизације.²²¹

²²⁰ Цензор: *Писма из Ниша. О харемима, од Јелене Јов. Димитријевића*, (ур.) Паја Марковић Адамов, *Бранково коло* III, бр. 30, Сремски Карловци, 1897, стр. 956.

²²¹ Невена Ивановић: *Запоседање другог и манипулација „женским писмом”*, Реч бр. 59/5, Београд, 2000, стр. 214-215.

6. 2. „Ђул-Марикина приказња”

Приповетка „Ђул-Марикина приказња” први пут је објављена у Београду 1901. године. По својој тематици, ово дело се претерано не разликује од њеног претходног дела „Писма из Ниша о харемима”. На истом идејном путу, нешто другачијег књижевног поступка, ова два дела спадају у корпус прозних остварења која су посвећена Истоку и жени и у којима доминира традиционални елемент, с том разликом што је у овој приповеци, главна јунакиња Српкиња из Ниша а не Туркиња што је случај у путопису из Ниша. Такође, по језику и стилу, као и по главним мотивима, ова приповетка наличи песми *Баба-Краса* у којој се наслућују први трагови прозног изражавања Јелене Ј. Димитријевић. Рађена истим књижевним поступком, приповетка „Ђул- Марикина приказња”, моће се рећи, прозни је пандан приповетке у стиху *Баба-Краса*. Ово дело је у целини написано старонишким дијалектом. На дијалекту Марика казује своју „приказњу”, на њему се воде дијалози, на њему се дају описи природе и душевних стања. То је јужноморавски чаршијски говор са пуно турцизама којим се говорило у Нишу у последњој четвртини деветнаестог века.²²²

Жанр ове приповетке на неки начин је представљен у самом наслову, мада није у потпуности написана према најављеном жанровском моделу. Ова приповетка се састоји од пет поглавља и чини је прича у причи. Јелена се у тој причи јавља као наратор и као актер и пише нам приповест о животу једне старе Нишлијке.²²³ У основи приче је исповест жене која је промашивши своју праву љубав, промашила читав живот. Ђул-Марика, дакле, приповеда о својој љубави према веренику Димитрију. Та љубав, обострана и дубока, прекинута је на сâм дан венчања из тривијалних разлога, те двоје младих бивају присиљени да ступе у брак са наметнутим особама.²²⁴

²²² Љубисав Ђирић: *Модални облици у Ђул-Марикиној приказњи Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 193.

²²³ Ала Татаренко: *Жанровски оквири приче о љубави (Писма из Ниша о харемима и Ђул-Марикина приказња Јелене Димитријевић)*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 73.

²²⁴ Љубисав Ђирић: *Модални облици у Ђул-Марикиној приказњи Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 193.

Као што видимо, и у овом делу централно место заузима љубавна прича коју кроз „приказњу” жена приповеда својим пријатељицама. Јелена је тако, у два одвојена књижевна дела приказала судбину и српске и турске жене, нагласивши сву трагичност женске судбине која се манифестује кроз промашену љубав. По много чему ове две приче чине једну целину. С једне стране говоре о животу жена у Нишу, њиховим обичајима, наметнутим правилима и скучености простора у који су као у харем биле затворене, а с друге стране потврђују тезу да је положај жена био тежак, без обзира биле оне Српкиње или Туркиње. Јелена је оваквим поступком желела да покаже универзалност женске судбине, јединственост женских тежњи, идеала и емотивног унутрашњег света који колико год био обојен традицијом и обичајима, у сваком смислу остаје на нивоу општег, женског, мисаоног и осећајног склопа. Чини се да је Јелена дубоко продрла у унутрашњи свет жене и да је сопствена лутања и недоумице инкорпорирала у реалне приповести о женама које је познавала а које су јој послужиле да прикаже велику истину.

Значајан елемент ове приповетке је и приказња, односно приповедање пред скупом, у овом случају искључиво женског света. Чињеница да ово дело није случајна исповест већ исповест која је неки начин подстакнута од других, самом делу даје на драматичности која се изводи за одабрану публику. Жене, окупљене у неку врсту публике, радознано слушају драматичну приповест старе Нишлијке. Јелена овако описује тренутак у коме су жене од Ђул-Марике тражиле да им исприча своју интимну приповест: *Све је окупише. Молбе, заклињања, преклињање, умињавање. И шта ће, куд ће? Пристаде. Мени ће причати, тако рече. И замоли те изиђе из собе домаћин: нема, вели, воље да прича „при мужи”. Још више се завали на јастук, наслони главу на руку и загледа се према себи у зид, у једну тачку само, где, без сумње, виде големи свет свој, далеку прошлост своју, младост, радост...*²²⁵ Посебно је занимљив израз „при мужи” јер у себи садржи неке културолошке карактеристике. Приче о љубави, интимне приповести и најтананија осећања могла су да се поделе само са женама. Друштвена правила и породични односи наметали су женама моделе понашања које су оне морале да поштују, било то по цену сопствене несреће. Као што главна јунакиња књиге „Писма из Ниша о харемима”, Хајрија, о својој љубави разговара са својом сестром Фатимом, тако у овој приповеци јунакиња Ђул-Марика своју причу приповеда женама које су окупљене

²²⁵ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима. Ђул-Марикина приказња*, Ниш, 2003, стр. 143.

у неку врсту женског скупа чиме сама форма приказње добија карактеристике усмене књижевности.

Посебно је занимљив елемент фантастике који упућује на мисаону вишеслојност ове приче. То је својеврсна фантастика реализма која представља једну врсту рафинираног уметничког поступка. Истовремено, фантастични елементи уткани у ову приповетку наглашавају дискурс женског поимања света и приказују једноставност женске перцепције устројства догађаја.²²⁶ У самом наслову приповетке наказује се симболично значење. Реч *Ћул*, у значењу *ружа* која је саставни део имена главне јунакиње, наглашава лепоту девојке која не остаје у својој основној функцији већ, напротив, постоји како би нагласила несрећну судбину главне јунакиње. У том поступку можемо тражити баладични тон ове приповетке, и наново елементе народне књижевности којима је Јелена прибегавала и у својим ранијим радовима. Симбол руже је симбол женског принципа. Ружа у оријенталном свету, такође, има веома снажно симболичко значење и у честој је употреби, првенствено у мистичкој поезији. Можемо рећи да је Јелена и у српској народној и у оријенталној, мистичкој књижевности, пронашла идејну потпору за своју причу. У симболичком свету Јелене Ј. Димитријевић симболика руже истовремено говори и о амбивалентној природи српске културе, о оној паганској и оној духовној, хришћанској. Ружа с једне стране симболизује „Венерину крв”, те је, следствено томе, коришћена у магијске сврхе, односно за љубавна врачања. С друге стране, ружа је у вези са култом Богородице, и симболизује невино проливену Христову крв. У Нишу се пак, верује да је ружа симбол „девичанске крви” и због тога представља женски принцип. Црвена боја, симболизује живот, а у конкретном случају и унутрашњу ватру жене, односно имплицира њену потенцијалну плодност.²²⁷ Дакле, сва симболика садржана у имену главне јунакиње, наглашава вишеслојност ове приче. Јелена Ј. Димитријевић се у свом наративном поступку не служи само фолклорном, већ и ониричком фантастиком, која упућује на одређен степен модерности из разлога што доприноси имплицитној психологији главне јунакиње.²²⁸ Иако се у критичком осврту на ову приповетку углавном наглашава исповедни карактер Ћул-Марикине приказње, помоћу ког списатељица ставља своју јунакињу у први план, не сме се заборавити ни улога аутора ове приче, односно у исто време слушаоца и

²²⁶ Драгана Бошковић: *Фантастика у приповеци Ћул-Марикина приказња Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 128.

²²⁷ Ибид., стр. 129.

²²⁸ Ибид., стр. 132.

њеног актера. Усвојена из руске и украјинске књижевне традиције, техника сказа, веома је коришћена за време српског реализма као својеврсно средство неприметног увлачења читаоца у причу и као врста доказа о веродостојности оног исприповеданог. Чињеница да одређени ликови приповедају представља врсту меморатске форме која је такође саставни део предања и легенди, што наново доприноси онеобичавању и фантазмомогоричности приче.²²⁹ Елементи преузети из фолклористике, народних веровања и симболике, као и искључивање мушких ликова из приповедања, упућује на женско писмо, подразумевајући и говорни и писани језик. Жене су свакако конзервативније и истрајније у неговању извесних обичаја него што су то мушкарци, те и главна читалачка публика оваквог штива, по природи треба да буду жене. Јелена је овом приповетком показала изузетан посматрачки дар, потом способност задирања у психологију жена, све то обликујући српском народном традицијом и веровањима дубоко укоревеним у наше народно биће. Користећи се симболиком преузетом из усмене књижевности и елементима фантастике, Јелена открива своју тежњу да се, као женски писац, приближи женском свету и да га прикаже у његовој непосредности. За разлику од других представника фолклорног реализма, Милована Глишића или Стефана Митров Љубише који су се подсмевали и критиковали сујевеље, Јелена је том свету симбола и фантастичних представа пришла с једном озбиљношћу, са истом оном којом је презентовала веровања и обичаје муслиманских жена, описаних у путопису „Писма из Ниша о харемима”. Приповетка „Ђул-Марикина” прикажња се може разумети и открити у својој лепоти једино уколико се сагледа у светлу суптилности и непосредности женског света који у свему препознаје фантастичност свеопштег поретка.²³⁰

Осим љубавне приче која дочарава живот нишких жена, њихових догодовштину из младости и сећања на прошлост, приповетка „Ђул-Марикина прикажња” доноси и кратак осврт на стари Ниш. Приводећи своју причу крају, Ђул-Марики се осврће и на Ниш према коме је гајила посебна осећања и чију слику из старих времена чува као најдражу успомену. Она каже: *А, мој младос', и жалос' и радос'! а, Ниш, срма ђумиш— убав ли у моје младо време беше! Нишлије, севдалије!*²³¹ Сама књижевница своју приповетку завршава неком врстом опроштаја од старог Ниша и њених пријатељица Нишлијки. Она пише: *Захвалила сам*

²²⁹ Ибид. , стр. 134-135.

²³⁰ Ибид. , стр. 137.

²³¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Ниша о харемима. Ђул-Марикина прикажња*, Ниш, 2003 , стр. 190.

*домаћици на дочеку а Бул-Марики на њеној приказњи; опростила сам се са старим, добрим Нишликама... А Ниш? Препорођен, други више и не личи на онај Ниш из Бул-Марикине приказње...*²³²

Приповетка „Бул-Марикина приказња” добила и свој критички приказ који је био објављен у Српском књижевном гласнику 1901. године. Текст потписан именом Ј. Лукић доноси кратак осврт на ово дело Јелене Ј. Димитријевић. У њему се каже: *У својој приповеци Бул-Марикина приказња описује нам г-ђа Димитријевићка породични живот Српкиња у Нишу за време Турака...*²³³ О Јеленином књижевном стилу употребљеном у овој приповеци аутор каже: *Г-ђа Димитријевићка прича лако и природно. Она нам у својој приповеци тако лепо и истинито слика српски живот у Нишу пре ослобођења његова, да читалац добива потпуну слику из живота Срба Нишлија из тога доба.*²³⁴ Аутор овог текста, хвалећи Јеленино писање, а завршавајући свој приказ додаје и ово: *Ово је приповетка госпође Димитријевићке за нашу књижевност добитак, и госпођа Димитријевићка већ заузима часно место у нашој књижевности. Кад госпођа Димитријевићка уме овако лепо да пише, онда она не треба да остане само при овом, што је до сад написала, већ треба да нам још пише и приповеда, а ми се надамо да ће она то и учинити.*²³⁵

²³² Ибид.

²³³ Ј. Лукић: *Бул-Марикина приказња*, (ур.) Богдан Поповић, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1901, стр. 146.

²³⁴ Ибид. , стр. 148.

²³⁵ Ибид. , стр. 149.

6. 3. „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум”

Књигу под насловом „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум” чине три приповетке које су добиле назив по именима Туркиња, које су и главне јунакиње истоимених прича. Треба напоменути да је осим ове три приповетке, Јелена Ј. Димитријевић о харемском животу турских жена писала и у приповеци „Замбак-ханум (Прича из старе Турске)” која није саставни део ове књиге, али се због своје тематике може сврстати уз приповетке „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум”. Прича „Замбак-ханум (Прича из старе Турске)” објављена је у часопису *Мисао* (Књ. 14, Св. 4, 1924), чији је уредник био Сима Пандуровић. У фусноти је дата напомена да је Јелена ову причу, у оригиналу, на енглеском језику, читала на једном женском скупу у Њујорку.

Приповетку *Фати-султан*, Јелена је посветила својој пријатељици Јоки Петровић-Његош. Све три приповетке представљају одломак из харемског живота, при чему се у свакој од приповедака инсистира на различитом аспекту живота турских жена. Прва од три приповетке у својој основи има причу о Туркињи Фати-султан чији је отац Ахмед-Хафуз, први имам Свете Софије, рођак султана Махмуда, због злочина које је починио протеран из Цариграда, и одлазећи с породицом преко Солуна, пресељен у Прокупље. Ради се о још једној трагичној приповести у чијем се центру налази жена и њена несрећна судбина. У уводу ове приче посебно се наглашава сета због остављања родног Истанбула што је уједно и симболична представа велике животне промене због које се судбина једне девојке у потпуности мења и на крају завршава трагично: *И тај дивни град, с много душа, велики, по мусломански и Стамбол и Дер-Се’адет, то јест Врата Блаженства, на седам брегова, искићеним смоквама и маслинама, лимунима и неранцама, и ружама и јасмином, тај чаробни град Фати-султан оставља онда када треба да је у њему; велика је девојка. Родитељи греше, деца испаштају...*²³⁶ Након драматичних догађаја и наметнутих бракова, заробљена у вртлогу наметнутих традицијских образаца, јунакиња ове приче озбиљно оболи. Јелена је на врло потресан начин дочарала крај једног младог живота. Последње поглавље ове дуже приповетке посвећено је опису последњих тренутака живота јунакиње Фати-султан. Сâм опис смрти пун је емотивног набоја који има функцију да нагласи трагични усуд главне јунакиње.

²³⁶ Јелена Ј. Димитријевић: *Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум*, Београд, 1907, стр. 8.

Опис мртве девојке дочаран је на овај начин: *Фати-султан лежи мртва, лепа, лепа, као да је заспала; коса се по јастуку просула; јорган јој доле код ногу; једна ножица, још бела, с црвеним табаном и ноктима, вири испод ружичасте, свилене хаљине, златом извезене...* И ова приповетка, као и остала прозна остварења из корпуса харемских прича обилује богатим описима који на врло пријемчив начин, дочаравају причу у чијем се средишту налази Јеленина књижевна фасцинација, односно жена. Ова прича је још један Јеленин покушај да укаже на погубност наметнутих норми понашања која обесправљују жену и укидају јој право на слободу одлучивања. Одлучивши се за овакав крај, односно одлучивши се за смрт главне јунакиње, Јелена настоји да истакне трагичност како појединца, тако и целог друштва, које зарад традиције и опште прихваћених лоших обичаја, жртвује млад живот, и тако показује немарност према жени и њеној судбини.

Приповетка *Сафи-ханум*, објављена је кроз одломак у *Српском књижевном гласнику* (књига III, бр. 6, 1901.) који је тада уређивао Богдан Поповић. Чињеница да је одломак из приповетке објављен у тако реномираном књижевном часопису потврђује квалитет саме приповетке и успех Јеленине књижевне замисли. Ова приповетка је краћа од претходне и концентрисана је на један одломак из живота Туркиња у Скопљу. Јелена је ову приповетку посветила још једној својој пријатељици, Ђ. Ј. Батут. У уводу приповетке Јелена нам дочарава место на коме се одиграва радња њене приче и представља нам њене главне јунаке: *У Али-пашину харему, у Скопљу, скупио се велики меџлис. Ту су све пашинице, и међу њима вали-пашиница, па миралај-бејовице и бинбашице и многе бејовице; скупиле се и старе и младе хануме, и лепе и ружне, а све богате.*²³⁷ Ова реченица упућује на главну поенту и поуку приче. Чињеница да су харемске жене о којима Јелена приповеда биле богате, и да им је без обзира на физички изглед и године старости то била заједничка особина и карактеристика која их је препоручивала да буду у заједничком друштву, односно да се окупе у меџлис, посебно истиче карактер Јеленине јунакиње Сафи-ханум. Већ при самом избору имена за своју јунакињу Јелена се определила за име Сафи, придев који у турском језику означава нешто чисто, право и без примеса. Управо је тако и грађен лик Сафи-ханум. Њу Јелена овако описује: *О, не! Од својих је друга лепша, од свију је најлепша и најмлађа Анадолка из града Смирне, жена вали-пашина млађега јавера (ађутанта), Сафи-ханум! Родом из Анадола, а личи на Черкескиње! Чуде се чудом све хануме, кад о њој говоре. А да ли*

²³⁷ Ибид. , стр. 151.

личи на Черкескиње што је баш као оне жене које од камена режу неверници или их на платну граде безбожници? Није. Но што је висока, танка и права као селвија (кипарис), као да су је Черкескиње повијале. И што су јој обрве и трепавице црне, а очи плаве као смирско небо, што су бадем, и што су махмур (сањиве)²³⁸.

Јелена такође описује и њену одећу као и комад накита који је од посебне важности за заплет ове приче: *И она је лепо обучена; а место бисера и драгог камења, под белим грлом јој је, на препредену ибришиму, велики маџар-алтани, то јест маџарски златан новац од пет дуката уједно и триста гроша.*²³⁹

Сафи-ханум је млада жена, стидљива и добродушна, чије милосрђе и доброта долазе у први план када се сусретне са женом, удовицом, која нема новца за живот и која зарад своје деце о којима мора да се стара дође у харем не би ли продала девојачку спрему своје ћерке и на тај начин преживела. Заплет се догађа када Сафи-ханум, схвативши да нема довољно новца како би помогла несрећној жени, одлучује да свој накит који је добила од мужа поклони удовици и на тај начин јој помогне. Све се догађа ван харема, у хладној зимској ноћи, пре свега због тога што је такав поступак морао да остане тајновит и скривен од очију других харемских жена. Овај поступак Сафи-ханум на дирљив начин представља свет жена које су биле под теретом наметнутих обавеза и традиционалних стега. С једне стране је сирота удовица која је приморана да заради новац за своју сирочад а с друге, жена која не сме да учини ниједан корак а да то не одобри њен муж. И једна и друга су под оптерећењем средине и обичаја, у сталном страху од неизвесног сутра. Прича се окончава тако што Сафи-ханум, одлучује да се одрекне свог накита зарад добротинства и својом мудрошћу победи знатижељу других харемских жена: *Сафи-ханум уђе и седе на своје старо место; чело јој је ведро, лице весело. Тек ће једна њена друга: Аман Сафи-ханум! Нема ти маџар-алтана! Сафи се трже и порумене, па тад брзо: Видиш! Одрешо се ибришим, па ми пао у недра... Наћи ћу га код куће. Њена друга поверова; а једна стара бејовица, што је пролазећи случајно мимо ону одајицу чула шта сирота кадуна говори и видела где Сафи-ханум дрешо ибришим и шапну јој на ухо: Учини добро, па га баци у море; ако не зна риба, зна Бог!*²⁴⁰ Занимљиво је да се ова пословица јавља и у делу Стевана Сремца „Ибиш-ага”. Она у оригиналу, на турском језику гласи: «İyilik yap denize at balık bilmezse Halik bilir», и односи се на добро дело које је

²³⁸ Ибид. , стр. 152.

²³⁹ Ибид. , стр. 153.

²⁴⁰ Ибид. , стр. 160.

учињено без очекивања да се оном ко га је учинио и врати, дакле то је милосрђе коме није потреба захвалност појединца, јер је учињено на опште добро које само Бог може да цени. Иако кратка, ова прича има врло јасну поуку и својим књижевним поступком подсећа на дидактичке приче суфија и других књижевника исламске књижевности. Може се претпоставити да је Јелена, читала такво штиво те дошла на идеју да у свом маниру исприча причу која ће имати исту поенту али у чијем ће се средишту првенствено наћи жене.

Приповетка „Мерјем-ханум” осветљава врло узбудљив а уједно и мистериозан аспект харемског живота. Она је занимљива и са етнолошког становишта управо из разлога што је њена радња смештена у хамам. Јелена је била присутна када се одигравала радња ове приче, те ова прича има и исповедни карактер. У самом уводу приче књижевница нам дочарава атмосферу у хамаму: *Ноћ. Хареми на спавање не мисле; окитиле басен, опточиле га свећама, трепти, али као кроз маглу; жене веселе, певају, скачу, деца весела, вичу, јуре се, све по води. У води коло; хануме се загрлиле, направиле велико коло, па се окрећу и певају, с пуно осећања, једну цариградску нову песму, лепу, љубавну.*²⁴¹

Од свих харемских жена присутних у хамаму, Јеленину пажњу је привукла главна јунакиња приче Мерјем-ханум. Јелена је овако описује: *Мерјем-ханум! То није од оних затуцаних була, простих, но врло писмена, просвећена, паметна. Она иде и по нашим кућама свуд, и у свако доба, у нас се послужије, и понекад руча, не мрштећи се, не питајући: „Да нема...”; верује онима који су је на ручак звали. А ако су у јело метнули маст– њихова грехота.*²⁴² Оно што се у први мах може уочити јесте Јеленин став према образованој и културној жени. Она је и на Истоку и на Западу трагала управо за оваквим женама, дивећи им се и у својим делима им поклањајући пажњу. За Јеленину јунакињу важи да је она „мусломанка из Мухамедовог доба”, што ће рећи врло побожна и морална. То је жена старијег кова али то није сметало њеном образовању, слободи и отворености, већ напротив, њен лик је занимљив јер све те ствари спаја у једно. Она је побожна, правоверна муслиманка која је уз то и учена и врло слободна: *У кавани и седне и смакне јашмак с уста, па пуши и пије кафу с бегом или с агом кога је тражила; у кавани се разговара, договара као мушко...* Заплет ове приче темељи се управо на вери и муслиманској побожности. Јелена нам описује како су једне ноћи, она и њене харемске пријатељице, међу њима и Мерјем-ханум, заноћиле у

²⁴¹ Ибид. , стр. 163-164.

²⁴² Ибид. , стр. 168.

одаји близу хамама. Јелена врло искрено и отворено открива како је због незнања о туђој вери стекла погрешан утисак и како су је недовољно познати обичаји исламске вере одвели на погрешан пут. Та ноћ је за Јелену била велико искуство и потврда да незнање рађа нетолеранцију која може да уништи мост пријатељства и поштовања међу људима друге вере. Јелена нам врло живописно описује ту ноћ и страх пред непознатим: *Месечина, кроз прозор се види месец и вечерњача; али час по час па их нестаје, у каквом сивом облачку. Мерјем-ханум спава, па и њене уморне кћери и унуче спавају, дишу дубоко; ја сам будна, не могу да заспим, не смем... С булама у једној соби ноћу! Оне спавају! Бивала сам с булама ноћу, али кад? О свадбама; а то су за мене били дани, лепи и светли: светлост, весеље, али и моје пријатељице хришћанке, и моја мајка, понекад и моја сестра... Зачу се неко тихо, веома тихо шаптање. Све спавају! Опет шаптање, јаче но малочас. Чисто не дишем; шаптање се продужава, јаче, брже. Слушам га хвата ме језа, страх. Још јаче. Из оваког шаптања прелази у тих говор.*²⁴³ У наставку приче Јелена нам надаље дочарава овај драматични догађај, односно стање транса у које је упала Мерјем-ханум: *Читање је све гласније и толико брзо да се Мерјем-ханум све више замара... Говори арапски, или може бити персијски јер ја ни речи не разумем. И ућута, али колико? Колико да се изброји до десет. Опет читање, испрва полако, тихо, после брже, све гласније, као дервиши вртачи или урлачи, тако и у ватру долази, тако је, чини ми се, хвата верско лудило.*²⁴⁴

Из овог кратког одељка можемо да закључимо да је Јелена ипак спознала да се ради о некој врсти верског транса на шта нас упућује и део текста у коме спомиње дервише. Наиме, она је свакако познавала тај део муслиманске духовности. Дервиши вртачи су Мевлевије који се у оквиру обреда сема врте у круг док год не достигну ступањ сједињења са Богом. Представа тог духовног спајања јесте нека врста транса у који дервиши падају. Из тог разлога је Јелени бунцање Мерјем-ханум заличило на дервишки транс. Ипак, Јелена тада није у довољној мери познавали муслиманске верске обичаје те је била у потпуности збуњена оним што је видела и доживела. Резултат тог незнања су и њене интимне мисли које је записала у овом делу а које намах делују комично. Сама Јелена на те своје помисли каже: *Глупа мисао, али она ми је дошла, сву ме обузела.*²⁴⁵ На тај начин она се подсмева својој неупућености и у том тренутку претераној ксенофобији: *Не мичем се, слушам, сва сам ухо; срце ми силно луна,*

²⁴³ Ибид. , стр. 170-171.

²⁴⁴ Ибид. , стр. 173.

²⁴⁵ Ибид. , стр. 172.

хвата ме, опет језа, коса ми се не глави диже, страх ме... Пред мојим умним очима појављује се једна слика, све страшнија од страшније, слике из прича. Некада, у детињству, нисам смела сама, чак ни с мајком, од Божића до Крстова дана, ни преко прага одаје, а камо ли напоље јер су ми причали да су тада некрштени дани, те се ноћу, нарочито у поноћи појављују Караконџуле и Чупава Деца; хватају се у коло, играју на раскрсници „Код Дуда” а ко наиђе на то, Караконџуле му метну зажарен сач на главу... Машта је све живља, као да слушам те страшне приче, као да сам дете. С некрстима сам сама ноћу!²⁴⁶ Јелена нам у овом одељку преноси она сећања која памти из детињства а која су била плод паганских веровања. Ипак, та сећања су толико била снажно и дубоко урезана у њено биће да ју је застрашила обична муслиманска молитива, јер су се, оне жене које током дана нису стигле да обаве намаз у џамији или у кући, молиле ноћу, на глас изговарајући стихове Курана. Разрешење читаве приче око необичног догађаја и још необичнијег искуства за креатора ове приче дала је сама Јелена тако што је једну од Мерјем-хануминих ћерки Мерсије-ханум упитала због чега је њена мајка говорила у сну. Добила је овакво објашњење: *Мајка ми у сну не говори...Ноћас је читала акшам-намази вечерњу молитву). Знаш, ханума је из Стамбола, пашиница је; сишла је из своје собе рано, тек што моја мајка узне абдест. А после да је остави па да отклања намаз не иде; пашиница јој је дошла, гост јој је. А много доцкан легосмо; да клања акшам-намаз после поноћи, не бива...Кад год остави које клањање преко дана или у вече, она га изврши ноћу у сну.*²⁴⁷ Занимљива је и једна Јеленина опсервација на тему Бога и побожности. У тренутку када је слушала бунцање Мерјем-ханум Јелена је осетила страх али је у том бунцању разабрала и речи које се односе на Бога, односно молитву Богу. Јелена на то реагује једном универзалистичком поруком која врлине верника, ма које вере били, уздиже на ниво једнаких, правоверних и посвећених: *И она Бога помиње...О! Како ми беше лакше! Не помиње ђавола. И ја узех читати Оченаш, прекрстивши се. С некрстима у једној соби сама ноћу; али и ти некрсти мога Бога помињу, моме се богу моле...Нема Бога осим Бога. Исти Бог кому се и ја молим, и сав хришћански свет. Бог је један. Он је сад у срцу моме, он је сад у срцу њених кћери и унука, он је сад у срцу њеном. Она се сад моли томе Богу у срцу, јер за њу, бесвесну, сад не постоји онај Бог горе, на небу. О Боже! Је ли ово молитва?*

²⁴⁶ Ибид. , стр. 171.

²⁴⁷ Ибид. , стр. 178-179.

Поред описа хамама и уживања у благодетима харемског живота, Јелена овом причом покреће нека значајна онтолошка питања. Она, такође, проблематизује питање једнакости међу људима, прокламујући толеранцију и жељу са сазнавањем оног другог, мање познатог. Може се закључити да је управо жеља за упознавањем различитости, корак ка помирењу два света, две културе, две вере.

Важно је истаћи да је заједничка нит која повезује све три приповетке у једно дело, харемски живот, односно живот турских жена. Прва приповетка „Фати-султан” има изразито негативну и критичку конотацију јер је ауторка желела да нагласи неслагање са наметнутим друштвеним нормама које су обесправљивале турске жене, поигравале се са њиховим најдубљим осећањима и напослетку уништавале им животе. Друга приповетка, „Сафи-ханум”, пак, кореспондира са оним што је позитивна карактеристика турских жена. Она показује да је међу тим богатим ханумама било и изразито милосрдних и честитих жена којима је добротворство било примарни порив. Трећа приповетка „Мерјем-ханум” проблематизује питање вере и верске толеранције, којом је Јелена настојала да покаже колико је познавање неких обичаја и основа друге вере важно, поготово за оне који долазе у контакт са људима друге вере, као што је то било у случају Јелене Ј. Димитријевић. Од значаја је и њена опсервација да постоји један Бог и да се духовност и верска приврженост вреднују без обзира да ли је човек припадник једне или друге религије, у овом случају ислама и православног хришћанства.

6. 4. „Нове”

Роман „*Нове*”, објављен 1912. године у издању Српске књижевне задруге, сматра се најуспелијим прозним остварењем Јелене Ј. Димитријевић. Тематика романа је делом везана за положај турских жена, хареме и патњу вечитих затвореница, делом и за другу, такође, значајну књижевну преокупацију Јелене Ј. Димитријевић а то је сукоб старог и новог. Да би се уопште упустили у расправу о овом роману, неопходно је дати неке напомене везане за појмове *старо* – *ново*. У појмовном смислу, у делима Јелене Ј. Димитријевић, *старо* је метафора за традиционална схватања живота, за приврженост моралним начелима која су строга и веома искључива. *Ново*, пак, представља антипод старом, и коси се са свим постулатима на којима оно почива. Још једноставније речено, *старо* се приписује Истоку а ново Западу. Иако је ова подела прилично уопштена, она се у роману „Нове” трансформише у сукоб *старог* и *новог*. Наиме, у роману се проблематизује питање *новог* на Истоку, односно како се турско традиционално друштво суочава са променама, и утицајима који су стигли са Запада. Појам *нове*, се, још прецизније речено, односи на турске жене, које су након извесних друштвено-политичких промена кренуле путем сопствене еманципације, односно вођене западњачким идејама, од старих, традиционалних, постале нове, модерне. Предраг Палавестра у свом делу „Историја модерне српске књижевности”, наводи да роман „Нове” *...,с темом из живота жена на Оријенту, где су тек стигли први одјеци промена у оријенталном свету, није зрачио снагом и оригиналношћу, али је утицао на даљу еманципацију патријархалне жене и био израз нових схватања и новог духа у култури*.²⁴⁸

Да би се сегмент једног дела турске друштвене и културне историје описане у роману „Нове” перципирао на прави начин, неопходно је паралелно испратити дело које је у корелацији са тематиком романа „Нове”, а то је путопис „Писма из Солуна”. У овом путопису стичемо потпуну слику епохе која чини оквир романа. У писмима из Солуна, такође добијамо аутентичне описе и детаљна објашњења појединих појава које су се дешавале у Солуну почетком 20. века. Важно је истаћи да се овај загонетан и многозначан наслов романа *Нове* понавља велики број пута у виду тумачења или истицања припадности младих,

²⁴⁸ Предраг Палавестра: *Историја модерне српске књижевности*, Београд, 1995, стр. 389.

побуњених Туркиња против затвореничког живота у харему, новим идејама о ослобођењу турских жена и девојака и врши функцију конструктивне структуре, тако да поприма димензије симболичне слике, репрезентативне за роман у целини.²⁴⁹

Јелена је овим романом поставила тезу да се различитости у оквиру култура и цивилизација нипошто не могу превазићи, а основни разлог за то је психолошки и ментални јаз који раздваја два света и који не може бити премошћен. Главна јунакиња романа, Туркиња Емир-Фатма, одрасла је у врло традиционалној породици, али је школована по западњачком узусу. Наиме, ћерка строгог, конзервативног, традиционалног старотурчина, под окриљем своје гувернанте, Францускиње, учи француски и енглески, свира клавир, зна да пише изузетно понесена литерарно-интонирана писма, чита романе писаца који су у то време у Француској последња мода, има интелектуалну зрелост да полемиче са западњачким виђењем Турске, али када се њена побуна оствари, када презре све моралне норме, раскине са оцем, и са вољеним човеком оде у свет, она се у том свету, толико вољеном Паризу, осећа као туђин и умирујући оставља аманет породици да њену ћерку не васпитавају као што су њу.²⁵⁰

Композицијски и тематски посматрано, ово је најзрелије прозно дело Јелене Ј. Димитријевић. Роман „Нове”, одликује се сложеном динамичком структуром, са синкретизмом жанрова, као и доминантним објективним приповедањем, али са модерном плуриперсоналном тачком гледишта јунака, носилаца колективног јавног мњења прошле епохе– у време револуционарних превирања у првој деценији 19. века у многонационалном граду Солуну.²⁵¹ Радња романа обухвата временски период од маја 1905. до децембра 1907. године. Тако се време епистоларија и хронотоп готово подударају а писмима се постиже илузија аутентичности и епског догађаја у целини.²⁵² Роман има двадесет глава које су готово истоветне по обиму, а приповедање се одвија и на нивоу субјективног и на нивоу објективног. Епистоларни делови романа доносе субјективно, док чисто приповедни,

²⁴⁹ Бранимир Човић: *Форме наратива у прози Јелене Ј. Димитријевић (на примеру романа Нове)*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 27.

²⁵⁰ Предраг Протић: *Суочавање искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Хаџи Танчић, *Градина*, Ниш, 1982, стр. 147.

²⁵¹ Бранимир Човић: *Форме наратива у прози Јелене Ј. Димитријевић (на примеру романа Нове)*, (ур.) проф. др Миролуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 21.

²⁵² Ибид., стр. 22.

нараторски доносе објективно приповедање. Комбиновањем путописног и епистоларног жанра који је иначе био уобичајена појава за женску књижевност, Јелена остаје доследна свом књижевном путу још из путописа из Ниша. Међутим, употреба писма у два прозна дела, у путопису „Писма из Ниша о харемима” и у роману „Нове” остварује се на потпуно другачији начин. За разлику од путописа из Ниша у коме форма писма има функцију очувања дискреције описаног, у роману „Нове, ауторка употребљава писмо као додатни канал за монологе и засебно комуницирање парова ликова, одузимајући себи део власти над исказима у тексту. Тако, писмо није искоришћено као једноставни, уметнути део путописа, већ представља пажљиво разрађену структуру исказа, што нас наводи да закључимо да је употреба писма у роману „Нове” компликованија и захтевнија.²⁵³

Овај роман, попут свих прозних дела Јелене Ј. Димитријевић, обилује описима који су у функцији, како појединачних делова радње, тако и саме поенте романа која се одвија на општем нивоу. Већ у самом уводу у роман, књижевница кроз опис интимног, унутрашњег света своје главне јунакиње Емир-Фатме, истовремено, на симболичан начин приказује представнице нове, модерне Турске: *Она је Туркиња, сентиментална, страсна и способна за најчудноватија маштања...Она је жива и весела, и зато је сви воле...Све је разумела, свачији је бол појмила...*²⁵⁴ Такође, приказујући њеног оца као антипод свему ономе што је ново и што долази са Запада, Јелена заправо износи став старотурака: *Њен отац мрзи Европу а воли што му кћи зна европске језике и што свира на клавиру.*²⁵⁵ Из оваквог става се може закључити да су традиционални Турци желели да им ћерке стекну образовање али искључиво због тога што нису желели да заостају за другим, пашинским ћеркама. То образовање није имало никакву примену, нити су те девојке и друштво чије су били део, имали корист од тог знања. У роману „Нове” је описана елитна култура, коју сагледавамо из визуре харема високог грађанског слоја. Управо међу припадницима тог грађанског слоја, познавање језика и других елитних вештина, било је приоритет. Апсурд се читава у чињеници да поред постојања те полиглотије или такозваног лингвистичког номадизма, постоји одсуство комуницирања. Дакле, та полиглотија постаје сама себи циљ, супротно свим модерним, западњачким виђењима лингвистичког номадизма који претпоставља динамику, комуницирање и сталну

²⁵³ Светлана Слапшак: *Харем, номади: Јелена Димитријевић*, (прир.) Бранка Арсић, *Жене, слике, измишљаји*, Београд, 2000, стр. 51.

²⁵⁴ Јелена Ј. Димитријевић: *Нове*, Београд, 1912, стр. 20.

²⁵⁵ Ибид., стр. 21.

транспресију. Знање по себи нема вредност уколико остаје на маргинама свог затвореног система, односно уколико не захтева употребну вредност. Тако је реч отелотворена кроз ужитак.²⁵⁶ Из кратког дијалога између Емир-Фатминог оца и очеве мајке сазнајемо да је жеља за образовањем деце била примарна али и да постоји сумња у његову сврсисходност, упућујући чак и на могућу погубност такве одлуке: *«Мајчице, да сам дао још пет, десет пута за Фатмино учење, па не бих жалио: волим што ми је кћи образована»*. *«И ја сине, волим, али се и бојим. Да је било једно или друго, никако обоје. Коран и романи, решетке и европско учење, мени се чини, сине, не иде. Аллах нека нам умудри Фатму»*.²⁵⁷

Контрастима којима се служила при портретисању лика главне јунакиње Емир-Фатме, Јелена је заправо желела да нагласи јаз између два цивилизацијска света. Она је свакако то могла да учини са успехом јер је била добар познавалац муслиманског света чији су Туркиње о којима пише биле иманентни део. Познавала је њихов језик, обичаје, све мале и велике тајне које су јој биле откриване у харемима које је посећивала. Она је толико дубоко продрла у срж оријенталног друштва да је имала потпуно разумевање за тешка психичка стања у која су долазиле ове жене. Како их је пратила у старом свету, заробљеном традицијом и учмалим обичајима, тако их је пратила и у новом, оном за који су се упорно бориле. Била је сведок њихове промене, посебно их посматрајући у тренутку када је у њихов живот продрло западњачко, модерно схватање света. Од посебне важности за њу је била опсервација женске судбине при додиру њихове цивилизације са неком другом, дијаметрално различитом цивилизацијом. Роман „Нове” управо потенцира тај тренутак када су се две цивилизације сусреле, а тај сусрет због околности под којима се догађа, прелази у судар два различита света. Теза Јелене Ј. Димитријевић коју је овим романом поставила, у складу је са хуманистичким идејама тога доба, а своди се на разарање једне слике према којој су турске жене срећне у новом, модерном свету. Она настоји да покаже да су те жене у себе инкорпорирале традицију која је постала неодвојиви део њиховог и мисаоног и емотивног бића, те тако долазимо до закључка да, иако је систем харема неправедан и деградирајући, тих његових последица многе турске жене нису ни свесне. Снага традиције је јача од повремених дахова реформе који усталасају духом, створе пролазна нерасположења утишају

²⁵⁶ Светлана Слапшак: *Харем, номади: Јелена Димитријевић*, (прир.) Бранка Арсић, *Жене, слике, измишљаји*, Београд, 2000, стр. 60.

²⁵⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Нове*, Београд, 1912, стр. 21.

се исто тако нагло и неочекивано, као што су се нагло и неочекивано узбуркали. Такође, Јелена настоји да покаже да систем харема није прописала религија већ да ју је наметнула мушка себичност и самовоља. Овакав став представља и један од постулата Јеленине феминистичке идеологије, која ни у ком случају није радикална, већ постоји у оквиру општеприхваћених идеја о женској равноправности.²⁵⁸

У роману „Нове” актуелизована је још једна тема, која по својим карактеристикама прелази дозвољене тематске оквири српске књижевности, нарочито ако се на то осмели једна жена. Ради се о својеврсној табу теми – отвореном приказивању сексуалности и потенцирању телесности. У српској књижевности, ову тематику је осим Јелене Ј. Димитријевић, обрадио и Бора Станковић у свом роману „Нечиста крв”. Ова два књижевника су развила мотив табу-сексуалности и показала разлике у начину гледања на мушкарце и жене, продирујући нарочито у душу женских ликова. Обоје су представљали емоционални свет својих јунака, с том разликом што је Јелена веће интересовање показала за развијање романтичне фабуле и конструисање љубавних ситуација, док је Станковић први прозрео и презрео патријархални стид пред Еросом.²⁵⁹ Нипошто не треба да чуди чињеница да су се управо Јелена Ј. Димитријевић и Бора Станковић у својој прози дотакли теме еротизма и сексуалности и да су њихове главне јунакиње отворено говориле или наглашавале телесност. Оба књижевника су потекла са јужњачког тла. Јелена, иако није јужњачког порекла, ипак је на том тлу живела један значајан период свог живота, управо онај у коме се формирала као жена и писац. Станковић је, пак, рођен и одрастао на југу, те се од њега и очекивало да у својим делима пренесе атмосферу узаврелог југа. Упоредивањем књижевног поступка Јелене Ј. Димитријевић и Боре Станковића, можемо трагати за сличностима и разликама на тему презентације сексуалности у српској књижевности на почетку 20. века. Прва заједничка карактеристика уочава се у осликавању портрета главних јунакиња. Главне јунакиње романа „Нечиста крв” Софка, и романа „Нове” Емир-Фатма, потичу из традиционалних окружења. Обе, заробљене сопственим страстима и жудњама за неким садржајем које ће узбудити њихово срце и разгалити душу, прибегавају машти и сањарењу. У оквиру те разбуктале маште отвара се свакако и простор за размишљање о сопственој чулности и телесности.

²⁵⁸ Предраг Протић: *Суочавање искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Хаџи Танчић, *Градина*, Ниш, 1982, стр. 147.

²⁵⁹ Ана Кохановска, *Еротизам, сексуалност и хистерија у романима „Нечиста крв” и „Нове”*, (ур.) Милан Орлић, *Свеске* бр. 83, Панчево, 2007, стр. 95.

Међутим, оно што дијаметрално разликује ове две јунакиње јесте предмет њихове чулне фасцинације– Софка машта о мушкарцу а Емир-Фатма о жени. Та чињеница умногоме говори и о оригиналности и посебности новине коју је Јелена унела у свој стваралачки поступак. Она се смело окренула тематици којој чак ни они књижевници попут Станковића који су у своје дело инкорпорирали еротизам, нису прибегли. Док је Софка фатална жена, телесена чулна, осетљива, као демон спаја еротику, страст и фатализам, Емир-Фатма је занесењак, осећајна девојка која се због немогућности да провири у реалан свет, окреће сопственом. За разлику од Софке, која има прилику да види и да се сусретне са мушкарцима, Емир-Фатма је осуђена на женско друштво и међу женама тражи предмет свог обожавања. У првој глави романа „Нове”, Јелена, описујући Туркиње из харема и дочаравајући начин на који проводе своје време у харему, изражава став који је свакако новина у српском књижевном канону: *Пошто су се наразговарале, свирале су симфоније и плакале; а после су, са сузим очима читале из романа поједина места, и црвенећи криле лице на грудима једна другој. И шта је то што их растужује и узбуђује? Љубав. Ја сам се могла заљубљивати у муслиманке, док се нисам заљубила у Францускињу– рече Емир. И помињаху предмете своје љубави– жене!*²⁶⁰ Дакле, за разлику од Боре Станковића, Јелена Ј. Димитријевић своју јунакињу посматра кроз призму душевног и емотивног, посебно наглашавајући психологију њеног лика. Софка је приказана у својој телесности и експресивној, чулној лепоти, док се о њеном унутрашњем свету, ван оквира еротских маштања мање зна. Јелена, насупротив Бори Станковићу, улази веома суптилно у тајне женске љубавне психологије, у оквир сексуалности и телесности.²⁶¹ У роману „Нове” не можемо уочити конкретне и експлицитне еротизоване сцене из разлога што Јелени таква презентација није била примарни циљ. Она је кроз наговештај и илузију настојала да ослика унутрашњи свет турске жене. У поставци својих женских ликова, Јелена поступа као објективан писац. Она своје јунакиње описује као лепе жене али тој лепоти и сензуалности не придаје превелик значај, као што је то у случају Боре Станковића чија Софка представља отелотворење жене као објекта пожуде. У оваквој концепцији ликова, можемо трагати за разликама виђеним из родне перспективе, односно посматрању жене из визуре друге жене и из визуре једног мушкарца. Свакако да ће, по природи пола, мушкарац код жене уочити прво њено телесне обдарености и то потенцирати пре свега. С друге стране, жена, у

²⁶⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Нове*, Београд, 1912, стр. 7.

²⁶¹ Ана Кохановска, *Еротизам, сексуалност и хистерија у романима „Нечиста крв” и „Нове”*, (ур.) Милан Орлић, *Свеске* бр. 83, Панчево, 2007, стр. 98.

другој жени гледа мисаоно и емотивно биће, и на нивоу емпатије, посматра њен унутрашњи свет. Јеленини описи ликова и атмосфере испуњени су лиризмом, док код Станковића у описима доминира еротизам. Романи „Нечиста крв” и „Нове” имају документарну основу, а карактеришу их и антрополошки елементи. На основу начина облачења, опхођења и размишљања главна јунакиња романа „Нове” припада канону модерних жена. Она није ни Туркиња ни Европљанка, већ једноставно жена која тражи себе у мору наметнутих правила и форми понашања. У романима Боре Станковића и Јелене Ј. Димитријевић карактеристична је и духовна узнемиреност јунакиња која произилази из средине која их гуши и спутава њихову слободну природу. Из тог разлога и код Софке и код Емир-Фатме присутна је интроспекција и дубоко задирење у пределе сопственог бића. То је тренутак када се развија фантазија. Код Јеленине јунакиње то је маштање о туђем, далеком свету, потом жена, странкиња као симбол бекства из херметичног, затвореног света у коме не проналази себе, а код Софке је то еротизована фантазија. Незадовољне постојећим животом и окружењем коме суштински не припадају, ове јунакиње препуштају се сањарењу и љубавним фантазијама. Оне кроз машту стварају нови свет у коме могу да се остваре и у коме им ништа неће бити забрањено. То се посебно односи на Туркиње које као харемске жене нису имале никакву слободу, те су свој интимни живот чувале у себи, или су пак, као што је описано у роману „Нове” своју интиму делиле са другим женама, а неретко предмет свог обожавања, са мушкарца преносиле на жену. Како је патријархално друштво харема порицало разврат, ослањајући се на прописе из Курана, тако су и жене васпитаване у харемског духу у себи гушиле страст а потенцирале осећај стида. Неретко су харемске жене, као и Емир-Фатма, свој бес или опортунизам манифестовале кроз нападе хистерије. То је био својеврсни одбрамбени механизам у времену када су једнакост и независност жена били угрожени. Телесни симптоми су били скривена врста протеста, односно протофеминизам хистеричног протеста.²⁶² Патријархални друштвени систем је настојао да угуши сваку врсту испољавања било чулности, било сексуалности, те је хистерија представљала један од начина да се изрази противљене, односно бунт против таквог начина размишљања и живљења. Историјски посматрано, у српској књижевности 20. века није се слободно говорило на тему телесности и сексуалности. Тело се у књижевним делима појављивало искључиво када се писало о смрти. Јелена Ј. Димитријевић, која се по много чему издвојила као оригинална књижевна појава у српској књижевности на почетку 20.

²⁶² Ибид. , стр. 102.

века, у својим делима дотакла се и ове, чини се, забрањене теме. Она не осећа никакву препреку ни тешкоћу да говори о завођењу и љубави међу женама. У роману „Нове” Јелена са истинском радозналешћу и прецизношћу описа испитује облике сексуалности који су остали изван стереотипске фантазматичне западне нарације. Ти облици сексуалности су систем симболичких гестова, који посредно говори о цензури културе из које потичу. Можемо закључити да је женско пријатељство у харему блиско женском пријатељству у патријархалном друштву, феминистичкој женској блискости и романтичном женском пријатељству које негује грађанска култура Запада у 19. веку. Сви ти облици блискости су дакле сасвим природни и друштвено прихватљиви, и карактеришу оне културе у којима је жена потиснута и маргинализована.²⁶³ Дакле, та блискост је последица неравноправности жена у друштву. Поступком описа симболичких гестова харемских жена Јелена постиже још један циљ а то је радикална деконструкција оријенталистичке нарације и сексуалне фантазме. Дакле, она описивањем сексуалне културе харема одузима један од идентитарних полазишта балканског мушкарца и показује да су муслиманске жене реалност балканске културе.²⁶⁴

Роман „Нове”, фикција са израженом документарном основом, на примеру судбине Туркиње Емир-Фатме, заправо приповеда о жени, њеном скривеном, унутрашњем свету и борби за слободу. Уздижући ову тематику на ниво општег, Јеленина прича тако поприма универзалистички карактер. То, дакле, није прозно дело које се бави локалном ситуацијом и културом осуђеном на пропаст, као што је то било у случају путописа „Писма из Ниша о харемима”, већ третира једну много ширу тему, а то је будућност турских жена и њихове борбе за еманципацију. Роман „Нове” у том смислу приказује немилосрдан биланс женске борбе, и не мање бескомпромисан програм настављања те борбе. Роман је писан за две различите читалачке публике, ону која ће читати егзотичну фикцију која уништава оријенталну фантазму и ону публику која ће читати тежак али узбудљив феминистички подухват.

Јелена Ј. Димитријевић се овим романом, који, дакле, по свему има одлике модерног романа, књижевно остварила, и доказала као пажње вредан писац. То потврђује и само интересовање уредништва Српског књижевног гласника да објави овај врло занимљив и по свему необичан роман. Посматрано не само са дистанце времена у којем је настао, већ и из

²⁶³ Светлана Слапшак: *Харем, номади: Јелена Димитријевић*, (прир.) Бранка Арсић, *Жене, слике, измишљаји*, Београд, 2000, стр. 62.

²⁶⁴ Ибид.

данашње перспективе, овај роман спада у квалитетније романе тадашње књижевне продукције. Он се, такође, уклапа у европски литерарни ток, што га препоручује и што му свакако даје на значају.

6. 5. „Американка”

Новела „Американка” објављена је у Сарајеву 1918. године. Ово прозно остварење и по форми и по тематици одудара од Јелениног целокупног књижевног опуса. Иако се у неким елементима ове приче називају књижевне преокупације које обележавају њено стваралаштво, ипак можемо констатовати да ова прича одражава нешто другачију пишчеву замисао. Она укида књижевни монопол њених тема и успоставља нов културолошки круг.²⁶⁵ Форма у којој је прича испричана је монологска а главни лик је мушкарац који приповеда своју личну, љубавну причу. Централна тема и овог Јелениног прозног дела јесте љубав, и то она немогућа, неостварена љубав. Нит коју Јелена провлачи кроз сва своја дела и која представља основу од које готово увек полази, јесу различитости. Оне стварају заплет у причи и боје је изразитим тоновима. Посебну пажњу, пак, треба посветити Јелениној одлуци да своју причу исприча у мушком роду. Улажење у мушку психу и урањање у мушки свет није непознато Јелени Ј. Димитријевић. Она је том књижевном поступку прибегла и у својим песмама када је настојала да опише своју фасцинацију женом, а таквом поступку је, као што видимо, прибегла и у прози.

У самом уводу приче о Американки, главни јунак нам дочарава своје мисаоно и емотивно стање у коме се налази а које за последицу има разочараност у љубав: *Ја сам био казао збогом љубави, опростио се с њом за навек с претешким срцем, јер она мени није била живот него циљ живота. Прошле су биле муке, али је дошло нешто горе, досада и празнина. На једанпут сам се осетио сасвим сам на овом великом и хладном свету. Нико није имао да ме растужује, али нико ни да ме весели. Равнодушност. И с таквим расположењем, без љубави и мржње, поћох у свет.*²⁶⁶ Окосница ове приче је лик неименоване Американке која је уједно и предмет обожавања Јелениног главног јунака. Читава прича протиче у исповедном тону, и кроз нарацију мушког лика наново се реализује Јеленина тежња за описивањем фасцинације другом женом. Овакав принцип и књижевни поступак доживео је своје прве

²⁶⁵ Слободанка Пековић: *Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. с64.

²⁶⁶ Јелена Ј. Димитријевић: *Американка*, Сарајево, 1918, стр. 3.

корак у Јелениној поезији, а те хомоеротичке везе наслућују се и у роману „Нове”.²⁶⁷ Занимљиво је то што Јелена не именује лик жене о којој главни јунак машта и којом је опчињен већ је назива *мис Фог* из разлога што њен лик остаје као у некој измаглици. Американка представља привиђење које главном јунаку на неки начин мења живот и у њему буди осећања на која је он заборавио или која је у дубини душе потиснуо. И ова прича представља варијацију на тему различитости, два света, односно два различита виђења живота. Занимљиво је то што тек у путопису из Америке под насловом „Пут око света или у Америци годину дана”, прича о Американки добија свој епилог. Две историје, мушка из новеле „Американка” и женска у лику *Мисиз Флаг* из путописа (33 поглавље) као да нараторски допуњавају једна другу, али уз трансгресију из мушке у женску причу. Кореспонденција између једног фактографског и једног фикционалног текста спроведена је не само у времену и простору, већ је допуњена метацитатима. И перформативни проблем у причи о Американки у наставцима показује једно ново решење, пол не одлучује ко је и какав је човек, већ о полу одлучује средина према ономе што ради.²⁶⁸ Ако у обзир узмемо да трансгресија представља једну врсту отворености према свему што је различито и што чини искорак из уобичајених система и норми, односно проширивање поља сопственог деловања, онда овај поступак Јелене Ј. Димитријевић можемо протумачити као потребу за изношењем различитог мишљења и форме понашања које за циљ има рушење одређених табуа. Поступак трансгресије није био редак случај у српској књижевности, посебно код српских списатељица из доба модерне. Неке од њих мењају приповедачку перспективу из женске у мушку. То су прозна дела интимистичке структуре, у којима ауторке врше књижевну трансгресију сопственог идентитета.²⁶⁹ Занимљиво је да се нараторска трансгресија, осим у новели *Американка*, уочава у приповеци Исидоре Секулић *Носталгија* и у приповеци Милице Јанковић под насловом *Мало срце*, те тако имамо појаву књижевне трансгресије у делима тада три најзначајније српске списатељице. Разлози за прибегавањем оваквом књижевном поступку су бројни и могу се тумачити на различите начине. Један од образложења за приповедање у првом лицу мушког рода могла би бити књижевна мимикрија, односно

²⁶⁷ Слободанка Пековић: *Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 63.

²⁶⁸ Ибид.

²⁶⁹ Магдалена Кох: *Гендер дискурс у акцији. Нараторске трансгресије код српских списатељица на почетку 20. века. Случај: Јелена Димитријевић*, МСЦ, Београд, 2007, стр. 256.

опонашање мушке књижевности, која је у време када су ове књижевнице стварале била најприхватљивија појава. Овај поступак можемо тумачити и као својеврсну борбу против извесних ограничења, са којима су се жене у књижевности врло често сусретале. Такође, овај поступак би могао да се протумачи и као покушај књижевног трансцендеризма, нека врста моменталног продирања у други идентитет културолошког пола.²⁷⁰ То би значило сагледавање мушког света из његове перспективе, односно трансформација у мушки лик како би се исти и схватио. Јелена ипак остаје усамљена појава и пример књижевнице која је наратолошку трансгресију извршила на примеру целог текста, а не само једног његовог дела, у оквиру већих збирки, као што је то у случају Исидоре Секулић и Милице Јанковић.

Прича о Американки је још један покушај Јелене Ј. Димитријевић да се позабави питањем рода, уносећи нешто радикалнији приступ а све како би показала да род не опредељује врлину човека нити даје за право да се припадник једног рода уздигне, а другог унизи. У грађењу лика *мис Фог* Јелена нам наново показује како она види жену, које квалитете код жене препознаје и потенцира. Занимљиво је истаћи да она увек инсистира на потпуном опису жене, односно да увек прво даје физички опис а потом и опис неких менталних и духовних карактеристика, те тако склопљен мозаик даје потпуну слику жене којој Јелена тежи, и за коју се кроз свој, како књижевни, тако и друштвени рад борила. Овакав поступак грађења женског лика може се јасно уочити и у лику *мис Фог* коју Јелена овако описује: *У ње, жене можда већ више година, било је све девичанско; очи, уста... Њене ноге, у плитким ципелама, што су вириле испод лаке хаљине доводиле су ме до безумља... И ако слободна као човек, она је од свих жена у хотелу била најозбиљнија и најосетљивија, дакле највише ипак жена. Она је била интелигентна и образована...*²⁷¹ Оваквом намером, Јелена је желела да покаже да жена може уједно бити и образована и слободна као што је то мушкарац а да ипак задржи све врлине које жена, по природи емотивно биће, поседује. Иако конципирана као љубавна прича, ова новела поседује неколико мисаоних слојева. Првенствено, то је прича о занесењаку коме се десила љубав у далеком свету. Чињеница да је предмет љубави особа из другог цивилизацијског круга истиче познату Јеленину књижевну преокупацију и фасцинацију различитостима и начинима да се те различитости прво прихвате а потом и превазиђу. Морамо нагласити да је Јелена увек била отворена за

²⁷⁰ Ибид.

²⁷¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Американка*, Сарајево, 1918, стр. 6-7.

различитости, и да је код ње увек присутна свест о постојању другог. Напослетку, „Американка” је и прича о родним разликама, те залажење у психологију мушкараца и жена. Не сме се пренебрегнути и чињеница да је и ова као и многе друге приче настала на основу искуственог и проживљеног, односно да је Јелена упознала Американке и њихов начин размишљања, као што је упознала Туркиње, те је и једне и друге могла да уврсти међу јунакиње својих прича. Ова новела, осим интересантне тематике, поседује и стилски квалитет који јој омогућава да се несметано може читати и у данашње време. Неке Јеленине опсервације и мисаони елементи присутни у овој причи могу се јасно разумети и у модерно доба. То је потврда савремености Јелениног става и промишљања о свету који је био универзалан и ванвременски. Своју причу Јелена завршава емотивним исказом и својеврсном филозофском поруком свог главног јунака: *У свет сам пошао с једном равнодушношћу, из њега сам се вратио с једном љубављу. То није била каква путничка неозбиљна љубавна авантура, него једна озбиљна љубав. Чула су водила борбу с душом, и победила је душа. Американка ју је пречистила, преобразила, дала јој снагу за победу. Последња љубав, а лепа као прва и велика као прва. Моје срце не зна за године. За моју душу године су само уображење.*²⁷²

Ово прозно дело је добило и критичку оцену која је објављена у књижевном часопису *Књижевни југ*. Аутор ове критике Боривој Јевтић, изнео је кратак осврт на ову приповетку, при чему се осврнуо и на Јеленин списатељски рад, односно квалитет њеног пера. О томе пише: *Госпођа Димитријевић припада старијем нараштају у наших жена које пишу. Она нема оне фине и суптилне психолошке нијансе као гђа Секулић-Стремница, нити располаже оним обичним, нежно култивисаним, интроспективним елементима као гђа Милица Јанковић. И по њеном стилу се позна њена заједница са старијим књижевним нараштајем; он је небрижан, не увек течан, без много финеса и одлучне сажетости. Али она има свој страствени хук уз једно симпатично одушевљење за фабулу коју развија и одатле она успева да се може читати и у једно време, које се не задовољава тако лако.*²⁷³ Одређени елементи ове приче оцењени су позитивно и на њих аутор ове критике скреће пажњу: *Као њен роман из живота турске жене за време младотурске револуције «Нове» и ова приповетка има све особине једне књижевне жене, која уме посматрати и осећати. Елемент осећања је у овој*

²⁷² Ибид. , стр. 38.

²⁷³ Б. Јевтић: *Американка*, (ур.) Никола Бартуловић, *Књижевни југ*, год. 2, бр. 4. , Загреб, 1918, стр. 150-151.

*приповетци интензиван и одатле она има више карактер личне лирске исповести, одатле је она више субјективна песма у прози, него приповетка у правом смислу речи.*²⁷⁴ Критичар се посебно осврће на чињеницу да је Јелена причу написала у мушком роду а да је тема приповетке љубав мушкарца према жени. Његова опсервација и главна замерка се пре свега односи на то што се у причи осећа женско перо и што Јелена није успела у намери да ослика унутрашњи, емотивни свет једног мушкарца. Јевтић о томе каже: *Американки би моја начелна замерка била ова. У њој је описана љубав једног нашег човека према страниј жени као у Лазаревићевој «Швабици», али без његових конзервативно-моралних дигресија. Занимљиво је ипак, што је музику љубави описала једна жена. Или вечно-женско није проблем? И не би ли нам о њему једна жена умела казати сложенијих ствари него што их ми знамо и можемо приметити...Осећа се да је, уза све то, ову љубав једног мужјака према жени цртала женска рука.*²⁷⁵ Критичар се на крају свог текста и осврнуо на могуће хомосексуалне елементе у овој причи написавши: *Ова чудна опојност превазилази и највиши ентузијазам једног мушкарца. Та мушка љубав у ствари је љубав једне жене, готово љубав жене према жени.*²⁷⁶ Овакав став се може објаснити недовољном присутношћу женских писаца у свету књижевности тога времена. Самим тим, одређени жанрови и књижевни поступци жена писаца које се нису уклапале у наметнути шаблон, бивали су оштро критиковани или тумачени на сасвим погрешан начин.

²⁷⁴ Ибид.

²⁷⁵ Ибид.

²⁷⁶ Ибид.

6.6. „Писма из Солуна”

Путопис „Писма из Солуна” објављен је 1918. године у Сарајеву. Путопис чини десет писама писаних у периоду од 2. августа до 11. септембра 1908. године, и посвећених Јелениној пријатељици Лујзи Јакшић, учитељици Више школе у Београду. Иницијална идеја за одлазак у Солун уместо на путовање Западном Европом како је Јелена првобитно планирала, потекла је из једног новинског чланка у коме је Јелена прочитала вест да су се након успеха Младотурске револуције Солуњанке „развиле”, што је био довољан разлог да крене на пут како би се у то и лично уверила. С обзиром да је тих месеци *Политика* опсежно обавештавала своје читаоце о догађајима везаним за побуну Младотурака, постојала је чак и рубрика под називом *Турска револуција* у којој су се редовно објављивали текстови дописника. Може се претпоставити да је Јелена прочитала један текст који је у *Политици* од 22. јула 1908. године објавио Бранислав Нушић, у коме се говори о еманципацији турских жена. У разговору са неким истакнутим Туркињама које су дале свој допринос младотурској револуцији и борби за слободу, Нушић је имао лично прилике да се увери да су се Туркиње ослободиле неких, традицијом наметнутих обичаја. На Нушићево питање једној од Туркиња Емине-ханум: *Опростите хануме, што још увек постављам питања. Да ли ваш женски покрет помишља да унесе у свој програм и феминистичко питање? Не мислим на еманципацију женскиња у европском смислу, али бар на ослобођење женскиња из ропског положаја у коме се ви Туркиње налазите*, добио је овакав одговор: *Свакојачко да нам је и то једна од врло важних тачака програма и да нећемо пропустити ни један тренутак да урадимо што можемо за своје ослобођење*, а од друге Назмије-ханум добио је и практичну потврду да су се турске жене развиле: *Да вам докажем примером, упаде у реч лепа Назмије-ханума, ово је данас први пут да ја откривам јашимак с лица, ви сте прво мушко лице пред којим сам се ја открила. Али ваља да знате да то мој муж зна да ћу учинити, да он зна да сам ја дошла овде ради разговора са вама и да ме је чак он лично и довео овде до врата...*²⁷⁷ Овај чланак само потврђује од каквог је значаја овај догађај био не само за нас већ и за целу Европу. Такође, показује и да Јелена није била једини књижевник који се заинтересовао за борбу турских жена против традиционалних стега и друштвене присиле. У свом тексту,

²⁷⁷ Бранислав Нушић: *Револуција у Турској, Политика* (22. јул), бр. 1620, Београд, 1908, стр. 2.

Нушић је врло пристрасно говорио о важности овог догађаја, не кријући задовољство због чињенице да су и турске жене, по угледу на европске, кренуле путем слободе и еманципације. Може се рећи да је српска књижевница имала ту привилегију да буде сведок те еманципације која је њу највише и заинтриговала и навела да пође на пут. Захваљујући својим познанствима са неким од најутицајнијих припадника младотурског комитета јединства и напретка (укључујући и породицу Исмаила Енвера, једног од главних вођа револуције) својом блискошћу са турским женама, од којих је неке познавала још из својих нишких дана, али и својом личном културом, убрзо је стекла привилегију да током шест недеља, колико је у том граду боравила, буде примљена у најбољим солунским кућама, како турским, тако и јеврејским и грчким, и да своје утиске забележи у десет писама.²⁷⁸

Историјске околности су ишле у прилог променама у турском друштву. Већ од друге половине 19. века у Османском царству долази до свеопште трансформације, дакле, како у политичком и друштвеном, тако и у културном смислу. Заостале, традиционалне образце заменила су нова правила која су преваходно долазила са Запада. Турци су се све више окретали Европи, прихватајући модерне, европске моделе понашања. Промена се пре свега огледала у стицању ширег образовања, на које су право стекле и жене. Такву промену свакако да је пратила и промена у култури понашања и одевања. Свакако да су преображај доживели прво богати друштвени слојеви, али и таква промена значила је много, створивши једну нову духовну климу, која је наспрам оне харемске, затворене и назадне, представљала велики корак напред за читаво турско друштво.

Значајно је напоменути да су светски путници, попут Јелене Ј. Димитријевић, односно књижевници путописног жанра, Османско царство, па и Балкан као његов иманентни део, посматрали двојако. Дакле, постојала су два обрасца перцепције: аристократски и буржуаски. Аристократски образац је имао примат у 19. веку, а ништа мањим интензитетом владао и почетком 20. века. Суштински посматрано, то је значило да су образованији посматрачи Балкана, а српску књижевницу можемо сврстати међу њих, који су остављали писане извештаје о својим утисцима, изражавали дивљење према Турцима, њиховој стрпљивости, дисциплини, трезвености, храбрости, поштењу и скромности. Дакле, општи став је био да су

²⁷⁸ Јелена Димитријевић: *Писма из Солуна*, Лозница, 2008, стр. 108.

упркос харемима, јаничарима и сарајима, ова раса и ова власт и даље били тако моћни на Оријенту.²⁷⁹

Дело „Писма из Солуна” представља својеврсно завештање српској књижевности о догађајима који су се у овом граду одиграли почетком 20. века. Овај путопис истовремено представља и занимљиво, али и драгоцено сведочанство једног времена. Град у коме се догодила та чудесна револуција која је променила много тога а која је нашу књижевницу подстакла на пут, јесте Солун. Солун као симбол мултикултуралности, делио је судбину, чини се, читавог Балкана, као специфичног културног и цивилизацијског простора унутар Европе. Почетком 20. века у европској књижевности већ је била створена слика о Балкану, која иако није била једнообразна, у различитим књижевностима имала је многе заједничке црте.²⁸⁰ Откривање Балкана значило је и потенцирање питање различитости, односно прихватање другог, што потврђује и путопис из Солуна. Код различитих путописаца можемо видети слично виђење једног истог простора из разлога што путопис настоји да што веродостојније ослика стварност. Тако је Солун почетком 20. века представљао апотеозу отоманске државне идеологије са својим разноликим становништвом, почевши од Турака, Грка, Бугара, Левантинаца, Франака, Влаха, а нарочито сефардских Јевреја који су чинили половину становништва. Управо је сефардским Јеврејима Јелена посветила посебну пажњу у својим писмима. Они су Солун називали *Малка Израел*, односно *Краљица Израела*, као и заједницом преобраћеника, разноликим народима од којих су многи нестали у беспућима историје, окупљеним око велике луке на обалама Термајског залива.²⁸¹ Тим преобраћеницима, прецизније исламизираним Јеврејкама које су се називале Донме (на турском језику *dönme*, у значењу преобраћење, промена), Јелена је посветила једно поглавље свог путописа из Солуна. У седмим писму Јелена овако пише својој пријатељици, францускињи Лујзи Јакшић: *Мила моја Лујза! Нико ме овде није тако заинтересовао, како су те јадне Донме. На људе не вичу, напротив, хвале их; али на жене. Сви на њих вичу, и њих грде; многи њима прете, јер сваку верску па и друштвену кривицу на њих бацају. Ако су неке жене много развијене: Донме су: ако се нежно погледају с људима: Донме су; ако се рекне да су неке носиле барјачиће и викале живела слобода: то су биле Донме: ако се шетају ноћу Молосом: Донме; ако су биле код бејаз-куле и гледале ноћна весеља кроз плот. Донме; ако*

²⁷⁹ Марија Тодорова: *Имагинарни Балкан*, Београд, 2006, стр. 224.

²⁸⁰ Ибид. , стр. 234.

²⁸¹ Јелена Димитријевић: *Писма из Солуна*, Лозница, 2008, стр. 107.

*задигну чаршаф толико да им се види свилени жипон високо: Донме, ако га, кад га задигну затегну позади: Донме; ако им је пече танка паучина: Донме; ако га не спусти кад прођу поред човека: Донме, па чак ако су пред вече негде прозори широм отворени: овде су Донме: ако су негде врата на кући отворена: ту седе Донме.*²⁸² Сасвим је разумљиво што су управо Донме, као симбол преображаја и свеопште слободе, окупирале пажњу Јелене Димитријевић. Иако раније није имала прилике да упозна Донме, нити су се оне налазиле међу њеним бројним турским пријатељицама, Јелена је из своје радозналости, вођена истраживачким духом, успела да их пронађе и да се упозна с њиховим начином живота. Из њеног непосредног искуства сазнајемо какве су Донме, односно „нове”, преобраћене жене: *Донме! Физички личе на Јеврејке, а и моралних особина сасвим су јеврејских. Или, боље да кажем, ништа немају турских жена: много говоре, вичу кад говоре, и упадају једна другој у реч, радознале су, и ту радозналост неће или не умеју да прикрију... Донме се не могу изменити пошто бракове склапају између себе: Османлије се њима не жене. Умиру много од јектике, зато што се узимају род. Образованије су од Османлика, јер њих родитељи дају у хришћанске школе. Њих више нигде нема, само у Солуну. Деле се на две секте. Иду у џамију, али не клањају. Њихове су молитве сакривене, врше их тајно. Па ипак, иако не клањају себе називају Османлијама: а ми им у очи не кажемо Донме, јер то је име за њих увредљиво, него: нове Османлије...*²⁸³

Историјски посматрано, појам *донме* се односио на јеврејску верску секту чији је оснивач био Сабетеј Цеви или Севи (1626-1676). Пореклом из Смирне, овај лажни месија како су га многи рабини прозвали, био је припадник сефардских Јевреја и поклоник кабалистичког учења. Пре свега се занимао за кабалу и мистицизам, и био под утицајем духовне мисли рабина и утемељивача модерне кабале Исака Лурија (1574-1572). За врло кратко време, он је успео да се својим идејама наметне не само Јеврејима већ и хришћанима и муслиманима. Стекао је ватрене поштоваоце и ученике, пре свега захваљујући својој невероватној харизми. Важио је за необичног човека, те су чак и његови тадашњи противници морали да признају како су сви они који су долазили у контакт с њим у потпуности били очарани његовом моћи којом је привлачио људе.²⁸⁴ Циљ му је био да стекне

²⁸² Ибид. , стр. 59.

²⁸³ Ибид. , стр. 60.

²⁸⁴ Israel Zinberg: *A history of Jewish Literature. The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire*, New York, 1974, стр. 137.

што више поклоника међу Јеврејима, у чему је и успео. Међутим, кључни догађај за Цевија је био тренутак када га је османска власт ухапсила и одвела на двор код султана Мехмеда IV. Резултат тог хапшења је и његово преобраћење у ислам. Он је тим својим поступком променио ток не само свог народа и његове вере, већ је читавом свету понудио нешто што је до тада било немогуће а то је да су Јевреји преобраћени у ислам. Тако су настале донме, односно преобраћеници. Њихову судбину су свакако креирале и друштвене околности у оквиру Османског царства, пре свега у Солуну где су углавном живели. Ту су судбину делиле и жене о којима Јелена приповеда и које у свом путопису покушава да нам приближи. Посветивши пажњу *Донмама* и преносећи утиске о њиховом виђењу „новог”, Јелена наново у свој епистоларно-путописни текст уводи феминистички дискурс. Попут путописа из Ниша у коме сагледава живот Туркиња у харемима, у путопису из Солуна истражује живот жена у Солуну након Младотурске револуције, односно након великих промена. За њу су *Донме* биле хероине борбе за слободу и људска права, нарочито права жена. Оне су биле прве које су раскрстиле са харемском традицијом тако што су скинуле вео. Свакако да је њена предност била то што је неким догађајима од историјског значаја и сама присуствовала, те се њено писање превасходно темељи на непосредном искуству, независном од владајућих политичких или друштвених ставова. Једна од *Донми* коју је Јелена међу првима упознала у Солуну, у својој реченици упућеној књижевници сажела је сву суштину коју су промене донеле женама тог простора: *Ако овде тражите душу турских жена, наћи ћете је, али је нећете познати— нова је.*²⁸⁵

Колико је Солун тих месеца био место од важности, а догађања у њему пресудна за европску историју говоре и ови редови: *Од свог постанка, Солун никад није био ово што је ових дана: највеселији град на свету, колевка слободе народима Империје, нова Мека муслиманима. У њ долазе не да се поклоне неком муслиманском светитељу, но живој светитељици— Слободи.*²⁸⁶ Јелена није крила своје одушевљење због доласка у Солун, град у коме се догађало нешто што она нипошто није желела да пропусти. Стога и не чуди што је имала велика очекивања од овог путовања, а нарочито догађаја која су имала врло важну друштвено-политичку основу а која су се пре свега односила на цивилизацијски преображај који су доживеле жене.

²⁸⁵ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Солуна*, Лозница, 2008, стр. 60.

²⁸⁶ Ибид. , стр. 23.

„Писма из Солуна” проблематизују однос старог и новог, односно потенцирају елементе традиционалног и модерног. Јелена, као истраживач турског женског ентитета али и женског питања уопште, у овом путопису се превасходно позабавила тим односом из родне перспективе. Посматрајући Туркиње, традиционалне и харемски васпитане и *Донме*, „нове” задојене духом младотурске револуције, она настоји да проникне у суштину друштвеног и културног преображаја о коме је читала у дневној штампи и због кога је и одлучила да се упуту у Солун. Донме су биле идеалан пример за приказивање односа *Старе-Нове* јер су управо оне биле жртве судара традиционалног и новог друштвено-политичког система после револуције. Њихово визионарско схватање слободе је било демонизовано, али не само од доминантне групе традиционалних Турака. Међутим, управо зато што су у себи интегрисале јеврејско и исламско духовно и културно наслеђе, *Донме* се налазе на раскршћу међусобно контрадикторних идеологија.²⁸⁷

Може се закључити да је путопис „Писма из Солуна”, осим свог примарног циља а то је да донесе утиске с путовања, имао много значајнији ефекат оличен у друштвено-политичком и културном сведочанству и непосредном приказу једног историјског догађаја који је имао далекосежне последице. Неке теме које је Јелена покренула у овим писмима и данас се могу наново истраживати. То је квалитет више овог дела, јер се може посматрати са више аспеката, односно које може обрађивати неколико научних дисциплина.

Ипак, у своје доба, овај путопис добио је једну изузетно негативну критику. У часопису *Књижевни југ* који очито није био много наклоњен српској списатељици, објављен је подужи текст на тему „Писма из Солуна”. Аутор текста је Бранко Машић који се у свом тексту осврнуо на значајне српске путописце попут Јована Дучића, Исидоре Секулић а потом и на стране попут Иполи Тена, Теофила Готјеа. Међу оне лошије, како је навео: *Од слабијих ствари једва се могу поменути Марка Цара писма и писма из Солуна гђе Димитријевићке*,²⁸⁸ сврстао је и Јелену Ј. Димитријевић. Његова превасходна опаска је било та што се Јелена није позабавила солунском славном прошлшћу и што срж свог путописа није обојила приповедањем о бурној прошлости једног од најзанимљивијих градова Балкана. Максић још наводи: *Од све те тек наговештене славе и величине солунске, у овој књизи гђе Димитријевићке, нема ни помена. Но ми бисмо јој опростили то игнорисање историје, кад би*

²⁸⁷ Јована Реба Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2008, стр. 48.

²⁸⁸ Б. Машић: *Јелена Ј. Димитријевић: Писма из Солуна*, (ур.) (ур.) Никола Бартуловић, *Књижевни југ*, год. 2, бр. 4., Загреб, 1918, стр. 349.

нам она бар била дала макар и летимичну и поврину слику ондашњег Солуна, кад је она тамо боравила. Али оно што је она дала тако је очајно мало, да ми не бисмо ни једне речи утрошили на ова њезина писма кад не бисмо знали да их је, иначе савесна редакција Српског Књижевног Гласника штампала у свом листу, и да гђа Димитријевић, нарочито као аутор романа «Нове» ипак заслужује извесно признање. Имајући у виду ондашње прилике, кад је пут у Солун вредио као данас на крај света...²⁸⁹

Ову критику не можемо у потпуности сматрати оправданом, имајући у виду да се главне замерке односе на елементе путописа које књижевница није ни имала намеру да потенцира. Наиме, Јелена је у свом првом писму, у самом његовом уводу, назначила мотив одласка у Солун и јасно назначила циљ свог путовања: *Мила моја Лујза!... Теби ћу писати о ономе чега сам ради похитала овамо сад, у револуцију: писаћу ти о турским женама, својим познаницама, с којима сам провела скоро половину живота.*²⁹⁰ Приказ славне историја Солуна какав прижељкује критичар није се нашао на страницама Јелениног путописа из Солуна из разлога што су његова историја и славна прошлост довољно познати и због тога што је на ту тему доста тога написано, а што нам својим сазнањима изнетим у тексту потврђује и сâм критичар. Насупрот томе, Јелена нам у свом путопису нуди мање познате чињенице из солунске прошлости које утицале и на садашњост. Управо оваквим приступом актуелним догађајима, путопис је добио на динамичности и узбудљивости и читаоцима понудио оригинално и непоновљиво искуство и сазнања о догађајима којима је у то време, мало ко могао да присуствује. Можемо закључити да је у сагледавању Јелениног дела од важности и временска дистанца и да њена дела управо временом добијају на значају. Чини се да њени савременици нису имали осећај да процене значај њеног поступка, као ни да проникну у суштину њене замисли, а нарочито да претпоставе какве ће импликације њено дело имати на будућност.

²⁸⁹ Ибид.

²⁹⁰ Јелена Димитријевић: *Писма из Солуна*, Лозница, 2008, стр. 13.

6. 7. „Писма из Индије”

Путопис из Индије под насловом „Писма из Индије” објављен је 1928. године у Београду. Јелена Ј. Димитријевић је у Индији боравила годину дана раније а своје утиске о индијским градовима које је обишла и сусрету са највећим индијским песником сажела је у два писма. Прво писмо је из Мадраса, написано 2. марта 1927. године. У уводном делу првог писма књижевница преноси своје усхићење и фасцинираност земљом коју је обишла: *О како би имала много да пишем о Индији! Индија ми је у срцу ближа од свих земаља које сам походила на овоме своме дугом путу по Истоку. Осећање које ме је обузело још како сам ступила у Индију, никако ме не напушта, иако је прођох целу и обиђох све у њој што је њеној деци светиња.*²⁹¹

У напомени овог издања стоји да путопис „Писма из Индије” представља одломак из неиздатог дела „С пута око света”. Занимљиво је напоменути да ова два писма нису посвећена ниједној личности као што је то био случај у ранијим писмима када их је књижевница писала својим пријатељицама. На овај начин је постигла ефекат правог путописа, без елемената личног. Као и код претходних писама, из Ниша и Солуна, темељ Јеленине књижевне инспирације и креативни покретач јесте нека конкретна личност или догађај. Она је на своја путовања увек одлазила са одређеним циљем, било да јој је циљ био да се упозна са неком личношћу или да буде сведок неких друштвених промена. Овога пута, иницијална идеја за одлазак у Индију било је упознавање са великим индијским песником и филозофом Рабиндранатом Тагором. О Јеленином авантуристичком духу и интелектуалној радозналости говори и чињеница да је она имала и раније прилике да се упозна са Тагором, али да јој је изазов представљао одлазак у земљу из које он потиче, односно упознавање са њим у његовој кући. О својој намери Јелена пише: *У Калкути, поред неких великолепних индуских храмова, желела сам да видим и једнога великог Индуса. Да, великог, не највећег. Јер како кажу Индијанци, не само Индуси, и Тагор и Ганди, обојица су велики. Тагор пева патриотске песме; Ганди тражи слободну Индију. Од срца сам желела да видим Рабиндранта Тагора, или просто „Поета” како га обично зову његови земљаци. Могла сам га видети у Египту, али нисам хтела, јер сам волела да га видим на његову дому у Бенгалу у*

²⁹¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Индије*, Београд, 1928. стр. 3.

његовој Индији.²⁹² Управо тај сусрет са великим индијским песником чини тематску окосницу Јелениног путописа из Индије. Она нам врло динамичним језиком и нарацијом пуно описа и личних утисака дочарава атмосферу, људе, њихов начин облачења и опхођења онако како их је она видела током своје посете Индији. Њени описи су прилично прецизни и конкретни и чине да осетимо оно исто осећање које је она осетила или да стекнемо онај исти утисак који је она стекла док је боравила у одређеним местима. И у овом делу јавља се Јеленина фасцинација сунцем и светлошћу сунца које је чест мотив у њеним како поетским, тако и прозним делима. У једном од одељака овог путописа настојећи да опише временске прилике које су свакако значајне за једног путника и туристу она овако пише: *Сунце, чини ми се, није сијало, него буктало. Јара је била са неба као из зажарене пећи... А то подне, да нисам имала на очима сасвим црне наочари, од оне чудне светлости сунца и још чудније белине кућа на које је та светлост пала мени се чини да бих ослепела.*²⁹³

Јелена је у веома кратком путопису успела у намери да дочара дух Индије, као и да се дотакне, за индијско друштво веома важне теме, а то је религија и традиција. Текст овог путописа одише компактношћу и сваки уметнути елемент који би у другим приликама одударео од теме или књижевне намере, у овом путопису постаје његов саставни део и чини га целовитим.

Централни део путописа, чини се, представља онај део у коме књижевница описује свој сусрет са Рабиндранатом Тагором. У другом писму, писаном 12. марта 1927. године, у једном од одељака Јелена описује своје одушевљење кућом великог песника: *Поетова кућа! Та кућа је бела, права индијска и купа се... О! Не купа се у зеленилу, него у сунцу. У каквом сунцу, Боже мој! Усамљена, близу друма што се вели као да је постут брашном...*²⁹⁴ Потом, описује и сâм сусрет са њим: *Поет ме је чекао. Ја сам мислила да ћу га затећи у соби где лежи, а ја га затекох на веранди где седи... Седео је, али не као Брама или Буда, што ће рећи прекрићених ногу, доле, него на столицу... Око њега све гологлаво, босо и готово голо, а он је и обучен и обувен, само што је гологлав... И то није лако обучен, него у дугачку тешку хаљину кројем налик на поповске мантије. Уосталом, таква хаљина носи се на Истоку. Брада му је дугачка, али није онаква какву сам је ја виђала на његовој слици и која ми се некад чинила необична, а сад ми је обична, пошто такву браду носе многи Индуси. Сад је дугачка и*

²⁹² Ибид. , стр. 4.

²⁹³ Ибид. , стр. 8.

²⁹⁴ Ибид. , стр. 23.

ненегована. *И коса му је дугачка и ненегована. По очима и јагодицама познало се да је у грозници. Мртав болестан, а устао из постеље и изишао на веранду, да ту дочека и прими госта...*²⁹⁵

Након што је описала изглед индијског песника, Јелена прелази на опис атмосфере у којој је протекао њихов сусрет. Јелена је, може се закључити из њеног писања, била помало и разочарана оним што је доживела. Слика коју је имала када је кренула на пут пре свега је нарушена из разлога што је Тагор био болестан и није могао да јој посвети више времена за разговор или неку стваралачку дискусију. Она је из Тагорове куће отишла пуна питања попут: *Зашто ме је примио? И како ме он то пусти, а ниједне пријатељске речи или поздрава средини у којој је пре кратког времена био и из које сам ја.*²⁹⁶ Јелена је своје незадовољство врло искрено и јасно пренела на папир: *Ко зна како сам ја изгледала. Јер ја уобразиох да Тагор није болестан, него хладан... У души се осетих увређена, и понижена у своме националном самољубљу.*²⁹⁷ Јелена, ову занимљиву епизоду сусрета са Тагором завршава овим закључком: *И ја сад, после недељу дана, иако ми се чини да је прошла читава година, не знам да ли је била већа жртва моја или Тагорова. Па ипак, Тагорова је већа. Заиста је велика.*²⁹⁸

Приказ свог занимљивог и по свему значајног путовања по једној од најмистичнијих земаља света и сусрета са једним од највећих Индуса, Јелена завршава личним закључком: *Можда ће вам се учинити да је у ова два писма из Индије, упућена вама, младим девојкама, студенткињама, много појединости. Али није тако. Јер те појединости од поднебља, атмосфере, вегетације, од предела, места и људи оквир су око духовног лика Тагорова, као што су они разни богови и божанства у облику људи и животиња по индуским храмовима оквир око светог бића Брамина. И ово и оно није ништа друго до Индија, и дух и душа њене деце. Мистериозна Индија „са сунцем и палмама и са брујањем звона храмовских”. Мајка Индија!*²⁹⁹

²⁹⁵ Ибид. , стр. 24.

²⁹⁶ Ибид. , стр. 25.

²⁹⁷ Ибид.

²⁹⁸ Ибид. , стр. 31.

²⁹⁹ Ибид. , стр. 31.

6. 8. „Писма из Мисира”

Путопис „Писма из Мисира” објављен је 1929. године у Београду, у издању Библиотеке Народног Университета у Београду. У напомени испод наслова дела стоји да је ова публикација настала као резултат предавања одржаног на Народном Университету у Београду. Јелена Ј. Димитријевић је у Египту боравила 1926. године да би неколико година касније у форми писама сажела своје утиске о овој земљи. У овом путопису који је по композицији сличан путопису из Индије, Јелена описује своје путовање од Александрије до Каира, долином Нила. Као што је главна фигура и књижевна фасцинација у путопису „Писма из Индије” био индијски песник Тагор, тако је у овом путопису то река Нил. Овај путопис обилује описима Нила и предела који га окружују. Јелена му удахњује живот, и ставља га на пиједестал свог одушевљења: *Изгледам Нил са силним убеђењем као да се приближујем гробовима својих предака, иако је Нил жив: тече и говори...Благо оном ко разуме језик овога старца, вечно младог, што храни и сад као од праискона читав један народ.*³⁰⁰ И у овом путопису Јелена се одлучила за нарацију као вид приповедања и тиме одступила од класичне епистоларне форме. Износећи своје утиске с пута, Јелена кроз компарацију приповеда о Египту, али и светој земљи, Јерусалиму, Америци. Њени су утисци у сталном поређењу а све како би се истакле сличности и разлике два света, Истока и Запада. Дивећи се Нилу, његовој величанствености и дуговечности, она га пореди са другим великим воденим просторствима: *Не, мене није обузело овакво осећање ни када сам први пут угледала неку велику воду: ни Атлански Океан, ни Нијагарин Водопад, па чак ни Мисисипи- дужу реку од Нила, и коју су староседеоци Америке, Индијанци, звали оцем свих река на свету. Јер Мисисипи протиче кроз Америку, нову земљу, у којој се године броје од њеног проналаска и чије је име ново, а Нил кроз стародревну, кроз Мисир, коме се године не броје, јер се не знају. Не зна му се почетак исто тако као што му се не зна ни крај.*³⁰¹ У овом, као и у другим одељцима путописа из Египта, Јелена потенцира историјски и цивилизацијски значај земље коју је обишла. Чини се да је то и скривена порука овог путописа. Управо поредећи Свету земљу и Египат, симболе старог, исконског, са Америком која је симбол нечег новог,

³⁰⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Мисира*, Београд, 1929, стр. 3-4.

³⁰¹ Ибид. , стр. 7.

новонасталог, она јасно показује своју наклоност. За њу је ова земља истовремено и сан и највиша реалност, симбол вечности и неизбрисивог трага у времену. Описујући пут од Александрије до Каира, у Јеленином приповедању се назире и феминистички дискурс. Постоји један опис који на врло оштар, критички начин одражава њен став према положају египатске жене: *Промичу овде пољем, онде друмом, товарни магарци. На магарцима јашу људи, а жене иду пешке. Људи су у кафтанима свих на свету живих боја, а жене у црно... Од зривни на њиховим босим ногама путнику странцу чине се букагије; од карика на ноздрвама брњице. То јест, само кроз једну ноздрву провучена је карика, сребрна, а можда и златна, тек утисак је један исти. За ове с карикама сапутник, један Арапин, рече ми да су из Горњег Мисира. Једне су тетовиране по челу и бради, обележене као козе и овце да се зна из чијег су тора...*³⁰²

Такође, не пропушта прилику да кроз приповедање о Мисиру осветли неке друге значајне цивилизацијске теме. То чини тако што потенцира значај Египта за хришћански свет. Наводећи библијске приче она нас проводи кроз далеку историју, како хришћанског тако и муслиманског света. Наново, настоји да изгради мост између две цивилизације, показујући колико се преплићу и колико једна без друге не могу. Ову тезу потврђује овим речима: *Нигде се чини ми се оволико не види како је пролазно све што је земаљско као у овој земљи. Своје приповедање о Мисиру Јелена завршава врло поетичним описом: Никад ми се Кеопсова Пирамида није учинила оваква и оволика као ове вечери; нити сам икада имала утисак да онај огромни Свинкс у њеној близини, усамљен, на песку, не гледа у даљину као кад је обасјан сунцем, но само слуша, и чује кораке прохујалих векова што блуде не само у времену, но и у простору на месечини пустињом...*³⁰³

Путопис „Писма из Мисира” добио је и свој критички приказ. Аутор М. Станковић у часопису *Књижевни полет* о овом путопису Јелене Ј. Димитријевић пише: *Писма из Мисира потврђују путописне квалитете Јелене Димитријевић. Пре свега, само њено путовање кроз свет представља успех нашег феминизма. Замислите тај корак у времену пре двадесетак година! Али наша списатељица путовала је са мушким погледима. То се нарочито запажа у фолклорним моментима, када се на освећену земљу гледало испитивачки и када је свака карактеристична црта тамошњег живља остављала утисак. Традиција увек живи, те је*

³⁰² Ибид. , стр. 4.

³⁰³ Ибид. , стр. 23.

зато дошао легендарни вео и библиска нота. То не значи да прича догматска можда има мало више женског тона у саосећању, сауживању... Али се баш у персонификацији крије отмен израз и пластична слика... Ту је и крај ових путописа који су отсев надарености Јелене Димитријевић.³⁰⁴

³⁰⁴ М. Станковић: *Писма из Мисира*, (ур.) Боривоје Д. Јосимовић, *Књижевни полет I, 11-12*, Шабац, 1929, стр. 552.

6. 9. „Нови свет или у Америци годину дана”

Путопис из Америке под насловом „Нови свет или у Америци годину дана” објављен је у Београду 1934. године. У уводу своје књиге, као што је то углавном чинила, Јелена је исписала посвету својим пријатељицама: *Сени своје велике, незаборавне пријатељице, госпође Јоке Петровић Његош, спомен на с њом проведене дане, ружичасте у миру, црне у рату и својој драгој пријатељици госпођи Делфи Ив. Иванић, из сећања на наш први сусрет у нашем царском Скопљу у оно доба кад му сунце слободе није било на помолу.*³⁰⁵ Јелена Ј. Димитријевић је у Америци боравила два пута. Први пут је путовала након завршетка Првог светског рата 1919. године. Њено друго прекоокеанско путовање 1927. године представљало је потпуно другачије искуство: био је то сусрет са Америком у периоду њеног највећег просперитета, политичке моћи и економског богатства. У путопису „Нови свет или у Америци годину дана” дата је анализа само првог Јелениног боравка.³⁰⁶ У уводу своје књиге, у одељку *Уместо предговора*, Јелена на сликовит начин даје своје виђење путописа: *Сваки путник обично описује места и људе онако како их је он сам видео. Једни виде или траже да виде ружно у лепоме; други обратно. За прве се каже да гледају кроз црне наочари; за друге кроз ружичасте. А за оне путнике с наочарима комбинованим из црног и ружичастог кажу неки да је објективан. Али, и они први су то, мада су по по природи такви да не знају за боју која би била између ове две боје.*³⁰⁷

Овај путопис подробно обрађује тему везану за амерички начин живот, дајући врло прецизне описе градова и људи. Посебан осврт, књижевница је дала на америчке жене, те је и једна целина, насловљена *са Американке*, посвећена овим женама. „Путопис Нови свет или у Америци годину” дана садржи 36 поглавља у којима се остварује главна замисао књижевнице– представити Америку и до детаља описати њен начин живота из свих главних сегмената који чине тај живот. Прво поглавље под насловом *Бежање од успомена* писано је у Лондону, 10. септембра 1919. године. У њему Јелена приповеда о свом бегу из *Старог у Нови*

³⁰⁵ Јелена Ј. Димитријевић: *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934.

³⁰⁶ Мр Јована Реба Кулаузов: *Женски исток и Запад*, Београд, 2008, стр. 64.

³⁰⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934. стр. IX.

Свет. Занимљива је њена опсервација да је одлазак у Америку заправо бег од успомена. То нам већ довољно говори са каквим је осећањима књижевница кренула на пут. Тај песимистички тон њеног приповедања наказује се већ у првим редовима: *Ништа ме не вуче у Америку, али ме нешто гони из Европе. Из Старог Света бежим у Нови Свет. Као у рату што сам бежала од непријатеља, тако у миру бежим од успомена на непријатеља, од страшних, тешких успомена из црних дана, кад сам била туђин на свом огњишту.*³⁰⁸ У овом уводу Јелена алудира на рат и његову погубност, као и на чињеницу да она не одлази у Америку из велике жеље за путовањем нити из радозналости да види земљу преко океана, већ да бежи од сопствених ужасних успомена које је прате и којих не може да се ослободи. Треба напоменути да је већ у то доба она остала удовица, и да је била приморана да живи и путује сама, без свог, „сапутника”, како је често називала свог мужа Јована. Колико је књижевница била револтирана и скрхана због ратних страхота и онога што су собом донеле, како читавој Европи тако и њеном сензибилном бићу, говоре и ови редови: *Кад бих могла да прелетим Океан. Истина, и амерички синови су проливали своју крв за правду (или неправду, ко то зна), али у туђим земљама, с ове стране океана. Боже мој, бесмислених ли мисли и лудих жеља! Јер, од крвавих бојишта може се побећи, али од себе... Кад би се могло допрети до неке друге планете, где се о овом чудовиштву које људи крсте различно, једни европским, а други светским ратом, о овој крвавој драми што се одиграла на нашој планети, не говори, јер се за њу и не зна: како би се било срећно!*³⁰⁹ Прво поглавље карактерише фина реминисцентна проза.³¹⁰ Она је презентована кроз визију америчке прошлости. Јелена показује своју ерудицију и познавање значајног дела америчке историје. Те визије су уједно и стилски лепо обликоване те тексту дају и поетску ноту: *О Плимуте! На твоје величанственом Хоу седим и мислим гледајући море пред собом. И визије, визије... Прва визија: величанствена и страшна—Непобедива Армада. Генерал Дрек иде да је победи, али тек пошто заврши игру... Друга визија светла и дирљива: мали брод „Мефлауер” развија једра...Енглези названи „Пуритани”, укрцавају се у „Мефлауер” са женама и децом: иду у Нови Свет да се у стари никад не врате.*

³⁰⁸ Ибид. , стр. 1.

³⁰⁹ Ибид. , стр. 3.

³¹⁰ Слободанка Пековић: *Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 57.

Композиција путописа из Америке је конципирана тако да поједини делови представљају мале приповедне целине за себе. Јелена Ј. Димитријевић је мајстор да у путописни текст уведе приповедни. Понекад то учини непосредно када каже да је нека ситуација подсећа на стару причу, али понекад само отвори пут за сопствену причу.³¹¹ Прича у причи је карактеристика прозе Јелене Ј. Димитријевић која свим њеним прозним остварењима даје посебан стваралачки печат. Путопис из Америке обележавају описи. Било да се ради о опису природе, градова, људи или неких детаља који су књижевници скренули пажњу, дескрипција постаје њено главно оруђе. На плану целог текста, описи су ти који допуњују приповедање или му се намећу као основа. Бројни су примери описа у којима се Јелена као писац веома добро сналази. Можда једни од најлепших јесу описи Атланског океана који књижевница посматра све време свог путовања, боравећи на броду *Ротердам*. У другом поглављу под насловом *Атлански океан*, Јелена нам дочарава своје утиске: *И још ми је у ушима писка галеба, што јатима полетеше за Ротердамом. Као да плакаху... Чудне су ове морске птице. Оне путника час развеселе, час растужују... Гледајући простор што нема граница и што непрестано мења боје и преливе, али најчешће се чини као да је позајмио боју од небеског свода, ја дођох до једног сазнања, мистичног и мистеријозног, да галеби пиштећи за нашим бродом, и плачући нису претсказивали смрт ником од путника, него су жалили што не могу и они да преплове ове воде, тамо где су они што леже у једној истој гробници на дну Океана: ратници из светског рата.*³¹² Јелена, при својим описима океана посеже и за симболичним представама које за основу имају старогрчку митологију: *Океан се чини као један огroman басен, сасвим округао, где кључа вода с које се диже бело-сива пара. И вода је бело-сива. Гле Посејдона! Издигао је своје жилаве мишице, па размахује трозупцем. По модрој непрегледној ливади с високом травом што се на ветру таласа разиграли су се бели коњи-тркачи. Јуре се, стижу се, прескачу се... Све уји и бруји од њихове трке и тутњава.*³¹³ Овакви и слични описи којима обилује путопис из Америке, не могу се у великој мери препознати у њеним ранијим путописним остварењима. Дескриптивни елемент се прожима са пишчевим коментарима и најинтимнијим утисцима што читаоцу нуди комплетан доживљај и осећај присутности у оквирима приче. Треба напоменути да је Јелена Ј. Димитријевић у Америку отишла са противуречним осећањима. У њеним мислима је све

³¹¹ Ибид.

³¹² Јелена Ј. Димитријевић: *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934, стр. 7-8.

³¹³ Ибид., стр. 11.

време било присутно осећање поштовања према Америци и њеним житељима али, с друге стране и скепса у исправност таквог модела понашања. Она је и као књижевник и као својеврсни радознали путник-истраживач на своја путовања одлазила са унапред постављеним циљевима и очекивањима. На основу онога шта је на тим путовањима доживела и искусила, Јелена је доносила закључке, односно доказивала и побијала почетне тезе. Одласком у Америку, она је била свесна да одлази у један свет другачији од света који оставља за собом. У извесном смислу, њу импресионира богатство, и за оно доба изузетно висок стандард који је достигла Америка, али истовремено, њу не напушта осећање да припада једној културној заједници која је на вишем нивоу духовног развоја него што је то Америка успела да достигне. Она код Американца поштује срдачност и непосредност, али у томе види и извесну дозу примитивизма, дакле, на Америку гледа као што су некад западни писци гледали на Оријент.³¹⁴

Јелена је и у овом делу остала доследна својој првобитној књижевној фасцинацији. И у овом делу можемо препознати извесни феминистички дискурс који се пре свега проналази у причи о Американкама и начину на који их књижевница доживљава. Седмо поглавље овог путописа носи назив *Американке*. У уводном делу Јелена пише: *Сад кад сам готово заборавила због чега сам прешла океан и дошла у Америку, то јест да сам дошла у Америку само зато што сам побегла из оне крваве Европе, ја сам почела веровати да сам дошла до Американки.*³¹⁵ Кроз причу о Американкама она разрађује феминолошки тематски круг, који представља свеобухватну анализу женског питања у Америци, феминизма, родне проблематике, као и размишљања о афирмацији женског политичког, социјално-економског и културно-образовног.³¹⁶ Овим путописом се затвара круг и у једну целину стапа Јеленино истраживање о Истоку и Западу. Тиме се заокружује једно значајно трагање које је Јелену и навело да пропутује светом. Првобитно су је занимале Туркиње и њихов живот у оквирима источњачких друштава, а потом и Американке као симболи западњачког начина живота. Након свега написаног, а пре свега доживљеног, Јелена је јасно могла да да своју суд: *Од свих жена с којима сам била, највише ме интересују Туркиње и Американке. Туркиње и Американке! Шта оне могу имати заједничко? Туркиња је стара источњачка жена чак и*

³¹⁴ Предраг Протић: *Суочавање искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Саша Хаџи Танчић *Градина*, Ниш, 1982, стр. 148.

³¹⁵ Јелена Ј. Димитријевић: *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934, стр. 72.

³¹⁶ Мр Јована Реба Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, стр. 64.

онда кад себе зове новом: конзервативна, пасивна, мртва прошлост и само прошлост. Американка би била и тада нова кад би нешто из кокетерије или из каприса тврдила да је стара: прогресивна, активна, жива садашњост и будућност.³¹⁷ Српска књижевница је нескривено писала о својим заблудама везаним за Американке. Те заблуде су утемељене на извесном феминистичком стереотипу који је формирала на основу пређашњих сазнања о женском покрету и борби за женска права. Међу првим заблудама је заблуда да су се Американке одрекле женствености и да се и у њиховом ставу и у начину облачења може препознати мушкарац. Разлог тог Јелениног размишљања лежи у чињеници да су Американке стекле право гласа и да су се избориле за неке од женских права. У овом поглављу Јелена о томе овако пише: *Ја сам била уобразиља да ћу кад дођем у Нови свет видети жене које не личе на жене. Обучене као мушкарци—тако сам мислила— у панталоне; у некаквим тешким затупаста врха ципелама; с кратком косом а у мушким капама; са цигаретом у зубима и с рукама позади, корачајући крупним мушким корацима оне иду улицама упућене местима где се гласа...Американке су стекле право гласа само зато што су по свему као мушкарци. Напустиле су „женство”, у то сам била уверена.*³¹⁸ Друга Јеленина заблуда је била да се Американке не друже са другим женама. Након што их је ближе упознала схватила је да то није истина и да су чак Американке у том сегменту живота сличне Туркињама. И једне и друге се друже са женама, и уобичавају да се нађу у женском друштву. Са мушкарцима се пак, не друже, с тим што је то Туркињама забрањено а Американке то не чине из начина друштвеног живота који мушкарцима налаже да раде и зарађују те су из тог разлога жене лишене њиховог присуства. Трећа и можда највећа заблуда је била да Американке не раде. Сазнање да се Американке баве кућним пословима и да се посвећују кући одушевило је Јелену Ј. Димитријевић. Она је била задивљена количином енергије и посвећености које те жене имају и с каквим се све обавезама суочавају. Из тог разлога Јелена закључује: *Зар није дивна она жена која је читаву недељу падала с ногу од посла: чистила, спремала, кувала, прала глачала, шила, читала лепе књиге, писала писма рођацима и пријатељима, спремала предавања за Недељну школу, ишла у биоскоп, слушала грамофон, примала посете и ишла у посете, звала на ручкове и била позивана на ручкове, а у недељу, пре но што би отишла у цркву ишла у Недељну школу да предаје?... Американка, то је машина која ради од јутра до*

³¹⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934, стр. 96.

³¹⁸ Ибид., стр. 73.

мрака.³¹⁹ Можемо, дакле закључити да Јелена гаји афинитет према Американкама и начину на који оне схватају живот, односно како се с њим успешно носе. Она изражава посебно дивљене према Американки као друштвено активној жени, жени која је спремна да се бори за своја права али и која добро зна своје обавезе. Еманципација ових жена, како примећује Јелена Ј. Димитријевић ипак је остала само у сфери јавног, друштвено-политичког живота. Из претходног цитата можемо закључити да је Американка у кући сасвим обична, традиционална жена.

Посебно је занимљиво 33. поглавље путописа чија је прича у корелацији са Јеленином новелом „Американка”. У овом поглављу путописа из Америке, под насловом *На уикенду код Мисиз Флаг*, добијамо разрешење дилеме ко је Американка из Јеленине новеле. Разлике ипак постоје. У новели нам, о Американки, приповеда мушки лик, а у путопису то чини сама ауторка. Такође, Американка је остарила, коса јој је „прошарана седином као сребром”. Може се закључити да је новела настала као плод реалног догађаја, а да је лик Американке грађен према лику Мисиз Флаг, жене коју је књижевница познавала и коју је приликом посете Америци желела да види. Јелена посебно наглашава њихов сусрет у Лондону у коме је боравила са својим мужем, а који је такође упознао Мисиз Флаг која је Лондону боравила са својом мајком, баш као и јунакиње новеле „Американка”. Чињеница да су се мајка Мисиз Флаг и Јеленин муж Јован како Јелена каже забављали, односно разговарали, иако нису знали језик оног другог, вероватно је инспирисала књижевницу да напише причу о Србину који одлази у свет и који се заљубљује у једну странкињу, Американку.

У путопису из Америке Јелена нам преноси своје утиске и о америчким градовима Њујорку, Вашингтону, Бостону, потом нас проводи кроз америчке куће, показујући нам њихово уређење, те трпезу и начин обедовања. Последње поглавље дочарава нам повратак из Америке, преко Атлантског океана. И у овом поглављу путописа присутни су дескриптивни елементи којима се преносе пишчева најтананија осећања и утисци које је књижевница са свог путовања понела. У последњем пасусу путописа она нам дочарава те утиске: *Ни после највеће буре не бисмо се оволико обрадовали кад бисмо чули с пароброда усклике „Земља!” као после магле. Размаглило се и разданило се. Блиста се енглеска обала. „Енглеска!” Овом приликом нама Енглеска не значи једна земља, већ један део света, Европа, Стари Свет, и уз*

³¹⁹ Ибид. , стр. 79.

то Стари Крај, наш дом коме се враћамо, живи и здрави и обезбрижени. Оно што нас је мучило остаде за нама, у Новом Свету, као што магла остаде на Океану.³²⁰

Можемо закључити да се Јелена Ј. Димитријевић и са овог путовања по Америци вратила пуна утисака али и у извесном смислу обогаченог духа. Њено богатство се огледа у новим сазнањима, склапању нових пријатељстава, упознавању других људи, њихове културе и начина живота. У доба у коме је настало, ово дело је било јединствено и драгоценост. Оно је свакако могло и да прошири видике српском читалачком свету, нарочито женама, које су на Америку и Американке гледале као на нешто нестварно и недодирљиво. Јелена им је то учинила доступним, разбијајући постојеће стереотипе, баш као што је то чинила када је писала о Туркињама. Она је наново спојила *Стари* и *Нови Свет*, наново је изградила мост између Истока и Запада. Последњим редовима овог путописа нагласила је оно суштинско, универзално и непроменљиво: *Као толико други, и ја сам се у Америци обогатила. Стекла сам тамо силно благо. Не оно што га данас јесте, сутра није – доларе, него једно неоцењено, неисцрпно благо коме не може нико ништа: искуство и успомене.*³²¹

Значајно је напоменути да је пажњу јавности на овај путопис скренула управо жена–књижевница Исидора Секулић. У својој критичкој оцени Јелениног путописа по Америци Исидора, такође путница и путописац, осврнула се пре свега на личност Јелене Ј. Димитријевић и средине у којој се развијала као књижевник. Исидора пише: *Аутор ове књиге је путник по судбини и по нагону. Живела је гђа Димитријевић као млада жена у Турској и неослобођеној Македонији. Исток и Југ буде машту, и усавришују је код оних који је већ имају. Жеља за разним новим световима расла је у гђи Димитријевић стално, и расте, изгледа, непрестано, јер је она своје путовање око света извела за последњих десетак година.*³²² Исидора Секулић износи и своје мишљење о путописном дару своје савременице: *Није она само путник по нагону, него је, могло би се рећи, и путописац по нагону. Има гђа Димитријевић обдареност за посматрање и обраду материјала светског, људског материјала свих вера и обичаја и цивилизација. Она је врста експлоататора писца. С коликом истрајношћу и снагом продире где хоће, заснива везе и односе с ким хоће, и,*

³²⁰ Ибид. , стр. 393-394.

³²¹ Ибид. , стр. 394.

³²² Исидора Секулић: *Домаћа књижевност: Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет или у годину дана у Америци*, Нови Сад, 2002, стр. 183.

*нарочито, доживљује.*³²³ Исидора Секулић, то можемо закључити из ове критике, добро познаје књижевни рад Јелене Ј. Димитријевић. Она, такође, задире и у пределе пишчеве свести који се свакако могу очитати у његовим делима. Јеленину пасију за анегдотама и уметнутим причама, Исидора врло позитивно оцењује и пише: *И у свакој ситуацији је гђа Димитријевић господар! Полази ли неком у аудијенцију или посету, сигурна је сцена или анегдота. Уђе ли у пансион, пансионери су ушли у судбину драмолета или филма.*³²⁴ Овим Исидора потенцира Јеленину склоност ка дијалогским сценама који су настали као последица великог броја људи које је на својим путовањима, сретала. Исидора, такође потврђује да Јелена влада својим текстом, и да показује умешност при осмишљавању и компоновању прича. Ипак, Исидора износи и упитаност пред чињеницом да већина Јелениних прозних дела постоји у облику писама, у којима се она обраћа својим пријатељицама, те се поставља питање да ли се може говорити о приповедачкој прози: *Није објашњен стил гђе Димитријевић: да ли је текст жив зато што му је спољашњи облик писмо? Или је приповедач у гђи Димитријевић примио у се нешто с Оријента, скоро увек врста анегдоте у виду простог и природног разговора?*³²⁵ Исидора Секулић даје осврт и на сâм путопис из Америке. У својој критици каже: *Ова књига о Америци јесте плод двапуташњег бављења у Сједињеним Државама. Отуда ваљда безмало четири стотине страница. Поглавља су час причице, час филм, час репортажа. Подиже се текст до литературе, и спушта до фељтона за новине. Али су све описне партије озбиљно информативне, сва егзотика увек стварно објашњена, а разговори с људима тако непосредни, да се, као у роману, откривају среће и несреће целог једног света и доба.*³²⁶ Критика Исидоре Секулић о путопису из Америке завршава се њеним закључком у коме констатује да Јелена Ј. Димитријевић у свом путопису предност даје људима а не пределима и природи: *Гђу Димитријевић јаче привлаче људи и људско, него нема природа и проблеми између неба и земље. Тако, на пример, водопад Ниагара није добио колико треба. Понека гробља, пошто су инспирисала гђу Димитријевић за неку реченицу лепог описа, или за неку лепу мисао, морали су да је пусте да оде на неко предавање, у посету неким нашим људима у Америци, и томе слично. Али, кад не би било тако, имали бисмо другу врсту путописа, путопис субјективан, а не објективан. А лепа*

³²³ Ибид.

³²⁴ Ибид. , стр. 184.

³²⁵ Ибид.

³²⁶ Ибид.

*заслуга књиге гђе Димитријевић лежи баш у њеним објективним информацијама, и у конкретном причању једног рођеног приповедача.*³²⁷

³²⁷ Ибид. , стр. 186.

6. 10. „Седам мора и три океана. Путем око света”

Путопис „Седам мора и три океана. Путем око света” последње је објављено дело српске књижевнице Јелене Ј. Димитријевић. Књига коју чине путописи по Египту и Светој земљи објављена је 1940. године у Београду. Чине је три целине: *Од Ђенове до Александрије, По земљи фараона, У Светој земљи и Сирији*. Другу целину свог путописа Јелена је посветила свом супругу Јовану: *Успомени свога незаборављеног друга*, а трећу својој мајци: *Светој сени своје мајке*. Овај путопис, с обзиром да је последње објављено дело српске књижевнице, на неки начин сумира утиске са свих њених досадашњих путовања и преноси врло сликовите импресије њене позне животне фазе. Са карактеристичном иронијом и реалношћу, она одбацује конвенционалне реакције на становиште да се жена њених година уопште и усудила на путовање.³²⁸

Српска књижевница је на ово врло узбудљиво путовање кренула из луке у Ђенови 1926. године. У свом писму писаном у Ђенови 17. новембра 1926. године, Јелена се осврће на проблем који је имала са видом и који је решила оперативним путем у Бечу. Констатује да је путовање на које се спрема да крене врло ризично за њу и њено здравље, али да је, како наводи, у њој прорадио „женски каприс”. Тиме је српска књижевница наново показала храброст и велику енергију достојну једног истраживача и светског путника. О свом путовању пише: *Не, ово није пустоловина, ово је жеђ за путовањем, коју нису могле угасити ни болест ни године. Да ли ме прокле Бог или благослови ђаво? „Le Juif Errant”, тако ме је звала једна од вас, она која је била заронила дубоко, најдубље у мене и познавала моје најинтимније ја.*³²⁹ Појам „Le Juif Errant”, у значењу Лутајући Јеврејин, можда је на најсликовитији начин описао лични и стваралачки усуд Јелене Ј. Димитријевић. Наиме, ради се о појави која се темељи на средњовековним легендама о Јеврејину који није веровао у Исуса због чега је био осуђен на вечно лутање. Јелена Ј. Димитријевић је снагом своје воље и из жеље са упознавањем света, „лутала” његовим далеким крајевима. То је била својеврсна мисија коју је она спроводила до самог краја свог живота.

³²⁸ Celia Hawkesworth: *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest, 2000, стр. 149.

³²⁹ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 11.

Први део путописа *Од Ђенове до Александрије* посвећен је пловидби Средоземним морем. Књижевница је на броду „Италија” запловила из италијанске луке за Александрију, где и започиње њена посета Египту. Друга целина овог путописа посвећена је управо Египту, или како ју је Јелена назвала „Земља Фараона”. Она је у Египту боравила месец дана, од краја новембра до краја децембра 1926. године. Јелена наводи шта ју је то подстакло на пут у мисирску земљу: *У Египат ме није довео разум, него срце. У једно обично људско срце смештен је читав Стари Свет.*³³⁰ Ово је лични путопис, написан са великом страшћу и жаром. Наиме, она Египат третира као специфичан текст стварности, својеврсан хијероглиф, који да би постао јасан и разумљив, треба прочитати односно дешифровати, затим интерпретирати и описати.³³¹

О посети Александрији на чије тло је прво ступила, Јелена говори на самом почетку свог путописа из Египта. У њеном тону осећа се разочарање, несклад између очекиваног и затеченог стања. О томе Јелена пише: *Онај који је маштао о Александрији годинама, кад дође у Александрију доживи једно велико разочарање. Дубоко удахне за оном Александријом из себе, коју он није репродуковао по књигама и причама, него ју је сам створио и научио да је воли. У својој машти он је имао сасвим друкчију Александрију; и сад кад је видео ову не може да се сети каква је изгледала она, само зна да је била друкчија, и да ју је волео.*³³² Своје приповедање о Александрији Јелена завршава описом сунца у предвечерје, и фасцинирана призором пише: *Сунце залази. Плаво небо претвара се у ружичасто, а море у даљини као да неко поли крвљу. Нигде није овако величанствен залазак сунчев као у Египту.*³³³

Значајно је нагласити да се књижевна презентација Египта и египатске стварности у српској књижевности јавља тек у 20. веку. У периоду између два рата за неке писце, Египат је постао уметничка грађа која се експлоатисала на веома занимљив и разноврстан начин. Примера ради, 1926. године настала је приповетка Бранимира Ћосића под насловом *Египћанка*.³³⁴ Дакле Египат као тема у српској књижевности није обрађиван само у делу Јелене Ј. Димитријевић. О мисирској земљи је писао и српски песник и путописац Јован Дучић. На компаративном примеру Јелениног путописа о Египту и Дучићевог есеја „Писмо

³³⁰ Ибид. , стр. 39.

³³¹ Магдалена Кох: *Модернистичке и постмодернистичке репрезентације египатске стварности у српској књижевности 20. века*, МСЦ, Београд, 2007, стр. 267.

³³² Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 39.

³³³ Ибид. , стр. 74.

³³⁴ Магдалена Кох: *Модернистичке и постмодернистичке репрезентације египатске стварности у српској књижевности 20. века*, МСЦ, Београд, 2007, стр. 266.

из Египта, можемо да перципирамо два виђења истог простора и да закључимо каква је та презентација била и како су се српски књижевници, а Јеленини савременици, према њој односили. Такође, имамо прилику да истоветну тему сагледамо из два различита угла, мушког и женског. Дучић је у свом путописном есеју *Писмо из Египта* написао: *Ко није видео Египат, тај ипак има једно чуло мање. Имао један живот људски док се није видео Египат, а други пошто се је видео.*³³⁵ Дучић је за разлику од Јелене Ј. Димитријевић која је у Египат отишла као усхићени туриста, у Египту живео неколико година. Он је указом краља Александра 30. августа 1925. године постављен за генералног конзула у представништву СХС у Каиру. Дужност отправника послова је предао 1927. године да би се у Египат поново вратио 1930. године када је добио место отправника послова посланства у Каиру. Ту дужност је обављао све до 1932. године. Резултат тог боравка је и путописни есеј *Писмо из Египта* који је ушао у састав његове књиге „Градови и химере”. Дакле, Дучић је у Египту боравио дуже време што му је омогућило да упозна ову земљу и да сагледа њене позитивне и негативне карактеристике. Можемо констатовати да је Дучићев поглед на Египат двојак. Он Египту признаје историјски значај и цивилизацијску величину али му спочитава заосталост и статичност. Он пише: *Ово је земља где се ништа не догађа.*³³⁶ Може се рећи да Дучићев поглед на Египат као цивилизацијски појам има много већу вредност од стварног Египта. Та двојакост између старог и новог Египта, Египта из маште и прича, и стварног, ововременског Египта обележава Дучићев путопис. И Јелена Ј. Димитријевић и Јован Дучић своје путописе започињу покушајем конфронтације првих утисака базираних на стереотипима о овој земљи које су понели из Европе. Код Јелене је то видљиво већ у самом уводу када говори о разочараности древном Александријом, а Дучић такође, с том разликом што се у његовом тону не осећа емотивност, те нема ни места разочарању. Он пише строго, непристрасно, те његов путопис има песимистични тон: *Нешто неизмерно једнолично и празно, то је прво човеково осећање у Египту.*³³⁷ Дучић је свој путописни есеј о Египту поделио у неколико сегмената: уводни део који говори о афричком континенту и његовој позицији у односу на Европу, потом о Египту, као земљи смрти у којој време као да стоји, затим сегмент у коме се описује пустиња, сегмент о Каиру, као највеће афричке престонице и на крају осврт на фараонски Египат, с посебним приказом реке Нил. Јелена такође посебну пажњу посвећује

³³⁵ Јован Дучић: *Градови и химере*, Београд, 2008, стр. 307.

³³⁶ Ибид.

³³⁷ Ибид. , стр. 306.

опису Нила и његових лепота. Управо тај део путописа који је објављен у засебној публикацији „Писма из Мисира” касније је ушао у састав путописа „Седам мора и три океана. Путем око света”. Дучић овако описује реку Нил: *Нил је најлепша и најмирнија река на свету. Ништа величанственије не пролази по земљи него ова река увек зажарена од усијаног пустињског неба. Поред старог града Тебе тече Нил невеселији, али увек царски и величанствен. Као да тече из једне славе у другу, и из једне бесмртности у другу бесмртност.*³³⁸ Јелена има слично виђење реке Нил, такође потенцирајући његову бесмртност: *Све вечито као освећена река Нил. Векови пролазе; растиње се једно суши, а друго расте; изумиру људи, појединци, и читави народи а Нил остаје.*³³⁹ Занимљиво је како два књижевника виде Каиро, престоницу Египта. Дучић овако доживљава Каиро: *Чаробни град на Нилу, између две жуте пустиње, Либијске и Арабијске, то је звоно живота у једном пределу смрти.*³⁴⁰ Јелена о Каиру пише: *Каиро: Исток и Запад... Оаза, то је Каиро са својом околином...*³⁴¹ Истицање женског и мушког принципа, односно два различита виђења света, можемо најбоље сагледати кроз опис пирамида и Сфинге. Дучић их овако описује: *Пирамиде су само најжалоснији споменици охолости и тираније и глупости, које најзад омрзнете. Сфинкс је толико нагрђен временом и ударцима људских руку, да његово ћутање није више запечаћена загонетка, него крик очајања свих пропалих ствари на свету.*³⁴² Јелена, пак има другачије виђење: *Пирамиде! И какво нас страно осећање обузима кад се појави можда најстарији споменик из најстаријег доба за које зна човечанство. Јер с Пирамидама се појављује у имагинацији вашој и само оно доба кад су оне грађене, и народ који их је градио. Пирамиде су чудне због облика и величине, а свете због старости... Пирамиде имају душу... Сфинкс, огромен хладан, на врелом песку... Човек, са животињским трупом и шапама. Од стене изрезан и у њему урезан олтар богу сунца. И Сфинкс ми се овде чини као и Пирамиде. Ни налик на оне што сам на сликама виђала. Сликари су им дали облик али нису им дали душу. Нису могли. Јер их живим (и бесмртним) прави ово небо, њихово мисирско небо...*³⁴³ На овом примеру јасно се уочава разлика између мушког и женског пера. Дучић је концизнији и не залази у детаље. Његов опис једне од најмонументалнијих историјских

³³⁸ Ибид. , стр. 325.

³³⁹ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 79.

³⁴⁰ Јован Дучић: *Градови и химере*, Београд, 2008, стр. 314.

³⁴¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 90.

³⁴² Јован Дучић: *Градови и химере*, Београд, 2008, стр. 310.

³⁴³ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 89.

грађевина постаје средство да се кроз медитативно ослика пејзаж душе. И сâм Дучић је у свом делу „Моји сапутници”, говорећи о женама у књижевности и истичући разлику између мушког и женског виђења света написао: *Њихов свет је увек свет виђен с добре стране, зато што жене имају неизмерно више животне радости него човек. За њих нема једна срећа него небројено малих срећа, које оне проналазе без замарања и наслађују се њима без досаде. Увек је било мање несрећница него несрећника.*³⁴⁴ Јелена, за разлику од Дучића, нуди детаљнији опис виђеног, значај призора сагледава са више аспеката што њеном опису даје целовитост а читаоцу комплетан доживљај. Дучић је, можемо закључити, склон филозофском погледу на свет, док је Јелена остала при реалистичном који је обојила и личним емоцијама. Можемо закључити да је Јелена као књижевни туриста за собом оставила путопис-фелтон у коме не задире дубље од опаженог и доживљеног, а да је Дучичев путопис дело филозофског карактера, односно да је проживљен мудрим очима и дубоком душом. Његов путописни есеј је дело филозофске синтезе и поетске моћи.

Јелена је, с обзиром да се одлучила за дужи путописни текст, у свој путопис унела много више детаља. У њеном се путопису осећа живост, пулсирање градова, људи, природе, свеукупног простора који описује. Од описа самих предела или призора које је видела, литарарно су успелији управо ти описи непосредних сусрета са људима или духовите епизоде са улице, из хотела или излета у пустињу.³⁴⁵ У центру пажње Јелениног путописа налазе се три различите представе Египта: чувене старине једне од најстаријих култура, библијско време које је описано у Старом завету и савремена стварност.³⁴⁶ У свом путопису Јелена нас води кроз Каиро, његов музеј, базаре, затим у Гизу, до пирамида и сфинге, Тутанкамоновог гроба, а пратимо је и на излету у Долини Краљева.

Уколико се осврнемо на претходне путописе Јелене Ј. Димитријевић, приметимо да готово сви у центар своје пажње стављају неку знамениту личност из земље о којој Јелена пише. У путопису из Египта, то је египатска феминисткиња Худа Шарави. Јелена је Худи Шарави посветила кратко поглавље под насловом *Хода-Ханем Шарауи-Паша*. Текст је пропраћен и фотографијом Худе Шарави, испод које је написана посвета: *En souvenir des moments charmants passés en compagnie de notre hôtesse éminente et sympathique madame Y.*

³⁴⁴ Јован Дучић: *Моји сапутници*, Београд, 2008 стр. 176.

³⁴⁵ Гордана Влаховић: *Актуелност путописа Јелене Димитријевић о земљи фараона*, (ур.) Обрен Ристић, *Бдење* бр. 8-9, Књажевац-Сврљиг, 2005, стр. 112.

³⁴⁶ Магдалена Кох: *Модернистичке и постмодернистичке репрезентације египатске стварности у српској књижевности 20. века*, МСЦ, Београд, 2007, стр. 268.

Dimitrijevič (Успомени на дивне тренутке проведене у друштву изванредне и љупке госпође Димитријевић). Худа Шарави (1879-1947) била је пионир египатског феминизма. Националиста и борац за права жена, Худа Шарави, припадала је вишој класи египатског друштва. Била је веома образована жена тога доба. Говорила је неколико страних језика и писала поезију, како на арапском, тако и на француском језику. Худа Шарави се посебно истакла као подршка женама Египта да се ослободе и осамостале. Такође, 1910. године основала је и школу за девојке где им је уместо обучавања у женским пословима, понуђено академско образовање. Она је начинила први корак ка укидању полигамије када је 1923. године основала прву феминистичку организацију у целом арапском свету под називом *Савез египатских феминисткиња*. Худа Шарави је ову организацију сама финансирала а покренула је и часопис *L'Egyptienne (Египћанка)*. Овај месечни часопис штампан је на француском језику и бавио се феминизмом, уметношћу и социологијом.³⁴⁷ Сви ови подаци говоре о величини личности Худе Шарави и објашњавају због чега је српска књижевница са њом дружбовала. Јелена је своју посету дому Худе Шарави и сусрет с њом ишчекивала са великим узбуђењем и радозналошћу. Јелена овако описује дом египатске принцезе: *То није обична богаташка кућа, него дивна палата у арапском стилу, опкољена високим оградним зидом арапске архитектуре. Одавно нисам била овако радознала, као овога дана. И била сам узбуђена, толико узбуђена! Јер ова палата је резиденција једне муслиманке. И због тога, мени се чинило да ће се с овом Госпођом преда мном појавити цела моја прошлост.*³⁴⁸ Свакако да је сусрет са Худом Шарави у њеном дому представљао један од најзначајнијих догађаја Јелениног боравка у Египту. Упознавање са египатском древном историјом и суочавање са тековинама модерног живота, односно постулата на којима почива модерно египатско друштво, остало је у сенци сусрета са египатском феминисткињом. Путујући по Европи и Америци, Јелена се упознавала са тековинама феминистичког покрета. Доласком у Египат, Јелена је као примарни циљ поставила истраживање египатског феминизма, односно положај жена у Египту. Процесу еманципације жена и њиховом положају у затвореном исламском друштву најбоље илуструје овај опис: *Док су госпође по египатским градовима високо образоване, дотле су жене по селима, уопште маса египатских жена- потпуно непросвећене. У чудна села египатска, која и не личе на села, већ на гомиле муља ићућурених*

³⁴⁷ Naomi Sakr: *Women and media in the Middle West*, London, 2004, стр. 44.

³⁴⁸ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана*, Београд, 1940, стр. 207-208.

крај Нила, под сенкама високих палми при крају пустиње, или између њива и поља где све буја и све се зелени као код нас у мају, иако је децембар, ја сам улазила... Јадне жене! А ниједну једину нисам нашла која би била писмена.³⁴⁹ Патриотизам египатског феминистичког покрета Јелену асоцира на делатност српских жена које су се у оквиру својих организација, на првом месту *Кола српских сестара*, залагале за просперитет своје жене.³⁵⁰ Српска књижевница је дошла до закључка да се патриотизам српских жена не разликује много од патриотизма египатских жена, тежња ка стицању знања, права гласа и веће еманципације готово да је истоветан у Србији, Турској, Енглеској, Америци или Египту. У питању је био глобални преображај који су све жене света прижељкивале. Јелена је на своја путовања одлазила да открије и сазна како живе жене широм света, на каквом су ступњу духовног развоја и колико су одмакле у својој борби за самосталност и еманципацију. Јелена се и у Египту уверила да постоје жене-пионири женског покрета, жене спремне да се и политички и друштвено ангажују не би ли утицале да се промени тежак положај њихових сународница. Свој сусрет са египатском феминисткињом Јелена овако закључује: *Да сам отишла из Египта, а да нисам имала срећу и част да видим Госпођу Шарауи-Пашиницу, било би ми исто тако као да сам отишла из Шпаније а да нисам видела Алхамбру.*³⁵¹ Последњим поглављем *Жалост и радост*, Јелена завршава свој путопис о Египту. На крају је записала и ово: *Остављајући Египат, који можда нећу видети никад више, ја одлазим са срцем пуним успомена: од људи из Старога Века, и од жене из Најновијег; оне жене која је обдарена свим врлинама што красе жену и која се сва посветила, за добро своје отаџбине, својим сународницама, египатским женама.*³⁵²

Последња целина овог путописа под насловом *У Светој земљи и Сирији* посвећена је путовању у Јерусалим и Дамаск. У самом уводу путописа из Свете земље, Јелена описује пут Суецким каналом, од Каира до Јерусалима. Потом нам дочарава и осећање које ју је обузело када је први пут угледала свети град Јерусалим: *И узе да се помаља све више и више Јерусалим. Чудно, чудно осећање! Као пред улазак у цркву у час кад ће Христос да умре или да васкрсне... Мени пођоше сузе, јер осетих све своје најмилије, и живе и умрле, да заједно са мном скрећу поглед с мора на гору, с горе на реку Јордан, на хришћанске светиње. У духу сви*

³⁴⁹ Ибид. , стр. 211.

³⁵⁰ Мр Јована Реба-Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010, стр. 56.

³⁵¹ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана*, Београд, 1940, стр. 213.

³⁵² Ибид. , стр. 234.

су били са мном. Она која ме је учила да се Богу молим; и они с којима сам Му се молила; мајка, сестре, брат... живи и умрли.³⁵³ Ово путовање је конципирано као својеврсно ходочашће које у духовном смислу отелотворује успомену на Јеленину породицу и тренутке проведене с њом. Када је ногом ступала на тло Америке, Индије или Египта, књижевница је имала осећање да ступа на тло новог, непознатог, још неистраженог света. Међутим, када је на узвишењу угледала Јерусалим, то није био случај, већ је од узбуђења пред нечим што припада њеном интимном бићу, заплакала. Та ерупција емоција карактеристична је за религијско осећање припадности и посвећености својој вери. На том путу, Јелену је перманентно пратило осећање нечег познатог, које припада, како њој, тако и целом хришћанском свету. Стога и не чуди што су јој се у тим тренуцима јавиле слике из детињства и младости и што је угледавши Јерусалим, угледала своју мајку, која ју је, како каже, научила да моли Богу. Управо је због тога поглавље које описује пут у Јерусалим, Јелена посветила својој мајци. Јелена је одгајана у духу традиционалне, хришћанске породице у којој су се постулати као што су, породица, вера, традиција а на којима почива и српско традиционално друштво, увек били поштовани. У Јеленином стваралаштву су духовност и религиозност често потенцирани. Они су посебно долазили до изражаја у делима која третирају просторе исламског религиозног круга, као контрастна представа која би омогућила да се спознају разлике. Међутим, Јелена није успевала да рационалистички дух подвргне верском заносу и свој доживљај светих места посматра само као оваплоћење библијског текста. У овом путопису је чита духовна раздвојеност између традиционалног описа ходочашћа и савремене опсервације друштвено-политичког реалитета Палестине.³⁵⁴ Верски занос који је једно од главних обележја Јелениног путописа, обележје је још једног путописа из Свете земље а чији аутор је Јован Дучић. Он у свом путопису *Писмо из Палестине*, као и Јелена, изражава фасцинацију Христовим гробом и Јерусалимом као светим градом, посебно истичући његов значај, како за хришћане, тако и за припадника других религија света. Дучић је сву поетику овог простора и његовог значаја за свет сажео у једној мисли: *Све је овде вечито и све је овде свето. Мит о Богу је најлепша али и најчуднија и најсвирепија човекова*

³⁵³ Ибид. , стр. 248.

³⁵⁴ Мр Јована Реба Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010, стр. 56.

*творевина: једина у којој човек сам себе одриче, преносећи све своје на извор који је ван њега, и на вољу која је изнад њега!*³⁵⁵

Занимљив је податак да Јелена овим ходочашћем заправо наставља традицију жена из своје породице. Наиме, у српској историји и духовности познати су примери ходочасника који су одлазили на Христов гроб. Од Светог Саве па до других владара, знаменитих и имућних Срба, Јерусалим је био место где се одлазило ради спознаје духовности и ради поклоњења Спаситељу. Ходачасничка путовања Светог Саве у Свету земљу, постала су образац будућим српским путницима. То је уједно био и први облик нашег културног и књижевног универзализма и космополитизма који још можемо назвати и хришћанским.³⁵⁶ На том трагу нашла се и српска књижевница, а да одлазак жена на ходочашће није био случајност, потврђују и историјске чињенице. Једна од таквих, била је и Јеленина баба Ружа, која је након хаџилука додала свом имену префикс Хаџи. У поглављу у коме Јелена описује шта за њу значи путовање у Свету земљу, присећајући се библијских личности, попут Девике Марије, и савременица попут Худе Шарави, она спомиње своју бабу Хаџи-Ружу која је такође, давно, својом ногом ступила на тло Јерусалима: *Ја сам у Светој земљи, у коју је Хаџи-Ружа, друга жена кнез-Милојка, из Алексинца, оца моје мајке, двапут долазила. Али, она се, оба пута, приближавала Светом граду на камили, ја возом. Она му је дошла из Јафе, ја из Кантаре. Она је у Јерсалиму провела Ускрс, ја ћу провести Божић. Она је ужегла свећу на Нуру, што ће рећи на Светом Огњу који се појављује из Светог Гроба уочи христовог Васкрсења, и постала хаџија, а ја...*³⁵⁷

Српска књижевница је сматрала својом моралном дужношћу да посети Христов гроб, баш као што је то учинио њен предак. На тај начин, она је испратила развојну линију која сеже далеко у прошлост њене породице. Такође, она је у Јерусалиму, сматрајући га светим градом, градом свих религија и духовности, трагала за духовним јединством. Желела је да искуси како је то бити на тлу на коме су се одвијале библијске приче, и на коме се стварао хришћански свет. Ипак, Јелена доживљава и велико разочарање, па чак испољава и љутњу због подвојености религија и мржње која рађа нову мржњу, а од светог града Јерусалима ствара попрште етничких и верских сукоба. Након обиласка свих значајних светих места,

³⁵⁵ Јован Дучић: *Градови и химере*, Београд, 2008, стр. 270-271.

³⁵⁶ Јован Деретић: *Огледи о књижевности*, Београд, 2007, стр. 192.

³⁵⁷ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 243-244.

Јелена не успева да задовољи онај порив који је имала када је кренула на пут. Доживљавајући град као трагично распет између најчистије људске потребе да верује и слави Бога и најнижих људских порива, Јелена спаја прошлост и садашњост древног града у једну ванвременску идеју о злу које је могуће победити само чистом, исконском љубављу какву је Христ проповедао.³⁵⁸ Ако би ову опсервацију посматрали у светлу модерног доба, могло би се констатовати да је стање у светом граду готово непромењено. Иако је прошао скоро један век, неслога међу народима који живе у Јерусалиму је и даље присутна, и даље постоје верски сукоби, који каткад пређу и у насиље. У путопису о Светој земљи опсервација жене је дата кроз религиозну перспективу. Опсежна историјско-легендарна објашњења Јелена емоционално интонира цитатима из Светог писма.³⁵⁹

Последњи сегмент путописа „Седам мора и три океана. Путем око света” посвећен је посети Дамаску, главном граду Сирије. Дамаск, *глава Сирије, око Истока*, како га је Јелена у поднаслову назвала, био је наредно одредиште српске књижевнице на њеном путу по Блиском Истоку. На ово путовање је кренула сама, пошто су се њене сапутнице упутиле ка неким другим местима. Јелена овако започиње свој путопис по Сирији: *Кроз Сиријску Пустину сама! Каква смелост! Из жеље да видим најстарији град на свету за који историја зна, ма да она не зна кад је основан и ко га је основао, ја сам уобразила да ми се пустињом неће ништа десити: неће ме појести шакал нити ће ме затрпати песак...*³⁶⁰ Свакако да је најзанимљивији део путописа из Сирије посета дворцу који је припадао чувеној породици Рашид. Иако посета палати није била дозвољена свакоме, Јелена је ипак успела у својој смелој намери, пре свега зато што је имала препоруку Худе Шарави, која је и у Сирији била веома цењена. У поглављу под насловом *Палата Харун-Ал-Рашид*, Јелена описује раскошну палату: *Ништа западњачко; све ориенталско. Зидови од мрамора са арабескама, и, над вратима, стихови из Корана; таваница од кедрова дрвета најлепше резбарије, намештај, дивани и отомани прекривени тешком дамаском свилом, у угловима вазе од фајанса са шарам а арапских мотива и огромне; ја никад нисам видела, и нигде, чак ни у највећим музејима оволике вазе. И шта још? Столићи, арапски облик и арапска резбарија (код нас кажу босанска); под... не знам да ли је мраморан или је кедров, или можда јалов као што је*

³⁵⁸ Мр Јована Реба Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010, стр. 57.

³⁵⁹ Ибид.

³⁶⁰ Јелена Ј. Димитријевић: *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940, стр. 350.

био у Соломонову храму, јер се не види пошто је сав застрвен ћилимима...³⁶¹ Јелена је својој домаћици Ханум-ефенди изнела свој став у коме изражава поштовање традиције ове земље, посебно наглашавајући да јој је мило што се у Дамаску посебна пажња посвећује очувању старина. На то јој је пашиница одговорила: *Мадам, не заборавите да ово није модерни Ел Кахира, него шездесетвековни, а можда и старији, Дамаск, или како Арапи кажу- Еш Шам и Еш Димишк. Овде се не живи у данашњици него у предању.*³⁶² Овом реченицом Јелена је добила јасан одговор на могуће питање на ком степену духовног и друштвеног развоја је Дамаск, и уопште Сирија. Приликом посете палати Рашид, Јелена се дотакла теме о родној проблематици, односно процесу еманципације жена у Сирији. На основу одговора који је добила, Јелена закључује да је пашиница антифеминст и да није толико оптимистична у погледу борбе за права жена: *У Турској је Женско питање решено, а решавале и решиле су га просвећене турске жене колективно, поднеле га готово Мустафа Кемалу на потпис: и он га је потписао. Док у Египту само се једна жена помиње: сама га је покренула, сама га решава, и можда ће га решити; али да ли ће га потписати и Фуад Први– то је питање.*³⁶³

Управо захваљујући сазнању да ова земља живи у прошлости, Јелена одлучује да у сâм центар свог приповедања о посети палати Рашид, стави љубавну причу. На то је била подстакнута када је у оквиру палате посетила једну собу која се зове *Храм љубави*. Љубазношћу своје домаћице, пашинице, Јелена је имала прилику да чује једну занимљиву причу коју је у свом путопису и забележила. Уопштено посматрано, на Истоку су веома брижљиво чуване разне легенде, узбудљиве приче, углавном љубавног карактера. Свака знаменитија грађевина или старина у себи крије неку занимљиву причу. Прича коју је Јелена чула у палати Рашид од пашинице приповеда да је најстарији предак њеног мужа, Али-Паше, осим осам ћерки имао и једног сина кога му је родила најмлађа и најмилија жена. Када је тај син стасао у младића, једном приликом је са својим оцем боравио у Цариграду. На очево питање шта жели да му купи, младић је одговорио: „Зенаиду!” То је била девојчица, робиња у коју се младић заљубио. Зенаида је доведена у Дамаск, на двор, и у њену част и из љубави према њој изграђена је *Палата Љубави*. Оно што овој причи даје посебну ноту узбуђења је и чињеница да је у тренутку у ком је Јелена слушала ову причу, царица Зенаида још била жива. На Јеленино запрепашћење, пашиница је рекла: *Жива и здрава! Права као селвија. Сад јој је*

³⁶¹ Ибид. , стр. 378.

³⁶² Ибид. , стр. 379.

³⁶³ Ибид.

сто двадесет и осам година. Рођена је 1799. године у Грузији, тамо одакле су сиромашни родитељи доносили своју децу да их продаду у Цариграду, на Јесир-Пазару.³⁶⁴ Оно што је још занимљивије је сâм сусрет са царицом Зенаидом. Јелена описује тај сусрет и то како је она видела и доживела царицу Зенаиду: *Видети особу од сто двадесет осам година, видети је својим очима... Заиста висока, права као селвија, плавих бистрих очију, косе... Хаљину, доњу, нисам јој видела; а горња: ћурак од зелене кадиве, грдно дугачак, оперважен лисичином око врата... Ништа ми није чудо: ни за стас, ни за ход, ни за говор; ни слух (лепо чује); али за зубе... Сви су јој зуби у глави... Право да кажем мило ми је било и да је гледам и да је слушам. Да је стогодишњака, па ипак, оваква крепост тела и оваква трезвеност духа! Никад није била болесна. У јелу умерена,. Ништа не пије. Не пуши. Родила свега једно. Негована као цвеће. Много путовала: обишла понеколико пута сву Сирију, сву Месопотамију, сву Арабију и сву Персију. Двапут ишла на хаџилук. У кући ништа није радила, па чак ни везла ни ишла, само читала, књигу није испуштала из руку. Зна руски, зна турски, зна арапски, зна персијски, па чак зна и старосирски. Дух јој непрестано ради...*³⁶⁵ Приповедање о овој палати Јелена завршава речима које је Зенаидин муж изрекао а које представљају симбол не само оријенталне љубави већ и једне универзалне врлине која, показало се још увек живи. Кратка али врло ефектна уметнута прича о царици Зенаиди заправо представља метафору за оно што Јелена у својим делима настоји да истакне, а то је: спој прошлости и садашњости, љубав као вечита тема и лепота духа. Те речи гласе: *Ово је палата из мога срца: да у њој живи моја љубав– Зенаида.*³⁶⁶ Своје путовање, Јелена завршава посетом Хаифи и Назарету. Композицијски, путопис „Седам мора и три океана. Путем око света”, започиње путовањем и завршава се путовањем и то новим, у Индију. Тиме нам књижевница даје до знања, да ту није крај њеним узбудљивим авантурама, и да се не задовољава само посетом Блиском истоку, већ да жели да путује даље, у земљу са најдужом традицијом на свету не би ли се и тамо напојила знањем, новим искуствима и уживала у сусретима са људима.

Можемо да закључимо да путопис „Седам мора и три океана. Путем око света”, представља својеврсну студију о различитим аспектима живота на Блиском Истоку. Јелена се и у овом делу показала као врсни посматрач, задирући у све поре друштва неколико блискоисточних земаља. Сведоци смо да је данас Блиски Исток као геополитички простор

³⁶⁴ Ибид. , стр. 382.

³⁶⁵ Ибид. , стр. 383-384.

³⁶⁶ Ибид. , стр. 385.

веома актуелан. Проблем Блиског Истока постаје светски проблем, а теме о којима се расправља у вези са њим су управо оне које је у свом путопису покренула Јелена Ј. Димитријевић. Дакле, заосталост традиционалних догми, родна проблематика и верски сукоби, само су нека од питања које је Јелена, боравећи у Египту, Светој земљи (данашњем Израелу) и Сирији, покренула а која данас делује готово нерешиво. Јелена тако, наново доказује своју способност предвиђања, а та способност није ништа друго до зрело проматрање једног истраживача, интелектуалца, који проблематику неког простора испитује до детаља. Склопљено у један оријентални мозаик, ово дело даје слику Блиског Истока некада, са наговештајем како би могла да изгледа у будућности. Иако је овај путопис у време када је настао прошао неопажано, он своју актуелизацију доживљава данас. То је, чини се, и највећа потврда савремене мисли коју је Јелена у својим делима настојала да изнесе. Из те перспективе, овај путопис представља значајан књижевно-историјски и феминистички прилог за савремене студије културе, постколонијалну критику и родну анализу жена из трећег света.³⁶⁷

На основу свега изнетог у вези са истраживањем света прозе, а у оквиру целокупног стваралаштва Јелене Ј. Димитријевић, можемо закључити да је она била самосвестан, оригиналан и плодан прозни писац. У времену када је у српској књижевности обитавало мало жена, Јелена је успешно остваривала како књижевне тако и културне замисли. Она је у својој прози наступала као истраживач, радознали путник и савестан хроничар. Било да се ради о причама из харема или анегдотама са њених бројних путовања, она је врло лепим стилем писања и са посебним осећајем за детаљ, читаоцима преносила своје утиске који су били последица њеног, како књижевног тако и друштвеног ангажмана, и то не само у оквиру сопствене културе већ и на једном, може се рећи интернационалном нивоу. Такође, можемо закључити да и у прозном свету Јелене Ј. Димитријевић доминирају елементи традиционалног и модерног. Заправо читав концепт њеног прозног стваралаштва заснива се на супротстављању ова два елемента. Елемент традиционалног конкретизован је у путопису „Писма из Ниша о харемима”, у коме књижевница открива вео једног старомодног, затвореног и неприступачног света. То је свет Истока, харема, заточених турских жена и патријархалног друштва с краја 19. века. Управо је Исток, као главна инспирација Јелениног стваралаштва отелотворење тог традиционалног елемента. Она му приступа као истраживач,

³⁶⁷ Мр Јована Реба- Кулаузов: *Женски исток и Запад*, Београд, 2010, стр. 59.

антрополог који проматра и испитује његове особености и његове крајње домете. Традиционалне елементе препознајемо и у другим прозним делима чија је тема Исток, а то су „Ђул-Марикина приказња”, „Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум”, „Писма из Солуна”, „Писма из Индије”, док роман „Нове”, иако тематски везан за Исток, доноси сукоб старог и новог, односно традиционалног и модерног елемента. Сучељавање ова два елемента присутно је понајвише у путописима који су и врхунац Јелениног истраживачког проматрања култура и цивилизација. У њима Јелена кроз компарацију Истока и Запада, наглашава принцип различитости, који је такође био један од интересних сфера њене књижевности. Елемент модерног највидљивији је у путопису из Америке у коме се представља један прогресивни, западњачки свет.

7. КРАТАК ОСВРТ НА ЖЕНСКО ПИТАЊЕ И ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ-ПИСЦА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВОСТИ

О жени се одувек говорило и писало. У литератури можемо наћи много различитих погледа на жену, њену природу, њену психолошку структуру као и њену друштвену вредност. Свако гледиште зависи пре свега од основног становишта са кога се посматра извесно питање. Женско питање које се дефинише као питање о положају и правима жена, може се посматрати са два становишта: идеолошко-догматичког и материјалистичко-еволуционистичко-природно-научног. Прво становиште је изразито статичко и конзервативно док је друго динамичко и прогресивно.³⁶⁸ Женско питање неминовно улази у опсег друштвеног питања јер његов значај истовремено има и друштвени значај, и од прогреса на том пољу зависи и изван друштвени прогрес. Са становишта политичке теорије, женско питање можемо сагледати са три гледишта: конзервативног, феминистичког и социјалистичког. У овој дискусији ће расправа бити фокусирана на феминистички аспект а у светлу примарних тежњи српске књижевнице Јелене Ј. Димитријевић. Феминизам, као изразита теорија грађанства и грађанских жена, сматра да је жену поробио човек, зато проповеда борбу против мушкараца и супрематију жена, која ће се постићи кроз право гласа и улазак жене у представничка тела. Феминизам сматра да се женско питање може издвојити из општег друштвеног питања и постићи своје решење у оквиру друштвене структуре. По феминизму је потпуна еманципација жена могућа у оквирима буржуаског друштва. Зато грађанске жене формирају покрете и партије, не само национално већ и интернационално.³⁶⁹ Из тог разлога је значајно дати кратак осврт на историју феминизма и нагласити главне постулате на којима почива.

Колевка европског феминизма је Француска, те се реч *феминизам* први пут јавила на овом простору. Овај појам, нотиран у речнику *Роберт* 1837. године, први је употребио Шарл Фурије. У том речнику је стајало да је „феминизам доктрина чији је предмет ширење права и

³⁶⁸ Милица Ђурић- Топаловић: *Жена кроз векове*, Београд, 1939, стр. 4-5.

³⁶⁹ Ибид. , стр. 8.

улоге жене у друштву”.³⁷⁰ Зачетке феминистичког покрета можемо тражити у идејама Француске револуције (1789) у којој су жене активно учествовале на више начина. Већ тада, жене су почеле да оснивају женске клубове и кроз разне петиције од власти тражиле право гласа, право на једнако школовање и изједначавање са мушкарцима у грађанским правима.³⁷¹ Један од предуслова за једнакост између мушкараца и жена било је право на образовање. У свим европским земљама школовање жена је заостајало за школовањем мушкараца. Највећи отпор, пре свега универзитетском образовању жена, јавио се у редовима католичке и протестантске цркве. Међутим, и у научним круговима, дакле међу научницима, филозофима, лекарима, водиле су се дискусије на тему да ли је жена једнако умно способно као и мушкарац и да ли јој треба дозволити да студира. Реформе су уродиле плодом и резултирале одлуком да се у многим европским земљама образовање прошири и на женску популацију. У томе су предњачиле скандинавске земље и земље Бенелукса: Холандија, Финска, Данска, Шведска, Норвешка, Белгија, Немачка. Важно је истаћи да за овим тенденцијама није заостајала ни Србија у којој женама није био забрањен упис на Велику школу, те се већ 1871. године на Велику школу уписала једна студенткиња, да би се 1887. године уписале две студенткиње. Од тада су се жене континуирано уписивале на Велику школу, углавном похађајући Филозофски факултет.³⁷² Када је у питању право гласа, све до краја 19. века у европским земљама женама углавном нису признавана политичка права. Тек након Првог светског рата, дакле почетком 20. века, неколико земаља дало је право гласа женама.

За историју феминизма, односно женског покрета, значајна су била и дешавања у Сједињеним Америчким Државама. Може се рећи да је управо Америка достигла највећи степен развоја феминизма и да су америчке жене, пре свих, успеле у својој борби за еманципацију. Већ приликом досељавања на амерички континент, прве досељенице су учествовале у неким пионирским подухватима, који су се пре свега тицали доминације у породици, мада су им политичка права била ускраћена. У првој половини 19. века, покрет жена који су водиле квекерке почео је са захтевима за право гласа. Осим овог захтева, оне су изнеле и захтев за ослобађање црнаца и црнкиња. Захваљујући свом прегнућу и доброј организацији, америчке жене су се међу првима избориле за право на студирање. Већ 1850. године у америчкој савезној држави Јута, женама је било дозвољено да студирају, да би до

³⁷⁰ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 7.

³⁷¹ Ибид.

³⁷² Ибид., стр. 17.

краја века то право стекле и жене у другим савезним државама. Право гласа, америчке жене су стекле 1869. године, исте године када су основале *Национално удружење за право гласа жена*. Женски покрет у Сједињеним Америчким Државама имао је дубоког утицаја и на подручју религије у протестантском свету. Како је женски покрет почео да се уплиће и у друге области америчког живота, убрзо је постало очигледно да верске установе нису биле изван феминистичког интересовања. Жене Северне Америке које су се бориле за ослобођење, бранећи права жена у другим областима живота, привеле су битку до самог прага својих вероисповести и установиле да су ушле у област најизразитијег поља сексизма. Феминисткиње су тако, почеле помно да истражују своју веру и закључиле да је део хришћана васпитаван у духу мушког шовинизма.³⁷³ Дакле, када се феминизам, изборио са почетним проблемима везаним за друштвена питања, окренуо се религији. Та борба је започета средином 20. века и чини се још увек траје из разлога што многа значајна питања нису до краја осветљена.

Можемо закључити да су у својим дуготрајним и упорним настојањима жене у току и пред крај 19. века успеле да се приближно изједначе са мушкарцима у праву на школовање и праву на запошљавање, али само у оквиру неких занимања. Она права која су им још увек била ускраћена или која им у потпуности нису била призната крајем 19. века, жене су пренеле у 20. век кроз упорну и истрајну борбу за њихово коначно остварење. Временом, дошло је и до извесних раздвајања, дотад јединственог, покрета за борбу за права жена. Покрети жена који су настали на концепту либералног грађанског друштва и покрети жена социјалисткиња почели су да се раздвајају средином 19. века. Основна разлика између ова два покрета је била та што су либерални и други грађански покрети, положај жена настојали да побољшају реформама у постојећем друштву, а социјалистички покрети жена су сматрали да се ослобођење жена може постићи само преображајем друштва, па су социјалисткиње свој рад и своју борбу повезивале са радничким покретом.³⁷⁴

Историја жена у 19. веку не може се одвојити од историје женског покрета јер су међусобно били тесно испреплитани.³⁷⁵ Дакле, када са историјског становишта говоримо о женама и њиховом статусу у друштву, заправо говоримо о историји женског покрета. Женски покрет није настао као организовани, а поготово не као масовни покрет, али су се многе жене

³⁷³ Девора Белоник: *Феминизам у хришћанству*, Београд, 2002, стр. 17.

³⁷⁴ Ибид. , стр. 19.

³⁷⁵ Гизела Бок: *Жена у историји Европе*, Београд, 2005, стр. 137.

покренуле индивидуално или заједно са другим женама. Рани феминизам или зачетак женског покрета јавио се пре свега међу књижевницама, те се тај рани феминизам назива и литерарни феминизам.³⁷⁶ У томе је предњачила Жорж Санд (1804-1876), која је својим размишљањима на тему феминизма, које је вешто инкорпорирала у своје романи, свакако срушила неке табуе, пре свега оне који се односе на испољавање женске страсти и критику конвенционалног брака. Светске књижевнице су уједно биле преносиоци феминистичких идеја, пре свега зато што им је књижевност допуштала да у својим делима слободно износе своје мишљење и зато што су та дела била веома читана, чиме су те феминистичке идеје врло брзо допрле до великог броја људи. До стварања трајно организованог женског покрета широм Европе дошло је шездесетих година 19. века када је дошло до либерализације политичког живота. Сукцесивно су се оснивала женска друштва која су за циљ имала борбу за побољшање положаја жене у друштву. Женски покрет је истовремено реалистично и утопијски полазио од тога да женски свет није идентичан са мушким и да је много помињана комплементарност ова два света значила равноправност и једнаку вредност за шта су се жене првенствено и залагале. Двадесети век је, како за жене и мушкарце, тако и целу Европу био век екстрема, разапет између демократије и диктатуре, мира и рата, социјалне државе и геноцида. Важни токови развоја положаја жена током историје, а поготово питање грађанских, политичких и социјалних права прекидани су догађајима чији корени нису били родни односи, али су ипак у одлучујућој мери обликовали историју жена. То је био период када су људи као бића, дакле без обзира на пол, били омаловажавани, и постајали жртве злочина и прогона, пре свега на расној и националној основи. Жене је задесила нова трагична лична и друштвена трансформација оличена у погибији мужева на фронту. Тако се овај век суочио са феминизирањем удовиштва, нарочито у зараћеним земљама где су жене осим што су остајале без мужева, постајале жртве принудног рада чиме је њихов интегритет доведен у питање. Ратови су донели нову друштвену обавезу за жене. Оне су се посебно истицале у хуманитарном рад, помоћи на фронту и борби за слободу. Из тога су произашле нове тенденције феминистичких активисткиња које су свој рад осим ка стицању политичких права усмериле и ка борби за мир. Примера ради, 1919. године, основана је *Међународна лига за мир и слободу*. Након рата се нарочито развила широка интернационална мрежа феминисткиња. Ова мрежа се састојала, не само од политичке и интелектуалне, већ и

³⁷⁶ Ибид. , стр. 176.

финансијски независне женске, светске елите. Ове жене су биле активне и у Међународном бироу рада, у Друштву народа и у Уједињеним нацијама. Њихови најважнији циљеви су били мир, разоружање и родна равноправност.³⁷⁷ Пратећи светска збивања на плану борбе за женску еманципацију, и наше културне посленице као водеће интелектуалке свог времена, активно су се укључиле у тај процес. Због природе свог занимања које је у прошлости припадало само мушкарцима, неретко су српске књижевнице окарактерисане као феминсткиње. И оне које су то јасно показивале и оне којима то није био примарни циљ, због чињенице да су женског рода и да се баве књижевношћу, њиховим делима је био приписиван тај феминистички дискурс.

На простору где је живео српски народ, положај жене одувек је био тежак и комплексан. Иако је мало позната судбина српске жене за време турске окупације, ипак, историја бележи неке мрачне тренутке у којима су српске жене продаване као робље, одвођене у хареме, обещчашћиване и убијане. Однос према жени условљавало је патријархално устројство српског, дубоко традиционалног друштва. О положају жене у српском друштву више се зна на почетку 19. века. На постојећи однос према жени, свакако су утицали и Турци који су доласком на наше просторе наметнули своју културу понашања, те самим тим и неке обичаје који се везују за однос према жени. Жена је била готово обесправљена, понижавана и сматрана бићем другог реда. Нешто бољи положај имале су жене у Војводини и то првенствено због аустро-угарског утицаја, те се напредак у овој области бележи управо на овом простору. Угарско друштво је било далеко развијеније од турског, те се то одразило и на културни и друштвени живот у Војводини, а самим тим и на бољи положај жена у друштву. Жене у Војводини су, примера ради, пратиле образовни и интелектуални напредак европских жена, похађајући женске институте, при чему треба нагласити да је то важило углавном за богатије слојеве друштва.

О српској жени први је проговорио Захарије Орфелин (1726-1785), присталица рационализма и просвећености, и то у првом српском алманаху *Славено-сербски магазин*. Орфелин је у овом магазину, жени посветио и сонет, који се уједно сматра и првим сонетом у српској књижевности.³⁷⁸ У том сонету изнети су неки класични примери поштовања жене, истицање њене мудрости, као и изражавање љубави према њој. Након Орфелина, и Доситеј

³⁷⁷ Ибид. , стр. 281-282.

³⁷⁸ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 23.

Обрадовић је као истакнути интелектуалац свога доба, просветитељ и светски путник, у свом књижевном делу изложио своја схватања о жени. Та схватања, била су у оквирима тада водећих европских размишљања. Доситеј је сматрао да жену треба ослободити верског утицаја, научити је да слободно размишља и да на тај начин дође до истине о свом положају у српском друштву. Важно је нагласити да Доситеј није идеализовао жене већ су његова промишљања о жени и њеној улози у друштву резултат рационалног става. То потврђује и његова критика женског помодарства и претераног улепшавања. Након Доситеја, о жени је почела да говори и једна жена – прва српска списатељица Еустахија Арсић. Уз хришћанску етику, она је прихватила и просветитељске идеје, изворно, али и преко Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића (1773-1832). У својим делима она излаже своје ставове о вери у човека који је обдарен разумом, а женама поручује да прихвате идеје жена из грађанских кругова Средње Европе. Њени савети се посебно односе на образовање жена које она подстиче да што више читају и да се тако усавршавају. Она је заговарала став који је присутан и у савременим теоријама о феминизму а то је став да „нема ништа горе од беспослене жене”. Она је свој феминистички став формулисала реченицом да „без личне духовне независности нема благополучја (среће)”.³⁷⁹ Међутим она није била једина жена која је ступила у јавни живот. Плејада српских уметница и књижевница међу којима је и Јелена Ј. Димитријевић, показује да су се жене бориле за своје место и у српској књижевности. Управо кроз положај српских књижевница можемо пратити и развојни пут еманципације српских жена. Осим кроз животописе знаменитих Српкиња из 19. и почетка 20. века, о женском активизму, феминистичкој идеји и борби за еманципацију, као пример нам може послужити и женска штампа. Интересовање за књигу, културу и просвету свог народа током деценија 19. века показовале су многе Српкиње. Међу њима многе су биле мецене и народне добротворке,³⁸⁰ те тако тако трагом њихове хуманитарне делатности и оснивања женских друштава, можемо пратити развој феминистичке мисли код нас.

Као што је англоамеричка феминистичка књижевна критика за своје класичне текстове узела есејистичка дела Вирџиније Вулф, тако и ми можемо узети за један од значајнијих текстова на тему женске књижевне традиције код нас, текст под насловом *Жене и књижевност* из 1913. године. Текст је објављен у часопису *Српкиња*, у издању Добротворне

³⁷⁹ Ибид. , стр. 25.

³⁸⁰ Стеван Радовановић: *Српске песникиње 19. века*, Београд, 1981, стр. 12.

женске задруге из Ирига. Овај текст је посебно значајан јер доноси биографије више од педесет знаменитих жена, махом књижевница. Иако није потписан, сасвим је извесно да потиче из женског пера.³⁸¹ Свакако да се овај текст не може стилски упоредити са изузетним наративним поступком есеја Вирџиније Вулф, нити се у њему разматрају естетски аспекти женске књижевности. Оно што, пак, овај текст доноси, јесте пре свега сагледавање проблема који су у савременој феминистичкој критици важни, а то су пре свега материјални и друштвени аспекти, битни за настанак књижевног дела и очување књижевне традиције. Вирџинија Вулф у својим есејима разматра услове у којима је могуће или немогуће стварати и бавити се књижевношћу. Она, дакле, полази од становишта да жена мора да има одређене услове како би се бавила неким стваралачким радом. То је на првом месту материјална подршка и сигурност, потом мир, односно сопствени радни простор. То нас доводи до закључка на примеру саме Јелене Ј. Димитријевић, дакле, да није била материјално обезбеђена и да није била удата за толерантног и сталоженог човека, њен би књижевни пут свакако био доведен у питање. На примеру Јелене Ј. Димитријевић се свакако ова опсервација Вирџиније Вулф показала као тачна. Материјални услови о којима говори Вирџинија Вулф, са аспекта савремених феминистичких тумачења, постали су у тим истим тумачењима елементи појма рода (gender), основе овог приступа књижевности.³⁸²

У савременим феминистичким теоријама расправља се и о појмовима женско ауторство и жена-писац. Синтагма жена-писац за коју смо се ми одлучили у овом поглављу, упућује на извесну двојност, спој неспојивог. Ова реч представља место сукобљених идентитета и стереотипа, а у српској верзији, означава биће подвојено између родног и професионалног идентитета, биће у процепу. Такође, треба нагласити да појмови женско ауторство и жена-писац нису термини истог реда. Док прва синтагма подразумева пре свега појединачност једне егзистенцијалне ситуације, везане за природу књижевне професије, дотле друга подразумева један шири скуп уметничких или дискурзивних пракси чије друштвене и историјске свеукупности као да превазилазе или асимилију искуство жене-писца.³⁸³ Женска књижевност и женско писмо су две ознаке које се често и намерно мешају да би омогућили интерпретатору ироничан однос према жени која улази у забрањену зону, и нарочито према

³⁸¹ Биљана Дојчиновић- Нешић: *О женама и књижевности на почетку века*, (ур.) Женске студије 11/12, Београд, 2000, стр. 23-24.

³⁸² Ибид. , стр. 25.

³⁸³ Татјана Росић: *Жена-писац: киборг у српској књижевности?*, (ур.) Татјана Росић, *Теорије и политике рода*, Београд, 2008, стр. 15.

ономе ко се усуђује да тумачи синтагму женско– књижевност– писмо. Дакле, у нашој прошлости сасвим је мало жена чије је стваралаштво уврштено у врхунску литературу, а да је притом била постављена јасна граница између мушког и женског света.³⁸⁴

Текст *Жене и књижевност* почиње констатацијом да о српској жени ретко ко пише, а да кад се то и чини, то писање има изразито песимистички тон, као пример се наводи текст у коме о српској жени и њеном класификовању у оквиру друштва говори наш познати етнолог Тихомир Ђорђевић или, пак, сувише оптимистички, пре свега оличени у биографијама објављеним у разним календарима. Треба нагласити и да је књижевни критичар Јован Скерлић, такође приметио да се су се имена српских књижевница у српској књижевној прошлости само провлачила кроз различите библиографије. Он је у тексту под насловом *Две женске књиге* забележио: *Жене које пишу нису новина у српској књижевности, или, боље рећи у српској библиографији. Почевши од славеносербске списатељице и грађданке Арадкиње Еустахије от Арсич, рођене Цинцић, која је почела писати још 1814. читав је низ жена које су се огледале у књижевном роду. Неколико њих занимљиве су као личности, тако Милица Стојадиновић Српкиња и Драга Дејановић; неке од њих као Јелена Димитријевић, показивале су у своме писању и извесних књижевних особина.*³⁸⁵

На такво дијаметрално супротно виђење жене у литератури указује и Вирцинија Вулф у свом есеју *Сопствена соба*. Вирцинија Вулф, као и аутор текста *Жене и књижевност*, указује на чињеницу да је очито одсуство жена из књижевности и да могуће разлоге томе треба тражити управо у односу пола/рода и литературе. Америчка књижевница Тили Олсен је у свом тексту под називом *Једна од дванаест: жене и писци у нашем веку*, навела податак да се на четири до пет књига које објаве мушкарци појави само једна потписана женским именом.³⁸⁶ Олсен изражава став да су свест и саосећање једнако природна осећања, како за мушкарца, тако и за жену, с том разликом што је мушкарац одувек био слободнији да то испољи и развије. Она такође наводи да је једна од најкарактеристичнијих црта у женској књижевности била управо свест и брига за оно што је погрешно за људски род.³⁸⁷ Аутор текста *Жене и књижевност*, осврће се управо на ову врсту замерке, да женама које

³⁸⁴ Слободанка Пековић: *Алиби и самосвест*, (ур.) Вук Крњевић, *Књижевност* Год. 41. књ. 83. бр. 8/9, Београд, 1986, стр. 1459.

³⁸⁵ Јован Скерлић: *Две женске књиге*, (прир. Јован Пејчић), *Писци и књиге*, Београд, 2000, стр. 193.

³⁸⁶ Биљана Дојчиновић- Нешић: *О женама и књижевности на почетку века*, (ур.) Женске студије 11/12, Београд, 2000, стр. 26.

³⁸⁷ Tillie Olsen: *Silences*, New York, 1978, str. 42.

промишљају и које су даровите није дато довољно слободе, простора и коначно поверења да могу нешто корисно да учине за човечанство. У тексту се такође наводи да талентоване жене пропадају и да је њихов рад изгубљен за српску просвету. Овакав став је изнет из перспективе конкретних личности и њихових усуда, почевши од прве, већ поменуте књижевнице, Еустахије Арсић. Ту судбину дели и Милица Стојадиновић Српкиња (1830-1878), прва српска песникиња која је „дала име српској жени” и велика поборница Вукових идеја, а такође и његова сарадница у прикупљању народних умотворина. Она је својом изванредном лепотом и својим стиховима изазвала дивљење књижевног света. Објавила је три књиге поезије а песме је објављивала у тадашњим књижевним часописима. Својом изузетношћу се издвојила и ћерка Вука Караџића Мина Караџић- Вукомановић (1828-1894) која се афирмисала као сликарка, углавном сликајући портрете својих савременика. Још једна уметница скренула је пажњу на себе у то доба. Катарина Јовановић (1817-1882) прва је сликарка из Војводине. Школовала се у Бечу, као ванредна студенткиња сликарства из разлога што жене у то време још увек нису имале приступа редовним студијама. Због своје изузетности, тадашње Српско учено друштво (данашњи САНУ) примило ју је за ванредног члана. Тако су жене, пре свега уметнице и књижевнице постајале пионирке друштвеног активизма у Србији.

Код Срба, романтизам и феминизам су били нераздвојни од Омладинског покрета.³⁸⁸ Тако је, примера ради, Удружена омладина српска од свог оснивања допуштала женама да присуствује њеним скупштинама. Идеолози и истакнути чланови УОС у својим дискусијама које су касније објављивали у омладинској штампи почели су да пропагирају идеје о мењању односа према женама и да расправљају о њиховој равноправности. Својим ставовима о еманципацији жена у УОС издвајају се Драга Димитријевић- Дејановић и Светозар Марковић.

Драга Димитријевић- Дејановић (1840-1871), својим прегнућем на пољу феминизма, српске књижевности и културе заслужује посебну пажњу. Она је била књижевница и глумица, посебно се истичући у кругу напредних жена и мушкараца у Уједињеној омладини. Била је по много чему посебна а њена посебност се пре свега огледа у упорности с којом је ширила идеје о слободи жене. Важно је нагласити да је крајем шездесетих година 19. века била потребна изузетна храброст да би се јавно иступало пред публиком која није имала

³⁸⁸ Љубица Ћоровић: *Драга Димитријевић- Дејановић*, (ур. Светлана Слапшак) *Про феминизма* 13/14, Београд, 2000, стр. 158.

нимало разумевања за идеје супротне укореењеним моралним назорима. Драга Димитријевић-Дејановић је аргументовано истрајавала у тој борби, неретко се противећи важећим мишљењима, па чак и отвореним нападима. Савременици су је сматрали женом јаке интелектуалне снаге, пуне полета, идеализма, ширих видика, воље и способности за рад, насупрот пасивних и немарних полуоријенталних српских жена.³⁸⁹ Значајна су њена феминистичка предавања. Ради се о три јавна предавања под насловом: „Две три речи нашим Српкињама”, „Еманципација Српкиња” објављена у Матици 1869. и 1870. године и предавање „Српским мајкама” објављено у Младој Србадији 1870. године. То су уједно били најважнији текстови омладинског феминизма. У њима се постављају суштинска питања, пре свега везана за адекватно образовање жена а потом и основе материјалне и духовне независности. Драга Димитријевић- Дејановић еманципацију жена дефинише као „ослобођење њино од очинске или мужевљеве потчињености, које их скучава у њиховом умном и раденом напредовању”.³⁹⁰ Иако изузетна у свом књижевном раду и прегнућу на пољу српског феминизма, Драга Димитријевић- Дејановић доживела је трагичну судбину својих претходница, јер је умрла у 32. години живота. Упркос томе што је умрла млада и што је њено одсуство са српске књижевне и културне сцене истовремено осиромашило српску елиту тога доба, Драга Димитријевић- Дејановић је остварила много на пољу борбе за женска права. За собом је оставила неколико необјављених рукописа отварајући пут српском феминизму, а будућим генерацијама српских жена остављајући у аманет да се још интензивније и одлучније боре за свој положај у српском друштву.

Када говоримо о српским књижевницама, феминисткињама и женама напредних идеја, онда нужно морамо и да се осврнемо на њихов положај у друштву, и да нагласимо са каквим су се тешкоћама суочавале. Важно је истаћи да је тешко говорити о књижевној и уметничкој делатности српске жене у 19. веку. Животи многих од њих нису довољно познати нити истражени у довољној мери, а оно што је још погубније, многи њихови рукописи су заувек изгубљени. Само незнатан број наших поетеса, попут Милице Стојадиновић Српкиње, успео је да објави већину својих дела. Судбина рукописа других српских књижевница није била тако светла, те су ти рукописи, након смрти песникиња, били или забачени и изгубљени. Проблем представља и чињеница да их ни њихови савременици нису довољно озбиљно

³⁸⁹ Ибид.

³⁹⁰ Драга Дејановић: *Еманципација Српкиња- јавно предавање*, (ур.) Светлана Слапшак, *Про Фемина* 13/14, Београд, 1998, стр. 166.

схватили, те нису ни посвећивали пажњу очувању тих њихових рукописа. За неке од тих старих рукописа се знало, али су нетрагом нестали. Јулијана Радивојевић је, примера ради, 1829. године, у предговору алманаха „Талија”, говорећи о својој интимној поезији написала: *Имам у рукопису и оригиналне различите песме, 14 табака*. У поменутом алманahu је објавила само три своје љубавне песме, док је тих 14 табака изгубљено.³⁹¹ Властоје Д. Алексијевић у свом есеју *Наша жена у књижевном стварању*, пишући о извесном анахронизму у српској књижевности, примећује: *У нашој књижевности у 19. веку већ пре саме Милице Стојадиновић Српкиње ми имамо жену новинарку, што други народи неће имати, а која је несумњиво морала имати везе са књижевношћу: то је била Јулијана Радивојевић, уредница алманаха „Талија” (1829). Баш то време, колико је познато било је време жениних најирњих година и примитивизма на Балкану.*³⁹² Управо откриће непознатих опуса неких српских књижевница, врло разнолике форме и иновативне тематике, писаних још с почетка 20. века, а нарочито између два рата сведоче о динамичном развоју женског пера на овом простору. У вези са тим се јавља и синдром закаснеле рецепције што је и основна одлика многих прозних дела (приповетки и романа) списатељица чији су рукописи недавно откривени и обелодањени као посебна издања, те су тек недавно ушли у орбиту књижевног вредновања.³⁹³

За развој феминистичке мисли код нас, значајна је и улога штампе. Истовремено, кроз историјат такозваних „женских листова” на нашем књижевном небу током 19. и почетком 20. века можемо сагледати и положај српске књижевнице и интелектуалке. Појам „женски часопис” истовремено је подразумевао часопис који је својим садржајем намењен жени и онај који жене стварају за себе. Епитет „женски”, често је употребљиван како би се нагласила чињеница да неко књижевно остварење припада писцу женског рода, односно списатељки. Одређење женски/а/о најчешће је подразумевало да је текст лирски, интуитиван или искрен. Неретко, овај атрибут је имао и пејоративно значење које је подразумевало приземне страсти и мисли. Списатељке, у патријархалној и углавном руралној српској средини биле су реткост, а њихов рад је најчешће био оцењиван као другоразредан, као импулс душе и осећања а не као плод промишљања и знања. Тако су често и најдобрамернија размишљања о женском стваралаштву могла да се схвате као врста подцењивања, чак и када би критичар имао намеру

³⁹¹ Стеван Радовановић: *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун, 2006, стр. 229.

³⁹² Властоје Д. Алексијевић: *Наша жена у књижевном стварању*, Београд, 1941, стр. 12.

³⁹³ Славица Гароња Радованац: *Жена у српској књижевности*, Нови Сад, 2010, стр. 7.

да похвали или охрабри списатељке. Као пример може да нам послужи текст Миодрага Стајића, објављеног у часопису Маргиналије, 1931. године а на примеру дела Јелене Ј. Димитријевић: *Жене које пишу интересантно је читати због тога што уносе у дело много лично свога, оно што је интимно и блиско души. Она ће топлије, спонтаније и са више искрености многе ствари рећи, но што би иначе, човек учинио. И ако без неке веће дубине и контемплативности жене-писци располажу у више случајева са врло много непосредности, нежности и осећајности, а то имати- значи много. Зато сваку појаву жене која пише, треба поздравити.*³⁹⁴

Женски листови на нашем тлу настали су у 19. веку. Услови за покретање женске штампе битно су се разликовали од услова и околности под којим је таква штампа настајала у развијеним западним земљама. Разлоге треба тражити у чињеници да је српска жена у прошлости била неписмена, необразована и економски независна од свог мужа. Историјски посматрано, период између 1840. и 1850. године није био само период процвата писмености међу женама, већ и процват женске штампе. То је дакле период када се јавља први женски часопис *Женски Воспитатељ* (Воспитател женский) а о његовом појављивању 1847. године извештава Подунавка– додатак Српских новина.³⁹⁵ Овај часопис под уредничким вођством Матије Бана (иначе васпитача деце кнеза Александра Карађорђевића) дочекан је са великим интересовањем. Према неким подацима, укупно су објављене три свеске овог часописа. Намера издавача је била да утиче на просвећивање српских жена и подизање нивоа њихове културе а све како би биле оспособљене за учешће у јавном животу. Осим Матије Бана, у часопису су сарађивали књижевници Милан Милићевић и Милорад Шапчанин. Часопис *Женски Воспитатељ* био је разноврсног садржаја. У њему се објављивани оригинални и преведени књижевни прилози, поуке из медицине, текстови о васпитању деце, етици, текстови из историје, као и вести о акцијама жена у свету. Ту су се могле наћи и информације о положају жена у словенским земљама. Критиковало се помодарство, неукус, кинђурење, а аутори су покушавали да установе неки модел „домаће друштвености”, и у том циљу су давали препоруке како жена треба да се понаша у кући и у друштву.³⁹⁶ Први женски лист на нашим просторима има доста сличности са својим претходницима из Западне Европе.

³⁹⁴ Слободанка Пековић: *Женски часописи у Србији на почетку 20. века*, (ур.) Весна Матовић, Сеништа Живковић, *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1894-1915)*, Матица српска, ИКУМ, Нови Сад- Београд, стр. 125.

³⁹⁵ Др Неда Тодоровић– Узелац: *Женска штампа и култура женствености*, Београд, 1987, стр. 49.

³⁹⁶ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 85.

Заједничко им је то што су и једне и друге уређивали мушкарци и то што им је циљ било васпитање жена. Први српски женски часопис је био поједностављена верзија листова који су се обрађали образованијој, мушкој популацији. Он је, као и његови светски претходници био више једна врста морализаторског васпитача жена него што је био информатор.

Други покренути женски часопис био је лист *Домаћица*, који се сматра наследником часописа *Женски Воспитатељ*. Часопис је покренут 1879. године као орган Београдског Женског Друштва, а његов оснивач и уредник био је професор Стеван Бајаловић. Лист је у почетку излазио у хиљаду примерака да би за кратко време достигао тираж од хиљаду и петсто примерака. У њему су сарађивали аутори из часописа *Женски Воспитатељ*, уз подршку нових, као што је књижевник Чедо Мијатовић и сликарка Полексија Тодоровић, супруга српског сликара Стеве Тодоровића а ћерка уредника *Воспитатеља* Матије Бана. У часопису *Домаћица* редовно су се објављивали записници са седница Женског друштва или извештаји из његових подружница. Осим ових извештаја, у часопису су објављивани и књижевни прилози. Лист је проповедао идеалан лик жене, која је образована и одана супруга и животна сапутница, родољубива мајка и брижна домаћица.³⁹⁷ О еманципацији жена лист *Домаћица* први пут пише тек у трећој години свог излажења. Објављују се чланци у којима се изражавају ставови о потреби образовања жена, а на тему друштвене и политичке равноправности говори се у чланку под насловом *Положај жене у друштву*, у коме се аутор залаже за пуну равноправност жена и мушкараца. Када је реч о феминизму, београдској духовној женској елити у којој има заговорница феминизма, анонимни аутор препоручује суздржаност и опомиње је да не подлеже западним утицајима. Критикује сифражеткиње и њихове методе борбе а заговара умеренији феминизам који би подразумевао борбу за школовање жене и оснивање женских друштава.³⁹⁸ Како су налагали тадашњи прописи о штампи, уредници листа *Домаћица* морали су бити мушкарци. Из тог разлога су млађе чланице Женског друштва, незадовољне садржином листа, 1907. године наметнуле дискусију о уређивачкој политици. Њихов захтев је био да лист *Домаћица* уређује литерарни одбор а да мушкарац само буде формални уредник. Оне су сматрале да мушкарце не интересују женски проблеми. Управо под утицајем млађих снага из Женског друштва и у литерарном одбору, садржај листа *Домаћица* је постао разноврснији и богатији. Часопис је био обогаћен

³⁹⁷ Ибид., стр. 86.

³⁹⁸ Ибид., стр. 87.

књижевним прилозима на коме су радиле Милка Гргурова, Јела Спасић, Ј. Шафарикова, Исидора Секулић и друге српске књижевнице. На садржину часописа свакако да је утицало и повезивање Српског народног женског савеза са међународним женским организацијама. Овај женски часопис излазио је између два светска рата, али без неког посебног значаја за женски покрет јер је био окренут искључиво жени и њеном домаћинству.³⁹⁹

У низу покренутих женски часописа значајно место заузима и часопис *Женски свет*. Овај часопис је представљао гласило *Задруге Српкиња Новосаткиња*. Излазио је у периоду између 1886. и 1911. године а уређивао га је Аркадије Варађанин, директор новосадске Више женске школе и један од оснивача задруге. Лист је објављивао приповетке, чланке о женама, затим чланке из области педагогије, етике, вести о активностима женских задруга као и вести из друштвеног живота у Војводини. Овај лист је публиковао неколико предавања Савке Суботић, познате јавне раднице и председнице *Задруге Српкиња Новосаткиња*.⁴⁰⁰

Женски часопис, такође покренут у Новом Саду је и часопис *Жена* који је излазио у периоду између 1911. и 1921. године. Часопис је издавала и уређивала Милица Јаше Томића, а сарадници часописа су углавном биле жене. Овај часопис је у наставцима донео историјат женског покрета у Европи, појединачно по земљама, а према књизи Зорке Јанковић, која је издата 1911. године. Такође је објављивао податке о школовању женске омладине и о активностима женских друштава у Србији и Војводини. Изнео је и малобројне сачуване податке о средњовековним српским владаркама, као и савременим књегинама, уколико су се ти подаци односили на подршку женама.⁴⁰¹

Часопис *Једнакост* је био још један у низу женских часописа који чине историјат српске женске шампе. Гласило жена социјалдемократкиња излазило је са прекидима од 1910. до 1914. године. Овај часопис је доносио напise о положају радница, начелне чланке о економској, политичкој и друштвеној равноправности жена као и свести о активностима радница.⁴⁰²

³⁹⁹ Ибид. , стр. 88.

⁴⁰⁰ Ибид.

⁴⁰¹ Ибид.

⁴⁰² Ибид.

Један од типичних примера женског часописа је и часопис *Српкиња*, као први женски лист на подручју Војводине која се сматрала једним од центара женске просвећености. Први број је изашао у Панчеву 1882. године.⁴⁰³

Било је и модних часописа који су се због своје садржине називали женским али се нису дотицали друштвеног активизма. Такви су часописи *Српски помодар* (Нови Сад, 1872) и *Париска мода* (Београд, 1902).

У периоду између 1871. и 1914. године, тридесетак жена се бавило и књижевним превођењем, пре свега са француског и руског језика. Наставнице Више женске школе написале су неколико уџбеника из предмета које су предавале. Такође, пет жена је приредило неколико пригодних издања песама. Јелица Беловић- Бернациковска приредила је 1913. године публикацију под насловом *Српкиња* која садржи око педесет биографија истакнутих жена из Војводине и Србије. Она се бавила и етнографијом, посебно проучавањем женског ручног рада. Између осталих радова, написала је опширну монографију „Српски народни вез и текстилна орнаментика” (1907). О женском питању и раду жена у разним листовима, часописима и алманасима највише су писале Милица Нинковић, Савка Суботић, Милица Томић, Зорка Јанковић, Јелена Лазаревић, Косара Цветковић, и Делфа Иванић. Међу овим, друштвено активним женама посебно место су имале српске књижевнице Јелена Ј. Димитријевић, Исидора Секулић и Милица Јанковић.⁴⁰⁴

Управо текстови о женама, или текстови „из женског света”, представљали су непосредан чинилац женског самоосвешћења. Иако се не може говорити о универзалној или супериорној позицији коју заузимају у односу на положај жена или на женско стваралаштво, ипак, женски часописи истичу идеју идентитета, потврђују да постоје и други, односно различити, затим негују хетерогеност мишљења и постојања и изражавају сумњу у аутомонију књижевности, политике, науке и културе као домена у коме жене немају шта да кажу.⁴⁰⁵ У том смислу, женски часописи с почетка 20. века пружали су жени могућност да изразе свој став, мишљење или поглед на свет. У том периоду, женски часописи се сагледавају са аспекта динамичне идеје или идеологије. У времену када се појављују, књижевни текстови у женским часописима, насупрот ономе што су остваривали писци

⁴⁰³ Др Неда Тодоровић– Узелац: *Женска штампа и култура женствености*, Београд, 1987, стр. 53.

⁴⁰⁴ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 88.

⁴⁰⁵ Слободанка Пековић: *Женски часописи у Србији на почетку 20. века*, (ур.) Весна Матовић, Сеништа Живковић, *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1894-1915)*, Матица српска, ИКУМ, Нови Сад- Београд, стр. 128.

модернизма, нису деловали на субверзију књижевних жанрова, нити су маргину на којој су били користили као прогресивну могућност за промене.⁴⁰⁶ Ипак, оно што су учинили и што су постигли, то је да пољуљају устаљену друштвену слику о положају полова. Свет мушкараца и жена, према женским часописима има узајамне обавезе и тек када се те обавезе прекрше престаје послушност и отвара се могућност борбе и побуне.⁴⁰⁷

Прегледом библиографије српских женских часописа од 1879. до 1934. године, можемо закључити да се српско женско питање или питање феминистичке борбе за еманципацију огледало управо у борби за јавну реч. Женска штампа је била проводник напредних феминистичких идеја и место на коме су напредне и образоване српске жене интензивирале своју борбу за еманципацију.

За развој феминистичке мисли као и залагање за бољи положај српске жене посебно су била значајна женска друштва. Кроз историјат женских друштава можемо пратити и карактер феминистичке борбе и крајње циљеве његових прегалница. Прве женске организације јавиле су се у Војводини, прво 1864. године у Новом Саду, а потом 1873. године у Старом Бечеју. У Београду је, пак, прво женско друштво било *Јеврејско женско друштво* које је 1874. године основала Естер Б. Пинто, која се, након удаје, доселила у Београд. Она се посебно истакла у залагању за описмењавање Јеврејки, што је резултирало и отварањем прве основне јеврејске школе на Дорћолу. Потом се, на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе, окупило неколико образованих и материјално обезбеђених жена које су осетиле потребу да се организовано и јавно почну бавити хуманитарним радом. Те жене су, за тадашње време, имале довољно знања и храбрости, те су по угледу на жене у другим земљама, основале српско Женско друштво.⁴⁰⁸ Београдско Женско друштво је анонимни женски, пре свега хуманитарни и каритативни женски рад, изнело у јавност. Основано је 1875. године са циљем да васпитава женску омладину за рад и самосталан живот. Поред овог, циљеви друштва су били удомљавање и заштита самохраних девојака и жена, њихово запошљавање и обучавање у вођењу домаћинства, као и просвећивање.⁴⁰⁹ На дан оснивања, друштво је имало двадесет и пет чланица, од којих је дванаест изабрано у управу друштва. За прву председницу изабрана је Катарина Миловук, а чланице су биле из разних

⁴⁰⁶ Ибид. , стр. 129.

⁴⁰⁷ Ибид.

⁴⁰⁸ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 66.

⁴⁰⁹ Мира Софронијевић: *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003.

професионалних области, учитељице, жене чиновника и трговаца, дакле извесног грађанског слоја. Женско друштво је имало и своје подружнице а покренуло је и сопствени часопис *Домаћица*. Женско друштво се посебно истакло у добротворном, односно хуманитарном раду који се посебно односио на ратне услове. За свој рад и заслуге у ратовима чланице Друштва су одликоване златним и сребрним медаљама. Црвени крст је својим одличјима наградио четири чланице друштва. Можемо закључити да је Женско друштво, у периоду од свог оснивања па све до Првог светског рата, својом делатношћу у извесном смислу надоместило рад државних органа на пољу просвећивања женске омладине и збрињавање рањеника, инвалида и сиромашне деце. Из овог друштва су поникле жене које су крајем 19. и почетком 20. века оснивале друга хуманитарна друштва. Београдско женско друштво, као прво српско женско и хуманитарно друштво захваљујући својој делатности представљало је незаобилазан фактор у друштвеном животу Србије.

Након оснивања београдског Женског друштва, 1895. године, основано је Српско-јеврејско друштво, са циљем зближавања Српкиња и Јеврејки. Једна група жена, изразито национално оријентисаних и под утицајем цркве, определила се да преко своје организације „Књегиња Љубица”, тајно пружа материјалну помоћ просветним установама, српским црквама и свештенству у крајевима под турском влашћу у Македонији. Ово друштво је материјално помогло преко двеста цркава. Прва председница ове организације била је Милка Вуловић, наставница Више женске школе.⁴¹⁰

Као одговор на репресалије и злочине турске власти у данашњим крајевима Македоније, а на иницијативу српске сликарке Надежде Петровић, 1903. године основано је *Коло српских сестара*.⁴¹¹ Прва председница *Кола* била је Савка Суботић (1834-1914), истакнута феминисткиња у Војводини и Србији крајем 19. и почетком 20. века. Коло српских сестара је издавало свој календар под називом *Вардар* који је излазио у тиражу од десет до тридесет хиљада примерака.⁴¹² Први уредник часописа је био Иван Иванић, а концепцијом је било одређено да се у њему нађу текстови о нашим великим јунацима, биткама, светињама, као и фотографије и биографије знаменитих Срба, односно, једном речју, народна читанка.⁴¹³ У календару *Вардар* објављивали су многи знаменити српски књижевници тог доба, међу

⁴¹⁰ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 69.

⁴¹¹ Ибид.

⁴¹² Ибид. , стр. 70.

⁴¹³ Душан Милосављевић: *Век добротворности: Сто година Коло српских сестара Ниша: 1905-2005*, Коло српских сестара, Ниш, 2005, стр.

којима се истичу Петар Кочић, Бранислав Нушић, Војислав Илић, Јован Дучић, Јелена Ј. Димитријевић, Милица Јанковић, Десанка Максимовић и други. Часопис је излазио све до 1941. године, односно до пред избијање Другог светског рата.

За назив ове женске организације заслужан је Бранислав Нушућ, који је заједно са Иваном Иванићем (супругом Делфе Ив. Иванић) иначе тада секретаром Конзуларног одељења Министарства спољних послова, сачинио правила новог друштва чији би основни циљ био да морално и материјално помаже српске страдалнике који се још увек налазе у турском ропству.⁴¹⁴ Рад Кола српских сестара од дана оснивања до забране рада 1942. године, од стране окупационих власти, а затим и укидање од послератних државних власти, везано је за име Делфе Иванић. И сâм настанак *Кола* инициран је њеним сведочењима о страдањима српског народа у Македонији од турског зулума. Делфа Иванић је рођена у Подгорици 1881. године. Њерка је знаменитог војводе Ивана Мусића који је заједно са војводом Богданом Зимоњићем 1875. године подигао устанак у Босни и Херцеговини. Она је школована и одгајана у модерном европском духу. Цео свој живот, осим раду у *Колу* посветила је еманципацији српских жена. Посебно је значајно истаћи да је Делфа Иванић била блиска пријатељица Јелене Ј. Димитријевић. Њихово пријатељство је инспирисало Јелену да јој посвети и неке своје књиге.

Јелена је била међу оснивачима *Кола* све док није било угашено. У време балканских ратова, живећи у Нишу, радила је као добровољна болничарка *Кола*. У календару-часопису *Вардар* била је међу најактивнијим сарадницима, објавивши велики број патриотских песама и прозних текстова. Као чланица Кола је, током свог боравка у Америци агитовала код српских исељеника и америчких власти ради прикупљања помоћи ратом опустошеној и готово уништеној Србији. То је чинила достојанствено и са много успеха. Куриозитет је било то што је са 19 година била најмлађа чланица Подружине Женског друштва у Нишу. Чланством у разним женским удружењима и писањем борила се за права жена и на тај начин дала допринос како бољем статусу жена-писаца, тако и уопштено бољем друштвеном положају српских жена.

Женско друштво које се такође истакло својим деловањем је и Међународни женски савез који је за циљ имао борбу за мир и међународну сарадњу. Међу његовим оснивачима су биле две жене, револуционарка Роза Луксембург и аристократкиња Берта фон Сутнер.

⁴¹⁴ Ибид. , стр. 9.

Аустријска књижевница Берта фон Сутнер је била аутор првог антиратног, пацифистичког романа *Доле оружје*, који је на српски језик превела председница Женског друштва Катарина Миловук. Она је након 1900. године, када је објављен њен превод романа, постала председница Српског народног женског савеза.⁴¹⁵ Радило се о мировној организацији која је за циљеве имала захтеве које су жене широм света истицале током 19. века а то је мир, хуманитарне активности, рад у разним мисијама и борба за образовање и запошљавање жена.

Можемо да закључимо, да су осим женске штампе, водећу улогу у борби за еманципацију имала и женска друштва. Она су женама омогућила да се кроз организоване активности систематски борбе за своја права. Кроз историјат женских друштава такође можемо да сагледамо женску интелектуалну елиту тога времена. Можемо да уочимо да је на прелазу између два века постојао велики број српских жена које су својим образовањем, личним и колективним залагањем, дале немерљив допринос, не само борби за женску еманципацију, већ и за известан друштвени и културни прогрес. Важно је нагласити да су женска удружења која су се бавила хуманитарним радом врло брзо почела да се разликују од верских добротворних удружења, пре свега због своје повезаности са женским покретом и његовим активизмом, као и да су та удружења била и национално обележена.⁴¹⁶

Пратећи женска друштва, можемо да уочимо тенденцију по којој су се водеће српске интелектуалке неретко бавиле писаном речју и књижевним радом, те су се упоредо са борбом за женска права на нивоу друштва, бориле и за бољи положај жене-писца у српској књижевности с краја 19. и почетка 20. века.

⁴¹⁵ Неда Божиновић: *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, стр. 71.

⁴¹⁶ Јелена Петровић: *Женско ауторство између два светска рата*, (ур.) Татјана Росић, *Теорије и политике рода*, Београд, 2008, стр. 75.

7. 1. Осврт на феминизам у књижевном поступку Јелене Ј. Димитријевић

Књижевно дело Јелене Ј. Димитријевић, како поетско, тако и прозно, у своје средиште интересовања ставља жену. Фасцинација женом и њеном судбином била је пресудна за књижевни рад српске књижевнице, те стога, можемо рећи да њен књижевни поступак има наглашен феминистички дискурс. Каква је природа тог феминистичког елемента и од каквог је значаја за њен књижевни рад, можемо сагледати уколико га ставимо првенствено у културно-историјски контекст, а потом и у контекст конкретних књижевних дела.

Дајући осврт на околности под којима су живеле српске жене на прелазу из 19. у 20. век, потом дајући осврт на пионирске акције образованих и напредних српских жена, пре свега друштвених активисткиња и књижевница, показали смо да је основни темељ борбе за женска права ударен оснивањем женских друштава и покретањем женских часописа. Јелена Ј. Димитријевић је била активни члан неких од тих друштава, посебно се истичући у хуманитарном раду. Такође, била је присутна у женској штампи, објављујући своје радове у женским листовима, календарима и алманасима. Ништа мање важна била су и њена пријатељства са српском, али и светском женском интелектуалном елитом тога доба. Феминизам Јелене Ј. Димитријевић који можемо назвати умереним, оствариван је на два начина: први начин је непосредан, учешћем у хуманитарним активностима и активној борби за женска права, а други је посредан, у оквиру књижевних дела у којима је дала примат истраживању положаја жена, како код нас, тако и у свету. Дакле, можемо рећи да је феминизам Јелене Димитријевић био истовремено друштвено-активни и литерарни. Она свакако није развијала посебне системе нити писала радове на тему феминистичке теорије, али је темама које је наметнула кроз своја књижевна дела, дала велики допринос борби за права жена, подстичући да се о жени расправља и да се укаже на оне проблеме са којима се жена суочава. Јелену Ј. Димитријевић су због чињеница да на централно место свог књижевног круга ставља жену, многи критичари прозвали женским писцем. Властоје Д. Алексијевић у свом есеју *Наша жена у књижевном стварању*, о томе пише: *Права женска књижевност, јака и призната, равна у свима погледима мушкој књижевности, не само тек на почетку еволуције, почела је у нас да се јавља појавом „наше Сафо”, како је то сликовито*

рекао уредник тадашњег Видела Светомир Јакић, Јеленом Ј. Димитријевић. То је тада заиста било откровење.⁴¹⁷

На самом почетку свог књижевног рада, Јелена је показала интенцију за постављањем жене у први план. Њена збирка поезије „Песме Јелене Јов. Димитријевића”, открива нам њену опсесију женом. Истовремено, те песме нам откривају и другу опсесију а то је свет Истока. Дакле, Јелена је о жени почела да пева, ослањајући се на модел муслиманске жене, која је по природи оријенталне традиције и затвореног друштва одувек била скривана и која није имала слободу. Јелена је држећи се традицијских оквира Истока, те његових моралних, духовних и културних начела, настојала да прикаже жену у својој лепоти и суптилности, али и жену која није слободна и која нема она права која је чини достојном живота. У књижевном поступку Јелене Ј. Димитријевић трагове феминизма проналазимо и у појединим радовима који нису ушли у састав њених публикација. Такве је случај са песмом *Жена*, објављеном у алманаху *Српкиња*, 1913. године. У њој Јелена изражава јасан феминистички став:

*„Дивљаци! Жена још је вама „жена”,
Створ од дрвета, хаљина од ткива,
Од сто вам љета малолетна бива.
Дивљаци! Жена још је вама „жена”!*

*Још јој кажете: „То није за жене”!
С физичке стране у поносу своје,
Ко са својином поступате с њоме.
Још јој кажете: „То није за жене”!
Пуна Вам уста: „Култура, култура”
Култура свуда својим крил’ма вије
Ал’ до вас пута прокрчила није
Пуна вам уста: „Култура, култура”⁴¹⁸*

⁴¹⁷Властоје Д. Алексијевић: *Наша жена у књижевном стварању*, Београд, 1941, стр. 20.

⁴¹⁸ Ибид. , стр. 13.

Ова песма, одражава врло јасан став књижевнице, и пре свега се темељи на критици мушког виђења жене и њеног положаја у нашем друштву. Такође, ова, у извесном смислу дидактичка песма, упућује на нужност просвећивања по питању статуса жене у српском друштву. Ђорђе Перић је у свом тексту под насловом *Један фолклорни пропламсај песникиње Јелене Димитријевић*, поводом Јеленине песме *Жена* записао: *Имала је права та мудра дама, када је у једном тренутку разочарења а немоћи, завикала против свакојаких филистарских мушкарчина-писаца сумњивих квалитета и књижевне вредности.*⁴¹⁹ Њена песма *Жена*, по својој оштрини се може мерити са чувеним политичким песмама Јована Јовановића Змаја.⁴²⁰ Јеткост ове песме захтева да се над њом замисли сваки читалац, поготово ако се има у виду да то није револт младе, већ зреле жене и песникиње која је те 1913. године када је песма објављена имала педесет и једну годину и дугогодишње искуство у раду *Женског друштва* и *Кола српских сестара*.⁴²¹

Значајно је нагласити да Јелена Ј. Димитријевић, иако по много чему иновативан писац, у свом стваралаштву није прелазила оквире постављене жени-писцу. Иако је пишући поезију, прозу и путописе остала у дозвољеним оквирима књижевног стварања, њен живот је био непрекидна побуна жене свесне своје снаге да се ишчупа из оријенталног наслеђа, да победи балкански патриотизам у којем је жена била онолико вредна колико јој је род вредео.⁴²² Њен феминизам се, за данашње прилике, исказивао у сасвим специфичном виду, као што смо већ истакли, кроз рад у женским друштвима, кроз добротворни и просветитељски рад. У једном од својих дела, на питање да ли је феминисткиња, Јелена се овако декларише: *У нас има њих доста... И ја сам помало, али не као Американке.*⁴²³ Дакле, из овога можемо закључити да се Јелена осећа феминисткињом у оној мери у којој се већина српских просвећених жена осећало тако, оних жена које су желеле прогрес свог друштва, његове културе, образовања и бољег положаја за српску жену. Њена дела су огледало њеног друштвеног ангажмана и њеног промишљања о будућности, нарочито за жене. Женско виђење света је било спонтано и врло искрено а таква перцепција је присутна и у њеним књигама. Свакако да је за њену феминистичку мисао проза била пригоднији књижевни жанр од поезије јер јој је допуштала

⁴¹⁹ Ђорђе Перић: *Један фолклорни пропламсај песникиње Јелене Димитријевић*, (ур.) Томислав Мијовић, *Развитак*, март-април, Зајечар, 1985, стр. 71.

⁴²⁰ Слободанка Пековић: *Јеленина писма. Писма из Ниша о харемима*, Горњи Милановац, 1986, стр.

7.

⁴²¹ Ибид.

⁴²² Ибид., стр. 5.

⁴²³ Јелена Ј. Димитријевић: *Писма из Солуна*, Лозница 2008, стр. 44.

дужу нарацију и описивање конкретних појава. У прози она је могла да прибегне дескрипцији која је њеном пажљивом оку и бистрини ума била најбоље књижевно средство за преношење импресија.

Поступак трансгресије коме је Јелена прибегла у својој књижевности (пример је новела „Американка“) а који је био несвакидашња појава за тадашње жене-писце, омогућио је да се кроз један експериментални процес позабави психологијом и мушкараца и жена, јер је у својим делима проговарала кроз жену али и кроз мушкарца који има одређено виђење жене. Овакав поступак је њен феминистички дискурс учинио јединственим. Такође, Јелена се у свом феминистичком поступку, у својим делима дотакла табу-теме сексуалности, што је сврстава у напредне и модерне писце, чак и са станивишта данашње књижевности. У путопису „Писма из Ниша о харемима“ и роману „Нове“ она се посебно осврће на унутрашњи свет харемске жене, с нагласком на њену сексуалност. Јелени је феминизам послужио као средство, не само да истражи унутрашњи свет жене и да кроз искуства са другим културама открије њен положај и проблеме с којом се суочава, већ јој је послужио и за откривање неких нових тенденција, да дође до неких универзалних закључака. То је управо учинила, конфронтирајући Исток и Запад, односно два различита виђења истога.

Одласком у Америку, у Нови свет, како га она доживљава, Јелена је желела да дође на сâм извор дешавања и да се лично увери како најслободније и најразвијеније жене света живе. Своју, можемо рећи, студију о Американкама, она је допунила и неким запажањима која остају као њена интимна сведочанства. Оно што путопис из Америке чини уникатним у оквиру српске књижевности јесте феминолошки тематски круг, који представља свеобухватну анализу женског питања у Америци.⁴²⁴ Док у другим својим прозним радовима, кроз писма, својим пријатељицама саопштава своје виђење жене на Истоку или Западу, у роману „Нове“ њена позиција као аутора је другачија јер она постаје свесна своје усамљености и свог ексклузивног феминистичког положаја.⁴²⁵ У путопису из Египта, кроз сусрет са египатском феминисткињом Худом Шарави, Јелена проналази паралелу између египатског феминизма, оличеног пре свега у својеврсном патриотизму и критици колонијализма, и српског патриотизма и српског женског активизма.

⁴²⁴ Мр Јована Реба- Кулаузов: *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010, стр. 64.

⁴²⁵ Светлана Слапшак: *Харем, номади: Јелена Димитријевић*, (Жене, слике измишљаји, ур. Бранка Арсић), Београд, 2000, стр. 65.

Потребно је нагласити да се феминизам Јелене Ј. Димитријевић остварује на општем нивоу, без издвајања нација и култура. Она је заинтересована за жену и на Истоку и на Западу. И када пише о харемским женама из Турске и Блиског Истока, и када промишља о напредним женама у Америци, она то чини са оном благонаклоношћу коју жена поседује за свој род. Свакако да не треба пренебрегнути чињеницу да је за њу полазишна тачка српска жена и феминистичка идеја која се остварује у њеној сопственој култури и друштву. Јелена на свим својим путовањима наступа као Српкиња и то је врло јасно истакла небројано пута. У том смислу сва своја феминистичка искуства ставља у патриотски, национални контекст.

Можемо да закључимо да је феминистичка идеја Јелене Ј. Димитријевић спровођена првенствено кроз њен књижевни рад, а потом и кроз друштвене, односно хуманитарне активности. Њена феминистичка мисао никако не може да се назове доктринарном нити догматском, јер је она ишла у корак са природом њој сличних идеја с краја 19. и почетка 20. века. Модерни елемент њеног стваралаштва управо се огледа у феминизму, уздижући га на ниво општег а само дело, са дистанце данашњег времена, чинећи савременим. Радећи на пољу подизања свести о жени, њеном образовању и једнакости са мушкарцима, Јелена је обишла цео свет. Исток и Запад били су цивилизацијски простори на којима је она трагала за идеалном женом и решавањем женског питања. Феминизам у књижевном поступку Јелене Ј. Димитријевић само је један од неколико доминантних елемената, Јелениног, може се рећи, веома садржајног, вишеслојног и комплексног дела. Он сублимира све остале, чинећи тако дело Јелене Ј. Димитријевић потпуним.

8. ЗАКЉУЧАК

Главни постулати на којима почива ово истраживање јесу елементи традиционалног и модерног у целокупном делу српске књижевнице Јелене Ј. Димитријевић. Ова два елемента представљају оквир за сагледавање њеног стваралаштва и истицање његовог књижевног, културног и друштвеног значаја. На основу изведеног истраживања, можемо закључити да је дело Јелене Ј. Димитријевић, због своје оригиналности и изузетности у времену у коме је настало, било у довољној мери вредно да се о њему расправља на научном нивоу. Ово истраживање је показало да је српска књижевница неправедно запостављена и да је потребно указати на значај њеног књижевног и културног прегалништва.

Критичким освртом на појединачна дела, дошли смо до закључка да је Јелена била иновативан писац, пре свега по питању тематике, и да је српску књижевност освежила једним новим погледом на свет. Ова теза је управо и настојала да објективно укаже на стваралачке квалитете или недостатке Јелене Ј. Димитријевић. У том смислу, истакли смо да естетски домети њеног дела, како поетског, тако и прозног, нису највиши и да је она показивала извесне несавршености, нарочито у поетском стваралаштву, али смо такође и нагласили њену друштвену изузетност, као последицу чињенице да је била жена-писац у времену када је у српској књижевности било мало жена и када су светом књижевности владали мушкарци. У томе се управо огледа разоткривање модерног елемента у њеном стваралаштву. Својим доприносом на пољу истраживања турско-српских веза, упознавањем српског друштва са традиционалним, и изразито затвореним оријенталним друштвом, показала се и као писац-истраживач, и српској књижевности оставила нека врло значајна антрополошка и етнографска сведочанства једног значајног периода српске културне историје, али и светских културних и друштвено-политичких тенденција.

Ово истраживање, осветлило је и неке мање познате стране стваралаштва Јелене Ј. Димитријевић, а већ познате чињенице ставило у нови, пре свега културно-историјски контекст. Такође, на компаративном примеру показали смо тачке спајања и размимоилажења, односно сличности и разлике између Јелене Ј. Димитријевић и њених савременика. Тиме смо потврдили тезу да је њено дело ишло у корак са временом, уз индиције да је у неком смислу било и сувише савремено и модерно за своје доба. Указујући на друштвену изузетност српске

књижевнице, на њен елитизам и космополитизам, дали смо још један разлог због ког њено име не би смело да се изостави када се говори о српској књижевности с краја 19. и почетка 20. века, нарочито у оном делу у коме се говори о знаменитим српским књижевницама.

Интенције овог рада су и да изнесу критику за немар, небригу и недовољну посвећеност српском књижевном наслеђу. Јелена Ј. Димитријевић је само један од примера, на коме можемо закључити да се савремени књижевни посленици, истраживачи и критичари врло субјективно и селективно односе према српској књижевној прошлости.

Општи закључак је да књижевно стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић не би требало да остане на полици заборавља; да је састављачи антологија или прегледа српске поезије и прозе с краја 19. века и почетка 20. века, не би смели изостављати и на тај начин прекрајати историју српске књижевности.

На крају, можемо да закључимо да је до заборавља лика и дела Јелене Ј. Димитријевић дошло свесно, из неколико разлога. Након њене смрти, завладао је комунистички режим те је књижевно и културно наслеђе из претходног периода пролазило озбиљне провере и вредновано искључиво према мерилима новоустановљене идеологије. Дакле, први разлог је било њено порекло и чињеница да је припадала вишој грађанској класи, потом фасцинација женском тематиком која није била у складу са феминистичким тенденцијама комунистичког система. Треба нагласити да се у то време вредновао феминизам оличен у контексту радничке класе, која никада није била предмет Јелениног интересовања. Ништа мање значајан разлог за игнорисање њеног рада био је њен однос према другим нацијама, културама и религијама, а посебно позитиван однос према турској култури и исламској религији. Чак и кад бисмо занемарили идеолошке и политичке разлоге, остаје чињеница да је њено дело исувише комплексно за истраживање. Оно захтева мултидисциплинарност, познавање неколико светских језика, моћ сагледавања широког спектра догађаја стављених у историјски контекст, и храброст да се о неким темама које је она свесно покренула, отворено расправља. Дело Јелене Ј. Димитријевић иде у ред оних књижевних остварења која су увек корак испред свог времена, које савременици не могу да перципирају на прави начин а док дођу до будућих генерација, она избледе или се забораве. Ова теза, истовремено представља покушај да се и лик и дело Јелене Ј. Димитријевић отргну од заборавља и да се њен књижевни рад на изванредан начин рехабилитује и стави у контекст савременог доба.

9. ЛИТЕРАТУРА

1. Азизи Керим Абдул, *Ризница персијске поезије*, Београд, 2001.
2. Алексијевић Д. Властоје, *Наша жена у књижевном стварању*, Београд, 1941.
3. Андрејевић Борислав, *Стари записи о Нишу (од V-XIX века)*, Ниш, 1997.
4. Андрејевић Даница, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 43-54.
5. Аноним, *Јелена Јов. Димитријевића*, (ур.) Никола Т. Кашиковић- Сарајлија, *Босанска Вила* бр. 5 и 6, Сарајево, 1899, стр. 57-62.
6. Белоник Девора, *Феминизам у хришћанству*, Београд, 2002.
7. Богавац Ј. Милован, *Удружење српских књижевника 1905-1945*, Београд, 2007.
8. Бок Гизела, *Жена у историји Европе*, Београд, 2005.
9. Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996.
10. Боршникова Марја, *Србске књижевнице*, Женски свет бр. 6, год. 11, Љубљана, 1933, стр. 132-134.
11. Бошковић Драгана, *Фантастика у приповеци Бул-Марикина приказња Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 127-137.
12. Влаховић Гордана, *Актуелност путописа Јелене Димитријевић о земљи фараона*, (ур.) Обрен Ристић, *Бдење* бр. 8-9, Књажевац-Сврљиг, 2005, стр. 110-114.
13. Витошевић Драгиша, *Српско песништво I (1901-1914)*, Београд, 1975.
14. Вулетић Витомир, *Сучељавање цивилизација у роману „Нове” Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 33- 41.
15. Дамјанов С., *Јелена Димитријевић*, (ур.) Чедомир Попов, *Српски биографски речник*, Нови Сад, 2007, стр. 235.
16. Дворнић- Прошић Мирјана, *Покушаји реформи одевања у Србији током 19. и почетком 20. века*, Београд, 1988.

17. Дејановић- Димитријевић Драга, *Еманципација Српкиња- јавно предавање*, (ур.) Светлана Слапшак, *Про Фемина* 13/14, Београд, 1998, стр. 166-173.
18. Деретић Јован, *Огледи о српској књижевности*, Београд, 2007.
19. Димитријевић Ј. Јелена, *Песме Јелене Јов. Димитријевића*, Ниш, 1894.
20. Димитријевић Ј. Јелена, *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, Ниш, 2003.
21. Димитријевић Ј. Јелена, *Фати-султан. Сафи-ханум. Мерјем-ханум*, Београд, 1907.
22. Димитријевић Ј. Јелена, *Нове*, Београд, 1912.
23. Димитријевић Ј. Јелена, *Американка*, Сарајево, 1918.
24. Димитријевић Ј. Јелена, *Писма из Солуна*, Лозница, 2008.
25. Димитријевић Ј. Јелена, *Писма из Индије*, Београд, 1928.
26. Димитријевић Ј. Јелена, *Писма из Мисира*, Београд, 1929.
27. Димитријевић Ј. Јелена, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд, 1934.
28. Димитријевић Ј. Јелена, *Une vision*, Београд, 1936.
29. Димитријевић Ј. Јелена, *Седам мора и три океана. Путем око света*, Београд, 1940.
30. Дучић Јован, *Моји сапутници*, Београд, 2008.
31. Ђорђевић Милентије, *Антологија нишких песника*, Ниш, 2003.
32. Ђорђевић Тихомир, *Србија пре сто година*, Београд, 2008.
33. Ђурић- Милојковић Јелена, *Успони српске културе*, Сремски Карловци-Нови Сад, 2008.
34. Емре Јунус, *Славуј љубави*, Београд, 2010.
35. Ерић Драган, *Кратки огледи*, Ћуприја, 1925.
36. Змај Јовановић Јован, *Источни бисер*, Нови Сад, 1861.
37. Zinberg Israel, *A history of Jewish literature*, New York, 1974.
38. Ивановић Невена, *Запоседање другог и манипулација „женским писмом”*, Реч бр. 59/5, Београд, 2000, стр. 199-287.
39. Илић Војислав, *Песме*, Нови Сад, 1993.
40. Јакшић Ђура, *Песме*, Београд, 1978.
41. Јакшић Ђура, *Песме*, Нови Сад, 1984.

42. Јовић Бојан, *Особености слике Јужне и Старе Србије у путописима Растка Петровића*, (ур.) Цветановић Владимир, *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, САНУ, Београд, 2001.
43. Каниц Филип Феликс, *Срби и становништво*, Београд, 2007.
44. Косанић Иванка, *Моја драга Јелена*, Ниш, 2007.
45. Костић Лаза, *Чедо Вилино*, (ур.) Јован Јовановић, *Јавор*, Нови Сад, 1862.
46. Кох Магдалена, *Епистоларна проза српских списатељица прве половине 20. века*, Београд, 2004.
47. Кох Магдалена, *Гендер дискурс у акцији. Наратолошке трансгресије код српских списатељица на почетку 20. века. Случај: Јелена Димитријевић*, МСЦ, Београд, 2005.
48. Кох Магдалена, *Модернистичке и постмодернистичке репрезентације египатске стварности у српској књижевности 20. века : (Јелена Димитријевић - Јован Дучић - Исидора Бјелица)*, МСЦ, Београд, 2007.
49. Кохановска Ана, *Еротизам, сексуалност и хистерија у романима „Нечиста крв” и „Нове”*, Свеске бр. 83, Панчево, 2007, стр. 93-104.
50. Кулаузов-Реба Јована, *Женски Исток и Запад*, Београд, 2010.
51. *Лексикон писаца Југославије*, Нови Сад, 1972.
52. Лукач Рајко, *Антологија приповедака српских књижевница*, Београд, 2002.
53. Лукић Ј., *Бул-Марикина приказња*, (ур.) Богдан Поповић, *Српски књижевни гласник*, књ. 3., св. 2., Београд, 1901, стр. 146-149.
54. Љушић Радош, *Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*, (ур.) Славенко Терзић, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Историјски Институт САНУ, Београд, 1997, стр. 279-292.
55. Максимовић Горан, *Антологија нишких приповедача*, Ниш, 2002.
56. Маринковић Мирјана, *Преглед турско-српских књижевних веза 1965-2000*, Београд, 2008.
57. Машић Б. : *Јелена Ј. Димитријевић: Писма из Солуна*, (ур.) Никола Бартуловић, *Књижевни југ*, год. 2, бр. 4. , Загреб, 1918, стр. 348-351.
58. Милошевић Милош, *Романтизам и реализам у српској и европској књижевности*, Нови Сад, 2006.

59. Митић Милунка, *Јелена Димитријевић– Стеван Сремац: Ниш у причама с краја 19. века*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 140-154.
60. Нешић- Дојчиновић Биљана, *О женама и књижевности на почетку века*, Женске студије 11/12, Београд, 2000, стр. 23-33.
61. Његош Петровић Петар, *Горски вијенац*, Београд, 2009.
62. Павловић Миодраг, *Антологија српског песништва (XIII-XX век)*, Београд, 1973.
63. Палавестра Предраг, *Историја модерне српске књижевности*, Београд, 1995.
64. Палигорић Мика Михајло, *Књижевност*, (ур.) Зоран Пешић Сигма, *Градина*, бр. 24, Ниш, 2008.
65. Пантић Мирослав: *Јелена Димитријевић и Павле Поповић*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 11-21.
66. Пековић Слободанка, *Алиби и самосвест*, (ур.) Вук Крњевић, *Књижевност* Год. 41. књ. 83 бр. 8/9, Београд, 1986, стр. 1459-1461.
67. Пековић Слободанка, *Женски часописи у Србији на почетку 20. века*, (ур.) Др Драгиша Живковић, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1989, стр. 277-286.
68. Пековић Слободанка, *Српска проза почетком 20. века*, Београд, 1987.
69. Пековић Слободанка, *Путничка писма као скривена аутобиографија*, (ур.) Злата Бојовић, *Српска аутобиографска књижевност, 27 Научни састанак слависта у Вукове дане*, МСЦ, Београд, 1998, стр. 185-193.
70. Пековић Слободанка, *Путописи Јелене Димитријевић као могућност виђења другог*, (ур.) Миодраг Матицки, *Књижевна историја* бр. 134/135, Београд, 2008, стр. 117-135.
71. Перић Ђорђе, *Библиографија збирки српских песникиња (1814-1944)*, (ур.) Мирослав Пантић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 2000.
72. Перић Ђорђе, *Један фолклорни пропламсај песникиње Јелене Димитријевић*, (ур.) Томислав Мијовић, *Развитак*, Зајечар, март-април 1985, стр. 70-73.

73. Перић Ђорђе, *Осврт на популарност песама Јелене Димитријевић Сунце јарко и Баба Краса*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 155-182.
74. Перовић Славица, *Женско писмо– семантичка дискриминација и дискурсна толеранција*, (ур. Јасмина Грковић-Мејџор), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Књ. 51, бр. 1/2, Нови Сад, 2008, стр. 119-137.
75. Петковић Новица, *Кратак преглед српске књижевности*, Београд, 2000.
76. Петровић Бошко, *Песници*, Нови Сад, 1971.
77. Петровић Видосав, *Ниш у делима путописаца од IV до XX века*, Ниш, 2001.
78. Петровић Јелена, *Женско ауторство између два светска рата*, (ур.) Татјана Росић, *Теорије и политике рода*, ИКУМ, Београд, 2008, стр. 67-82.
79. Поповић Миодраг, *Романтизам код Срба*, Београд, 1960.
80. Поповић Павле, *Јубилеј 2-ће Јелене Димитријевић*, (ур.) В. Живојиновић Мисао, Београд, 1929, стр.124.
81. Поповић Павле: *Књижевна критика- књижевна историографија*, Београд, 2002.
82. Првуловић Борислав, *Јелена Ј. Димитријевић, Писма из Ниша о харемима*, Зборник радова наставно-научне групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности, Ниш, 1990, стр. 146-157.
83. Продановић Јаша М., *Јован Илић- целокупна дела*, Београд, 19?.
84. Протић Предраг, *Суочавање искустава у прози и поезији Јелене Димитријевић*, (ур.) Саша Хаџи-Танчић, *Градина*, бр. 6, Ниш, 1982, стр. 145-150.
85. Прохаска Драгутин, *Преглед савремене хрватско-српске књижевности*, Загреб, 1921.
86. Радованац Гароња Славица, *Жена у српској књижевности*, Нови Сад, 2010.
87. Радовановић Стеван, *О знаменитим Српкињама 19 века*, Земун, 2006.
88. Радовановић Стеван, *Српске песникиње 19. века*, Београд, 1981.
89. Радовановић Стеван, Радаковић Слободан, *Српске песникиње од Јефимије до данас*, Београд, 1972.
90. Росић Татјана, *Жена писац- киборг у српској књижевности?*, (ур.) Татјана Росић, *Теорије и политике рода*, ИКУМ, Београд, 2008, стр. 11-27.

91. Sakr Naomi, *Women and media in the Middle West*, London, 2004.
92. Секулић Исидора, *Домаћа књижевност књ. 1, Јелена Ј. Димитријевић: Нови свет или у Америци годину дана*, Нови Сад, 2002.
93. Скерлић Јован, *Романтизам-Реализам* (из „Историје нове српске књижевности”), Београд, 1962.
94. Скерлић Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953.
95. Славковић Марија, *Научни скуп „Јелена Димитријевић- живот и дело”* (Ниш, 28. и 29. октобар 2004), (ур.) Богољуб Станковић, *Славистика IX*, Београд, 2005, стр. 436-440.
96. Слапшак Светлана, *Харем, номади: Јелена Димитријевић*, (Жене, слике измишљаји, ур. Бранка Арсић), Београд, 2000, стр. 137-149.
97. Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003.
98. Софронијевић Мира, *Даривале су своје отечеству*, Београд, 2009.
99. Сремац Стеван, *Нишке приповетке*, Ниш, 1995.
100. Сремац Стеван, *Ибши- Ага*, Ниш, 2007.
101. Сремац Стеван, *Зона Замфирова*, Суботица, 1968.
102. Станковић М. , *Писма из Мисира*, (ур.) Боривоје Д. Јосимовић, *Књижевни полет*, 11-12, Шабац, 1929, стр. 552.
103. Станојевић Владимир, *Болести и стваралаштво књижевника старог Београда*, Београд, 1966.
104. Станковић Богомир, *Стеван Сремац- грађанин и песник старог Ниша*, Ниш, 1980.
105. Стојановић М. Мирољуб, *Јелена Димитријевић у списима Саве Пенчића*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006. стр.183-189.
106. Танасковић Дарко, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, (ур.) Драган Станић, *Летопис Матице српске*, Год. 184, Књ. 482, св. 4, Нови Сад, 2008, стр. 675-704.
107. Татаренко Ала, *Жанровски оквири приче о љубави (Писма из Ниша о харемима и Бул-Марикина приказња)*, (ур.) проф. др Мирољуб Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006. стр. 65-75.

108. Tieghem Van Philippe: *Dictionnaire des Littérature* (avec la collaboration de Pierre Josserand), Paris, 1968.
109. Тодорова Марија, *Имагинарни Балкан*, Београд, 2006.
110. Тодоровић Катарина (ур.) *Грамматика и лексика- дескриптивни и нормативни приступ*, МСЦ, Београд, 2006.
111. Топаловић-Ђурић Милица, *Жена кроз векове*, Београд, 1939.
112. Тутњевић Станиша, *Часопис као књижевни облик*, Београд, 1997.
113. Ђоровић Љубица, *Драга Димитријевић-Дејановић, ПроФемина*, бр. 13/14, 1998, стр.
114. Узелац-Тодоровић Неда, *Женска штампа и култура женствености*, Београд, 1987.
115. Хациосмановић Ламија, *Оријентални мотиви у поезији Ј. Ј. Змаја*, (ур.) Проф. др Есад Згодић, *Годишњак БЗК Препород*, Год. 4, Сарајево, 2006, стр. 267-278.
116. Celia Hawkesworth: *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest, 2000.
117. Христић Н. Коста, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1989.
118. Цензор, *Писма из Ниша. О харемима, од Јелене Јов. Димитријевића*, (ур.) Паја Марковић Адамов, *Бранково коло* III, бр. 30, Сремски Карловци, 1897, стр. 956-957.
119. Човић Бранимир, *Форме наратива у прози Јелене Димитријевић*, (ур.) проф. др Миролjub Стојановић, *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, Ниш, 2006, стр. 21-31.
120. Чубриловић Васа (ур.), *Историја Београда 3*, Београд, 1974.
121. Чупић Симона, *The interpretation of female bodies as a projection of identity: the Orient, the Balkans, or something else?* (Anthropology of East Europe Review Volume 20, Number 1), Chicago, 2002.
122. Чупић Симона, *Родна имагинарност Балкана: Паја Јовановић и Јелена Димитријевић*, Нови Сад, 2010.
123. Шоп Иван, *Исток у српској књижевности*, Београд, 1982.

10. РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

АЛИГИЈЕРИ Данте, 108
АНДРИЋ Иво, 108
АРСИЋ Еустахија, 178
БАДЕН др Лајонел, 70
БАН Матија, 184, 185
БАТУТ ЈОВАНОВИЋ Милан, 25
БАРЈАКТАРЕВИЋ Фехим, 46
БЕЛИЋ Александар, 27
БЕРНАЦИКОВСКА- БЕЛОВИЋ Јелица, 187
БОДЕНШТЕТ вон Фридрих, 52, 53
БУНУШЕВАЦ Анђа, 93
ВАРАЂАНИН Аркадије, 186
ВАСИЋ Драгиша, 42
ВУКОМАНОВИЋ- КАРАЦИЋ Мина, 181
ВУЛОВИЋ Милка, 189
ВУЛОВИЋ, Светислав, 25
ВУЛФ Вирцинија, 179, 180
ГАВРИЛОВИЋ Андра, 25
ГЕТЕ, Волфганг Јохан, 48, 53, 56, 99
ГОТЈЕ Теофил, 99, 143
ГРГУРОВА Милка, 185
ГРОЛ Милан, 12
ГУНДУЛИЋ Иван, 46
ДАУМЕР Фридрих Георг, 53
ДЕЈАНОВИЋ- ДИМИТРИЈЕВИЋ Драга, 34, 180, 181, 182, 183
ДУЧИЋ Јован, 89, 99, 102, 143, 160, 161, 162, 163, 166, 189
ЂОРЂЕВИЋ Јован, 25
ЂОРЂЕВИЋ Пера, 25

ЂОРЂЕВИЋ Тихомир, 180
ЂОРИЋ В. Никола, 36
ЖИВАЉЕВИЋ Данило, 25
ЖИВАНОВИЋ Живан, 25
ЖИВКОВИЋ Никола, 36
ЗМАЈ ЈОВАНОВИЋ Јован, 38, 46, 48, 52, 53, 54, 63, 64, 67, 68, 88
ИВАНИЋ Ив. Делфа, 150, 187, 190
ИГЊАТОВИЋ Јаков, 51, 52
ИЛИЋ Војислав, 18, 69, 189
ИЛИЋ Драга, 9
ИЛИЋ Драгутин, 32, 89
ИЛИЋ Јован, 18, 54, 57, 62
ЈАКШИЋ Ђура, 6, 8, 17, 18, 35, 38, 50, 81, 89, 138, 140
ЈАКШИЋ Лујза, 138, 140
ЈАНКОВИЋ Зорка, 187
ЈАНКОВИЋ Милица, 30, 136, 137, 189
ЈЕВТИЋ Боривој, 136
ЈОВАНОВИЋ Катарина, 181
ЈОВАНОВИЋ Љубомир, 25
КАНИЦ Феликс, 8, 21
КАРАЂОРЂЕВИЋ Александар, 184
КАРАЂОРЂЕВИЋ Петар I, 26
КАРАЏИЋ, Стефановић Вук, 56
КАШИКОВИЋ Т. Никола, 6
КНЕЗ МИЛОЈКОВИЋ Станислава, 11
КОВАЧЕВИЋ Божидар, 32
КОВАЧЕВИЋ Љубомир, 25
КОМАРЧИЋ Лазар, 13
КОСТИЋ Лаза, 49, 50
КУБА Лудвиг, 20
ЛАЗАРЕВИЋ Јелена, 187

ЛАЗАРЕВИЋ Лаза, 137
ЛАЛИЋ Михајло, 108
ЛОТИ Пјер, 49, 109, 126
МАЖУРАНИЋ Иван, 46
МАРЈАНОВИЋ Никола, 36
МАРКОВИЋ Даница,
МАРКОВИЋ Светозар, 181
МАШИЋ Бранко, 143
МАТАВУЉ Симо, 25
МИЈАТОВИЋ Чеда, 185
МИЛИЋЕВИЋ М. Милан, 25
МИЛОВУК Катарина, 190
МОРСКИ- ЈОВАНОВИЋ Милан, 25
НЕДИЋ Љубомир, 25, 32, 38, 48
НИКОЛАЈЕВИЋ С. Душан, 32
НИКОЛАЈЕВИЋ Светомир, 25
НИНКОВИЋ Милица, 187
НИНКОВИЋ Нићифор, 13
НОВАКОВИЋ Стојан, 103, 199
НУШИЋ Бранислав, 25, 32, 46, 52, 138, 239, 189
ЊЕГОШ Петровић Петар, 66
ЊЕГОШ Петровић Јока, 117
ОБРАДОАВИЋ Доситеј, 100, 178
ОБРЕНОВИЋ Анка, 13
ОДАВИЋ Риста, 28, 35
ОЛСЕН Тили, 180
ПАВЛОВИЋ М. Драгољуб, 28
ПАВЛОВИЋ Миле Милорад, 6, 11
ПАЛИГОРИЋ Мика Михајло, 22
ПЕРИЋ Ђорђе, 6, 81, 194
ПЕТРОВИЋ Атанасије, 36

ПЕТРОВИЋ Вељко, 32
ПЕТРОВИЋ Надежда, 27, 124
ПЕТРОВИЋ Растко, 101
ПИНТО Б. Естер, 188
ПОПОВИЋ Богдан, 31
ПОПОВИЋ Мита, 49, 51
ПОПОВИЋ Павле, 13, 28, 31, 32, 38, 71, 81, 107
ПОПОВИЋ Сима, 49, 51
ПУШКИН СЕРГЕЈЕВИЧ Александар,
РАЈКОВИЋ Ђорђе, 51
САФО, 10, 34, 76, 77, 192
СЕКУЛИЋ Исидора, 30, 31, 100, 156, 157, 185, 187
СИМИЋ Љубомир, 36
СКЕРЛИЋ Јован, 27, 28, 35, 48, 50, 52, 53, 54, 97, 180
СРЕМАЦ Стеван, 11, 12, 19, 20, 22, 23, 52, 82, 84, 85, 86, 97
СРПКИЊА СТОЈАДИНОВИЋ Милица, 34, 180, 181
СТАЈИЋ Миодраг, 183
СТАНКОВИЋ Борисав, 10, 108, 183
СТОЈАНОВИЋ Љубомир, 25,
СТОЈКОВИЋ Атанасије, 178
СУБОТИЋ Лазар, 178
СУБОТИЋ Савка, 187, 189
ТАГОР Рабиндранат, 10, 145, 146
ТАТА Дораб Лѐди, 92
ТЕКЕЛИЈА Сава, 13
ТЕН Иполи, 143
ТОДОРОВИЋ Стеван, 185
ТОДОРОВИЋ Полексија, 185
ТОМИЋ Јаше Милица, 187
ТРУХЕЛКА Јагода, 10
ФУРИЈЕ Шарл, 173

ХАФИЗ Мухамед Шемсудин, 52, 53, 54, 59, 60
ХЕРДЕР фон Готфрид Јохан, 48
ХОМЕР, 108
ХРИСТИЋ Н. Коста, 20,21
ЦАР Марко, 143
ЦВЕТКОВИЋ Косара, 181, 187
ЦЕВИ Сабатеј, 141, 142
ЋОСИЋ Бранимир, 32, 160
ШАНТИЋ Алекса, 35, 52
ШАПЧАНИН Милорад, 53, 103, 184
ШАФИ Мирза, 10, 36, 49, 50, 52, 53, 63, 64
ШЛЕГЕЛ Фридрих, 48
ШОЛОХОВ Михаил, 108

11. SUMMARY

Traditional and modern elements in the work of Jelena J. Dimitrijević

Central topic of this doctoral thesis is the analysis of *traditional* and *modern* elements in literary work of Jelena J. Dimitrijević. This thesis focusses on all the aspects of Jelena's poetry and prose in order to search for those two elements within her literature, and to point out their significance for her literary work. The primary intention of this thesis is to present traditional and modern elements as symbolic frame for literary tendency of Jelena J. Dimitrijević. By giving complete overview of Jelena's literary work, the thesis intends to bring back the fame to this great Serbian woman, and to make her regain the famous name she once had.

Jelena J. Dimitrijević (1862-1945) was Serbian writer, world traveller and women's rights fighter who marked Serbian literature at the turn from the 19th to the 20th century. As poet, novelist, and folklorist she was prominent woman in Serbian literary circles. Despite not finishing formal education, Jelena was self-educated. She was a polyglot and an erudite writer (she spoke English, Greek, Turkish, French, German). She was raised in respected and wealthy family, in the spirit of Serbian cultural heritage and Orthodox religion. From an early age she dedicated herself to writing. Jelena had good fortune to marry a man who fully understood her passion for writing and who supported her open-mindedness.

Her literary work is remarkable for two reasons. First for its explicit focus on women in general, and also for its interest in the fate of women in the East. Her literary work has an important role in the process of rediscovering contribution of women to Serbian cultural life in the first half of twentieth century. Through her entire literary work she shows individuality and independent spirit. To be a woman writer in her time it was rarity itself.

Jelena drew attention to herself by publishing poems written in exotic, oriental style. Most her works are specific and remarkable. Her first published prose book was travel book *Pisma iz Niša o haremina* (Letters from Niš on harems) and at the same time the first prose book written by some Serbian woman author ever. She knew the internal structure of harems as confined community of women, and defining factor of Turkish cultural identity. She was particularly interested in social position of a Muslim woman. She understood the social position of a Muslim women, and what's more important she showed understanding and compassion for psychological state of harem women.

As a witness of some events crucial for liberation and modernisations of Turkish women, she wrote travelogue *Pisma iz Soluna* (Letters from Thessaloniki) where she portrayed the historical moment of the facing and clashing of two different civilisations.

Her prose is mostly marked by travel books and novels. She travelled both to East and West describing in details their tradition and life habits. She spent almost her entire life on trips, having unique opportunity to meet with interesting and eminent people of her time such as Egyptian feminist Hoda Sharaawi, Parsi princess Lady Dorab Tata and Indian poet Rabindranath Tagore. She also focusses her literary attention on American woman and her social status. Those books include all the impressions from those trips and became some kind of anthropological and ethnographic testimony of their time. Literary works of Jelena J. Dimitrijević offers rich material for research, from literary-historical and literary artistic point of view.

One of significant topics of her literary work is confrontation between East and West. She searches for similarities and differences between those two civilisations, pointing out necessity for their objective revealing and showing the point of their collision. Her novel „Nove” (The new ones) for which she received the reward of Serbian Literary Association, shows another literary interest of Jelena J. Dimitrijević– woman. In her books woman is viewed from cultural, social, political and feminist aspects. Therefore, woman is the foundation of her poetical, prose and travelogue work.

From today's viewpoint Jelena is neglected writer. Her name is forgotten, her work ignored and obliterated. Contemporary Serbian anthologists exclude her work from their anthologies, whether poetry or prose. The reason is unknown. It might be because her literary work is not explored enough, or because the way she treated the topics of her books are not qualitative from aesthetic point of view. Most probably she was rejected because of her bourgeois descent and because all the Serbians who belonged to upper-class were excluded from social reality after II World war.

Jelena J. Dimitrijević surely marks Serbian literature of the late 19th and early 20th century. She was symbol of free independent Serbian woman and artist. She was spokesman of equality between men and women, tolerance between cultures and religions, East and West.

12. ПРИЛОЗИ (ФОТОГРАФИЈЕ)

Јелена Ј. Димитријевић (1862-1945)
Фотографија из путописа *Нови свет или у Америци годину дана* (1936)

ВЛАСНИК И УРЕДНИК: НИКОЛА Т. КАШИКОВИЋ-САРАЛИЈА.

БРОЈ 5 и 6.

У САРАЈЕВУ, 15. и 30. МАРТА, 1899.

ГОД. XIV.

Јелена Јов. Димитријевића.

„Дахире“ Јове Илића несумњиво чине епоху у нашој књижевности, и тешко да има кога, коме није позната јединствена поезија великога пјесника. Илић Јово је у своје вријеме тако дивно, тако њежно пјевао, да му у томе погледу није могло бити парњака. У историји српске књижевности „Дахире“ ће вазда трајати као веома сјајна звијезда нарочите величине. Благо језика и осјећаја, богаство идеја, раскош бујне маште богатога истока, тако је вјешто изнесено, тако је дивно представљено у пјесмама Илићевим, да им се не могу равнати ни Боденштетови пријевни источних пјесника: Илић је ближи истоку и сиљном израза и бујношћу маште и прикладним језиком, а Боденштет покрај свега остаје Нијемац, који, како Тургењев каже, заудар на дикорнију. И Љубо Недић ни најмање не претјерује кад Јову Илића ставља на прво мјесто изнад пјесника свога времена...

„Дахире“ су нарочити цвијет у градини српске књижевности; оне су веома риједак цвијет. Тим би

хтјели казати да је Јово Илић на српском Парнасу дуго, дуго био са свим осамљен: није имао пјевању своје ни садруга, ни подражавалаца. Чудновато доиста, док је његов по пјесништву најмлађи син, Војислав,

просто заравно своје савременике и оставио иза себе масу подражавалаца и ученика, који га каткад добро имитирају, докле стари Јово Илић, са појезијом својом, стоји потпуно осамљен, ко горостасни храст на пустој пољани.

Нема сумње та појава има свога основнога разлога. Предмет и начин пјевања у поезији старога Илића толико одступају од пјесничке шаблонистике, да чине засебну врсту поезије. Његова је поезија таква, да се управо не може подражавати.

И то је тако трајало, до почетка ове пошљедње деценије. У то вријеме јавља се, избија на површину један нов млаз, нов извор поезије, у коме се прелијевају сви дарови и блага богатога и раскошнога истока — страсна љубав, безгранична оданост, тиха сјета, невјероватно пожртвовање. Као да нека нова рука узме замуклу лиру сије-

Насловна страна *Босанске виле* бр. 5/6, Сарајево, 1899.

Фотографија египатске феминисткиње Худе Шарави (1879-1947) коју је, с поветом, поклонила Јелени Ј. Димитријевић, објављена је у путопису *Седам мора и три океана*, Београд, 1940.

8. Sunce jarko
jutrom kad
se rodiš

Andante rubato

ork. uvod

1. Sun-ce jarko, ju-trom kad se ro-diš
2. Sun-ce jarko, dal'se dra-gi se-ća
3. Sun-ce jarko, ded'mi re-ci pravo,

o-ku-pa-no os-tav-lja-juć mo-re. Kad se jar-ko
o-nih da-na kad se sa-mnom bi-o. Na-še be-še
vi-del'dra-gog, i da li je zdra-vo. Po-zdravi ga,

u ne-be-sa vi-neš i o-ba-sjaš me-ga dragog dvo-re.
i ra-dost i sre-ća, oh, da li je us-po-me-na bí-la.
kad god ga po-ho-dim, po-ljubi ga, sun-ce, mes-to me-ne.

Нотни запис песме *Сунце јарко*

Споменик Јелени Ј. Димитријевић у Нишу

Кућа у улици Француска бр. 29
у којој је Јелена Ј. Димитријевић живела од 1899 до 1945.

Гроб Јелене Ј. Димитријевић на Новом гробљу у Београду

Биографија

Ана Стјеља рођена је 1982. године у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету у Београду 2005. године на катедри за оријенталистику– Група за Турски језик и књижевност. Магистрирала је 2009. године на Филолошком факултету у Београду, смер Наука о књижевности, одбранивши тезу под насловом „Људско и божанско у делу Мевлане Целаледина Румија и Јунуса Емреа“. Члан је Удружења књижевника Србије и Удружења књижевних преводилаца Србије.

Библиографија

Објављене књиге:

- збирка поезије „*Моира*“ (Народна књига, 2002)
- збирка поезије „*Атави*“ (Народна књига, 2004)
- збирка поезије и есеја „*Еден & Хад*“ (Београд, 2006)
- збирка хаику поезије „*Три Гејше*“ (Београд, 2008)
- збирка дечје поезије „*На корак до дуге*“ (Београд, 2009)
- избор из поезије Федерика Гарсија Лорке „*Сенка моје душе*“, у преводу са шпанског језика, (2008)
- избор из поезије Пабла Неруде „*Земља у Теби*“, у преводу са шпанског језика, (2008); друго издање (2010).
- избор из поезије Јунуса Емреа „*Славуј љубави*“ у преводу са турског језика, 2010.

Приређене књиге:

- Никола Матић, *Српске православне школе у БиХ под аустроугарском управом* (2008)
- Јован Јовановић Змај, *Источни бисер* (2011)

Објављени научни радови:

- „*Бит суфијске поезије*“, (ур.) Драган Бошковић, *Наслеђе* бр. 21, ФИЛУМ Крагујевац, 2012, стр. 209-217.
- „*Јелена Ј. Димитријевић- трагом прве признате српске књижевнице*“, (ур.) Миодраг Матицки, *Књижевна историја- часопис за науку о књижевности*, Год. 44, бр. 147, ИКУМ, Београд, 2012, стр. 341-354.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ана Сиђева
број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„ЕЛЕМЕНТИ ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ У ДЕЛУ

ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ”

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15.10.2012.

Ана

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____ мр Ана Стјеља _____

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада „ЕЛЕМЕНТИ ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ У ДЕЛУ ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ”

Ментор Проф. др Мило Ломпар, ред. проф. на Филолошком факултету Универзитета у Београду

Потписани/а _____ *Ана Стјеља* _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____ *15.10.2012.* _____

_____ *Ана* _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„ЕЛЕМЕНТИ ТРАДИЦИОНАЛНОГ И МОДЕРНОГ У ДЕЛУ

ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15.10.2012.

